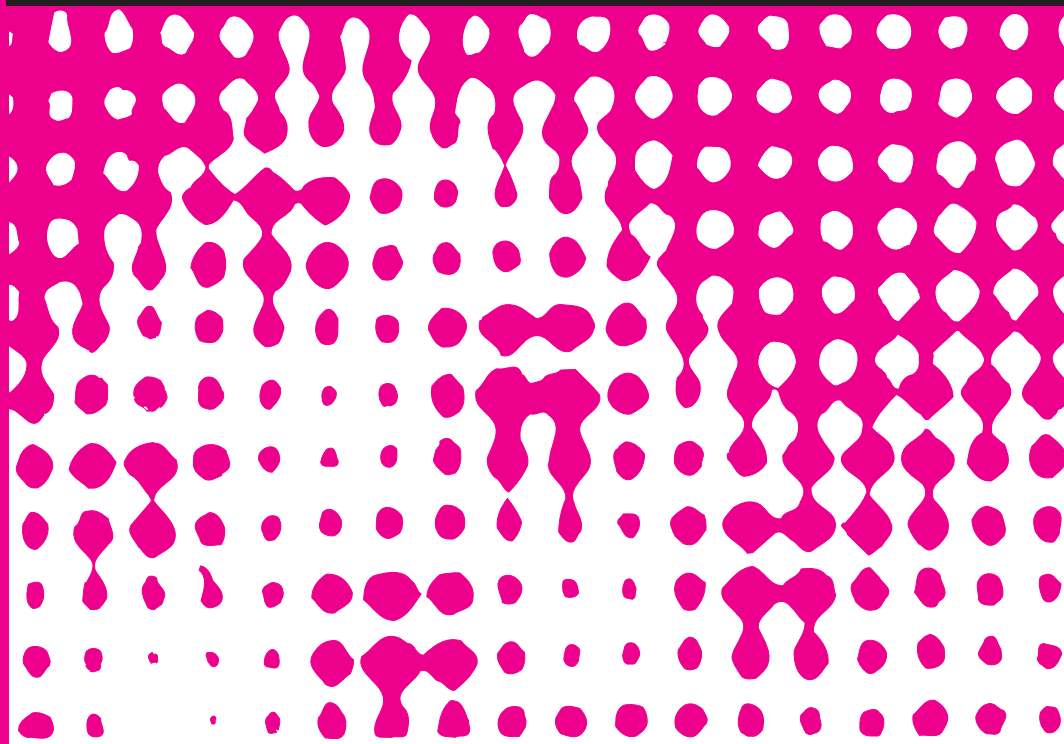


* DEMO 2007 GRAFIE 2

revue pro výzkum populačního vývoje



ČLÁNKY – Ladislav Rabušic – Beatrice-Elena Chromková Manea: Preferenční teorie Hakimové v českém kontextu ● Kamila Svobodová: Sociálně psychologické aspekty stárnutí ● Jaroslava Marešová – Dušan Drbohlav: Fenomén pendlerství – z Chebska do Bavorska a zpět (stav a podmíněnosti) ● Michal Bauer – Julie Chytilová – Pavel Streblov: Determinanty chtěného počtu dětí v Ugandě: výsledky mikroekonomického šetření

DISKUSE ● SČÍTÁNÍ LIDU ● RECENZE ● ZPRÁVY ● PŘEHLEDY ● BIBLIOGRAFIE

obsah

ČLÁNKY

<i>Ladislav Rabušic – Beatrice-Elena Chromková Manea: Preferenční teorie Hakimové v českém kontextu</i>	77
<i>Kamila Svobodová: Sociálně psychologické aspekty stárnutí</i>	87
<i>Jaroslava Marešová – Dušan Drbohlav: Fenomén pendlerství – z Chebska do Bavorska a zpět (stav a podmíněnosti)</i>	96
<i>Michal Bauer – Julie Chytilová – Pavel Streblov: Determinanty chtěného počtu dětí v Ugandě: výsledky mikroekonomického šetření</i>	108

DISKUSE

<i>Ivo Patta: Komplexní řešení demografického problému</i>	117
--	-----

SČÍTÁNÍ LIDU

<i>Robert Šanda: Mezinárodní výsledky sčítání lidu, domů a bytů kolem roku 2000</i>	121
---	-----

RECENZE

<i>Rodina a společnost nejen z pohledu sociologie (Věra Kuchařová)</i>	126
<i>Životní cyklus očima demografů (Michal Kríst)</i>	127

ZPRÁVY

<i>Z České demografické společnosti – Významné životní jubileum PhDr. Pavly Horské, CSc. – Prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. – sedmdesátiletý – Ludmila Nesládková se dožívá významného životního jubilea – Pozvánka na podzimní slovenskou konferenci o migraci</i>	130
--	-----

PŘEHLEDY

<i>Demografický vývoj a změny na trhu práce (Magdalena Kotýnková) – Vývoj věkové struktury a zatížení produktivní populace v regionu Jihovýchod podle velikostních skupin obcí (Bohumil Minařík – Jaroslav Dufek)</i>	136
---	-----

BIBLIOGRAFIE	149
---------------------------	-----

Názory autorů se nemusí vždy shodovat se stanovisky redakční rady.

contents

ARTICLES

- Ladislav Rabušic – Beatrice-Elena Chromková Manea: Hakim's Preference Theory in the Czech Context* 77
- Kamila Svobodová: The Socio-Psychological Aspects of Ageing* 87
- Jaroslava Marešová – Dušan Drbohlav: The Phenomenon of Cross– Border Commuting – From the Cheb Region to Bavaria and Back (Situations and Circumstances)* 96
- Michal Bauer – Julie Chytilová – Pavel Streblov: Determinants of the Desired Number of Children in Uganda: The Results of a Micro-Economic Survey* 108

DISCUSSION

- Ivo Patta: Complex Solutions to Demographic Problems* 117

POPULATION CENSUS

- Robert Šanda: International results of the Census 2000* 121

BOOKS AND PUBLICATIONS

- Family and Society from Sociological and Other Perspectives (Věra Kuchařová)* 126
- The Life Cycle in the Eyes of Demographers (Michal Krist)* 127

REPORT – SURVEYS – BIBLIOGRAPHY

*DEMOGRAFIE

© Český statistický úřad 2007

Vydává ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD ve Studiu GSW, Čs. armády 31, 160 00 Praha 6.

Řídí redakční rada: Ing. Jiřina Růžková, CSc. (předsedkyně redakční rady), Mgr. Věra Hrušková, CSc. (výkonná redaktorka), PhDr. Milan Aleš, RNDr. Ludmila Fialová, CSc., Doc. Ing. Zuzana Finková, CSc., Prof. MUDr. Jan Holčík, DrSc., Doc. RNDr. Felix Koschin, CSc., Ing. Milan Kučera, PhDr. Věra Kuchařová, CSc., Ing. Jitka Langhamrová, CSc., Prof. Ing. Zdeněk Pavlík, DrSc., Prof. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc., Doc. Ing. Eduard Souček, CSc., Ing. Miroslav Šimek, Ing. Josef Škrabal.

Vychází čtyřikrát ročně. Informace o předplatném podává a objednávky přijímá redakce.

Adresa redakce: Praha 10 – Strašnice, Na padesátém 81, PSČ 100 82, telefon: 274 052 834, e-mail: vera.hruskova@czso.cz

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje firma MYRIS TRADE s. r. o., P. O. Box 2, 142 00 Praha 4.

Podávání novinových zásilek povolila Česká pošta, s. p., Odštěpný závod Praha č. j. nov 6364/98 ze dne 9. 2. 1998

Sazba, grafické zpracování a tisk – Studio GSW, Čs. armády 31, Praha 6, tel./fax: 233 326 945, e-mail: gsw@gsw.cz

Cena jednoho výtisku 48 Kč, roční předplatné 192 Kč + poštovné.
Indexové číslo 46 465 • ISSN 0011-8265 • Reg. zn. MK ČR E 4781.
Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Číslo 2/2007, ročník 49. Rukopis předán tiskárně 28. 3. 2007. Toto číslo vyšlo v červnu 2007.

PREFERENČNÍ TEORIE HAKIMOVÉ V ČESKÉM KONTEXTU*)

LADISLAV RABUŠIC – BEATRICE-ELENA CHROMKOVÁ MANEA

Hakim's Preference Theory in the Czech Context

The article presents a test of Catherine Hakim's preference theory in the Czech environment. Using data from a representative survey of Czech women between the ages of 20 and 40 the authors first test to what extent Czech women conform to the typology of home-centred, work-centred and adaptive women. In the second part of the article the authors test whether this typology is a good predictor of Czech fertility and whether it influences the attitudes of Czech women on family policy measures.

Demografie, 2007, 49: 77–86

V literatuře mapující příčiny nízké plodnosti v současném vyspělém světě se v roce 2000 objevila **preferenční teorie** britské socioložky z Oxfordské univerzity *Catherine Hakimové*. Svou teorii představila v sérii článků a knih (viz např. *Hakim*, 2000, 2003a, 2003b), jimiž vzbudila poměrně značnou pozornost. Prostřednictvím této teorie se Hakimová snaží vysvětlit a předvídat, jaký životní styl žena preferuje z hlediska napojení na trh práce – zdali ji její preference vedou k práci a k budování kariéry v zaměstnání nebo ji spíše přitahuje péče o rodinu a výchova dětí. Preference životního stylu jsou pak Hakimovou chápány jakožto faktor, který může významným způsobem ovlivňovat plodnost žen¹⁾.

Součástí preferenční teorie je typologie žen podle preferencí ve vztahu k rodině a placené práci. Zde Hakimová rozlišuje tři typy žen:

- I. Ženy orientované na rodinu a domácnost (**home-centered women**), které preferují péči o rodinu a domácnost a které inklinují k početnější rodině – zaměstnání hledají pouze v případě finanční tísně rodinného rozpočtu.
- II. Ženy orientované na zaměstnání a kariéru (**work-centered women**), které se realizují mnohem více ve své pracovní kariéře než v rodině. Jsou jakýmsi protipólem předchozího typu.
- III. Ženy adaptivní (**adaptive women**), které se snaží skloubit práci v zaměstnání a v domácnosti. Jsou mezitypem dvou krajních pólů, tedy typu I a typu II.

^{*)} Výzkum pro tuto stať byl podporován grantem Grantové agentury ČR (GAČR), číslo projektu 403/05/0800, název projektu *Rodina, práce a reprodukční strategie aneb preferenční teorie v ČR*.

¹⁾ Detailněji jsme preferenční teorii představili na jiném místě – Manea, Mrázová a Rabušic (2006).

Typologii Hakimová na základě svých indikátorů empiricky ověřovala v reprezentativních průzkumech na populacích ve Velké Británii a ve Španělsku. Podle empirických dat tvoří křivku normálního rozložení, neboť ve svých výzkumech nalezla přibližně 20 % žen orientovaných na domácnost, asi 60 % žen adaptivních a 20 % žen zaměřených na zaměstnání (Hakim, 2000: 6). Důležitým rysem této typologie má podle Hakimové být to, že každý typ inklinuje k odlišnému počtu dětí. Tento fakt by měl podle Hakimové umožnit predikovat reprodukční chování žen v souvislosti se sociální a rodinnou politikou státu.

Hakimová v tomto kontextu upozorňuje na omyl, jehož se často dopouštějí politikové při zavádění některých opatření s cílem zvýšit porodnost v zemi. Jednotlivé typy žen jsou totiž na opatření populační či rodinné politiky různě citlivé, což většinou brání dosáhnout zamýšlených účinků²⁾. Například ženy orientované na rodinu a domácnost mají být citlivé na změny v rámci fiskální politiky státu. Pokud tato politika snižuje daňové zatížení pro rodiny s dětmi, má tento typ žen tendenci pořizovat si větší rodinu a zůstat doma s dětmi. V případě adaptivních žen je ale situace jiná. Ty reagují na všechny politiky nebo programy umožňující vytvořit rovnováhu mezi placenou prací a vedením domácnosti. Ženy orientované na práci nejsou citlivé na žádnou z populačních nebo rodinných politik. Pro tuto skupinu jsou velmi důležité politiky, které bojují proti diskriminaci mezi pohlavími, rasami nebo rodinnými stavy (Hakim, 2000).

Cílem tohoto článku je zjistit, jestli je preferenční teorie aplikovatelná i na české prostředí, tedy na české ženy. Z preferenční teorie je možné vyvodit tři základní výzkumné otázky, které jsou předmětem našich prezentovaných analýz. 1) Nejdříve se budeme ptát, zdali i v ČR nalezneme stejnou distribuci jednotlivých typů žen, jakou nalézá ve svých datech Hakimová. Budeme také prověřovat, zdali je její typologie dostatečně validní. 2) Dále budeme ověřovat, zda platí, že tyto různé typy žen mají také signifikantně odlišný přístup ke své plodnosti. 3) Konečně budeme zjišťovat, zdali jednotlivé typy žen vnímají odlišným způsobem opatření české rodinné politiky.

Metoda

Výše naznačené analýzy budou provedeny na datech ze sociologického šetření uskutečněného v ČR na konci roku 2005. Prostřednictvím náhodného výběru a za použití standardizovaného dotazníku tazatelé agentury SC&C, která sběr dat provedla, dotazovali domácnosti, v nichž byla žena ve věku 20–40 let a poté i jejich manžele nebo partnery, pokud s nimi ve společné domácnosti žili. Věk mužů zde nebyl vymezen. Pokud žena žila sama a byla ve vymezeném věku, byla rovněž zahrnuta do souboru. Pokud tazatelé našli muže ve věku 20–40 let žijícího samostatně, byl s ním proveden rozhovor za použití mužského dotazníku a takový muž byl rovněž zahrnut do souboru. Celkově byly získány údaje od 2546 respondentů. V této stati budeme ale z pochopitelných důvodů pracovat pouze s podsouborem žen, jichž bylo 1284.

Klíčové pro naše analýzy bylo vytvoření příslušné typologie. Ta byla formulována ve spolupráci s Hakimovou za použití její sady otázek (viz příloha). Ženy orientované na rodinu jsou ty, které v otázce H5 odpověděly variantou 3 a v centru jejich pozornosti není práce. Toto zaměření na práci (**work-centrality**) je zjišťováno na základě dvou otázek: H4 a H6. Ženy s orientací na práci jsou ty, které by pracovaly anebo chodily do placeného zaměstnání i v případě, kdy rodinný příjem je dostatečně vysoký (odpověď variantou 1 v otázce H4) a současně jsou hlavním zdrojem příjmů anebo se na příjmech podílí s manželem/partnerem stejným dílem (odpověď variantami 1 nebo 3 v otázce H6). Ženy orientované na zaměstnání jsou ty, které v otázce H5 odpověděly variantou 1 a současně je v centru jejich pozornosti práce (na základě **work-centrality**). Ženy adaptivní jsou pak ty, které nejsou zahrnuté do ani jednoho z obou typů.

²⁾ Je otázkou, jestli její důraz na ženu, jako na klíčový prvek v rozhodování o výsledném počtu dětí, není také trochu omylem. Hakimová tvrdí, že „romantikové chtěli věřit, že páry se o počtu dětí rozhodovaly společně, ale ve skutečnosti má rozhodující slovo vždycky pouze jeden z partnerů“ (2003a: 369). Na mysl má přitom očividně ženu.

Výsledky

Typologie Hakimové v ČR

Distribuci jednotlivých typů žen přináší tabulka 1, která současně uvádí i data pro Velkou Británii a Španělsko, jež jsme převzali z publikací Hakimové. Srovnatelnost českých dat s daty zahraničními není úplně nejlepší, neboť Hakimová tabeluje údaje pro jiné věkové skupiny žen, nicméně jistou ilustraci tabulka dává.

Tab. 1 Rozdělení typů žen podle preferencí životního stylu v České republice, Velké Británii a Španělsku, % (National distributions of lifestyle preference among women, Czech Republic, Great Britain and Spain, in %)

Země	Orientované na rodinu	Adaptivní	Orientované na práci
Česká republika			
ženy ve věku 20–40	16	70	13
zaměstnané ženy	14	69	17
vdané ženy ve věku 20–40	14	75	11
Velká Británie			
ženy ve věku 16–64	14	71	15
zaměstnané ženy	11	72	17
vdané ženy ve věku 20–59	13	77	10
Španělsko			
ženy ve věku 18–64	14	71	15
zaměstnané ženy	5	67	28
vdané ženy ve věku 20–59	15	73	12

Pramen: Vlastní výpočty pro ČR z datového souboru MPR 2005; pro Velkou Británii a Španělsko (Hakim, 2003b: 85).

Tak jako ve srovnávaných zemích je i tvar české distribuce přibližně normální – rozložení je ale poněkud vysoké. Což znamená, že střední varianta je více početná, než by měla být v případě ideálního rozložení. Však také podíl žen klasifikovaných jako **adaptivní** je ve srovnání se zbylými dvěma typy dalece nejvyšší. Žen orientovaných na rodinu (16 %) bylo v celém českém souboru poněkud více než žen orientovaných na práci a zaměstnání (13 %), rozdíl je však zanedbatelný, byť statisticky signifikantní na hl. význ. 0,05. Tento poměr se ale obrací v podsouboru zaměstnaných, kde větší podíl žen byl typově orientovaný na práci. V podsouboru vdaných (jichž bylo v celém souboru celkem 49 %) je velmi vysoký podíl adaptivních žen, plných 75 %.

Česká distribuce příslušnosti k jednotlivým typům se víceméně podobá distribucím, které byly nalezeny ve Velké Británii a ve Španělsku. Jelikož se jedná o ekonomicky, sociálně a kulturně značně různorodé krajiny, lze z toho výsledku vyvozovat, že typologie Hakimové má jakoby univerzální platnost, neboť je empiricky potvrzována v různých kulturách. Problém ovšem je, že takto rozložená typologie nás příliš neuspokojuje, neboť v okamžiku, kdy její střední kategorie obsahuje ve všech zemích naprostou většinu případů, musíme být ve střehu a musíme se ptát, zdali operacionalizace tohoto konceptu je zcela adekvátní. K této otázce se ještě vrátíme v závěrečném oddílu.

Jaké charakteristiky jsou pro jednotlivé typy podstatné? Z tabulky 2 vyplývá, že u českých žen existuje jistá souvislost mezi typologií a vzděláním; nejvýše vzdělané ženy jsou typologicky nejčastěji těmi, kdo jsou orientované na práci a zaměstnání a naopak ženy s nejnižším vzděláním jsou nejčastěji orientované na rodinu. Podobně funguje subjektivní přiřazení se k sociální třídě: se zvyšující se subjektivní třídou roste podíl typu orientovaných na zaměstnání a klesá podíl orientovaných na práci a zaměstnání³⁾. Dále jsme zjistili, že ženy, které v době výzkumu pracovaly

³⁾ Mezi vzděláním respondentky a jejím subjektivním třídním zařazením je pochopitelně poměrně silná korelace (Goodman–Kruskalovo gamma pro ordinální znaky je = +0,66; $p < 0.001$).

v zaměstnání, byly častěji orientované na práci než ženy bez zaměstnání – ty také podle svých odpovědí častěji patřily do rodinného typu. Náboženské založení ženy nehraje v dané typologii žádnou roli, byť bylo možné předpokládat, že silně nábožensky založené ženy budou častěji tíhnout k rodinnému typu. Věkově starší skupina žen (30–40 let) byla typologicky poněkud více orientovaná na práci a zaměstnání než skupina mladší. Ženy ovdovělé nebo rozvedené spadaly častěji do typu žen orientovaných na práci a zaměstnání než ostatní kategorie rodinného stavu. Z hlediska počtu dětí se nejčastěji k rodinnému typu hlásily ženy s více než třemi dětmi.

Tab. 2 Profily tří typů životních preferencí, ženy ve věku 20–40 v České republice, % (Lifestyle preferences among women 20–40 in the Czech Republic by various socio-demographic characteristics, in %)

Ukazatel		Orientované na práci/ zaměstnání	Adaptivní	Orientované na rodinu
Věková skupina	20–29	11	73	16
	30–40	16	68	16
Vzdělání	základní	10	59	31
	vyuč./střední bez mat.	11	71	18
	střední s maturitou	14	73	13
	VŠ	26	59	15
Rodinný stav	vdaná	11	75	14
	vdova	25	47	27
	rozvedená	22	63	15
	odloučení	0	73	27
	svobodná	13	67	19
Pracovní status ⁴⁾	pracující	17	69	14
	nepracující	6	71	23
Současný počet dětí	bez dětí	14	69	17
	1 dítě	14	71	16
	2 děti	14	72	14
	3 a více dětí	9	66	25
Role náboženství v životě*	důležitá	13	72	14
	nehraje žádnou roli	14	70	17
Subjektivní třída	nízká/dělnická	13	65	22
	nižší střední	10	74	16
	střední	15	71	15
	vyšší střední/vyšší	24	66	10
Celkem		13	70	16

Pramen: Datový soubor MPR 2005.

Pozn.: * Čtyřpoložková stupnice, zde jsou uvedeny pouze její krajní póly.

Jelikož bivariační vztahy v tabulce 2 mohou skrývat některé zdánlivé nebo i falešné asociace, zahrnuli jsme tyto proměnné i do multinomiální logistické regrese. Její výsledky zde však neuvádíme, neboť regresní model data nereprodukuje uspokojivě a nepřidává žádné další informace, které by nebylo možné vidět i v tabulkách třídění druhého stupně – použité proměnné rozdílly v preferencích neovlivňují, odds ratio vycházejí statisticky nesignifikantní.

Validitu typologie jsme ověřovali prostřednictvím její asociace k otázkám zachycujícím podobný fenomén, ale formulovaných odlišným způsobem, než jakým byla typologie vytvořena. Pokud je typologie validní, měla by odpovědi třídit logicky nerozporným způsobem. Že se tak skutečně

⁴⁾ Více než polovina žen v našem souboru pracovala na plný úvazek, 11 % žen bylo v domácnosti, 7 % respondentek bylo nezaměstnaných a 5 % pracovalo na částečný úvazek.

děje, ukazuje tabulka 3. Ve všech výrocích (kromě 8.) jsou postoje žen orientovaných na rodinu skutečně výrazně pro-rodinnější a tradičnější než postoje žen orientovaných na práci a zaměstnání, přičemž ženy adaptivní (tedy ne zcela vyhraněné) se vždy řadí doprostřed⁵⁾. Z tohoto hlediska typologie Hakimové v českém kontextu diferencuje tak, jak byla zamýšlena.

Tab. 3 Postoje k rolí mužů a žen, k zaměstnání a k rodině podle jednotlivých typů v České republice, odpovědi „souhlasím“, %* (Opinions towards gender roles, work and family by lifestyle preferences in the Czech Republic, answers „agree“, in %)

Výroky	Orientované na práci/zaměstnání	Adaptivní	Orientované na rodinu	Celkem „souhlasím“	
				abs.	%
1. Úkolem muže je vydělávat peníze, úkolem ženy je starat se o domácnost a rodinu	23	47	64	590	47
2. Pracující matky mohou mít se svými dětmi stejně vřelý vztah a dávat jim stejný pocit bezpečí jako matky, které nepracují	91	78	72	978	79
3. Být v domácnosti ženu naplňuje stejně, jako mít placené zaměstnání	16	26	39	333	27
4. Zaměstnání je dobrá věc, po čem však většina žen opravdu touží, je domov a děti	43	63	65	744	61
5. Ženy chtějí mít jak děti, tak i zaměstnání	92	84	65	1013	82
6. Zaměstnání je dnes pro muže tak náročné, že nemají čas věnovat se rodině	22	38	40	455	36
7. Chce-li mít dnes rodina děti, musí se muži začít podílet na péči o děti mnohem více než dříve	74	64	60	817	65
8. Otcové jsou pro péči o své děti vybaveni stejně dobře jako matky	52	46	47	594	47

Pramen: Datový soubor MPR 2005.

Pozn.: *Postoje k výroky byly měřeny na pětistupňové likertovské škále, pro prezentaci v tabulce byly odpovědi „celta souhlasím“ a „souhlasím“ sloučeny.

Shrme nyní odpověď na naši první otázku. Typologie Hakimové má v ČR podobné rozložení jako v některých jiných zemích. I v ČR naprostá většina žen spadá do tzv. adaptivního typu – jsou to ženy, které ve svých odpovědích na dotazníkové otázky váhaly, zdali se jednoznačně vyjádřit pro práci a zaměstnání, nebo zdali se přiklonit k orientaci na rodinu. Typologie žen se ukázala z hlediska třídění postojů k otázkám postavení muže a ženy v rodině a k otázkám vztahu rodiny a zaměstnání jako validní, to je typy žen, tak jak byly konstruovány na základě návodu Hakimové, zaujímaly předpokládané postoje.

Bude mít toto typologické rozrůznění vliv na plodnost žen? Podle teorie Hakimové by tomu tak mělo být a my máme k dispozici data, která nám umožní na tuto otázku odpovědět.

Typologie a plodnost

Obsahem druhé otázky, kterou řešíme v této stati, je, zdali platí, že námi definované typy žen mají také signifikantně odlišnou plodnost. Jelikož věk žen v našem souboru znamená, že mnohé mají svou reprodukční dráhu teprve před sebou, zatímco některé ji již ukončily, musíme k vyřešení této úlohy použít proměnnou, kterou jsme nazvali hypotetická (nebo též očekávaná) konečná plodnost. Jak napovídá název, je obdobou demografického konceptu konečné plodnosti a my jsme ji vypočítali jako součet údaje o počtu dětí, které již respondentka má, a údaje o počtu dětí, které by ještě chtěla mít v budoucnu. Výsledný údaj shrnující kolik dětí bude žena celkově ve svém životě pravděpodobně mít, je tedy konstruktem, který sestává z již existující komponenty (tedy z aktuálního počtu dětí) a dále z komponenty očekávané (plánované), to je poněkud nejisté. Proto ono adjektivum „hypotetická“.

⁵⁾ Českým feministkám je pravděpodobně poněkud smutno z postojů k výroku č. 1. Plných 47 % českých žen ve věku 20–40 let s tímto výrokem souhlasilo, nesouhlasilo pouze 26 % žen.

Jak ukazují data v tabulce 4, musíme (bohužel s lítostí) konstatovat, že typologie Hakimové má na hypotetickou konečnou plodnost (HKP) českých žen jen malý vliv. V mladší věkové skupině 20–29 let je HKP žen orientovaných na rodinu ze všech tří typů nejnižší (1,64), ačkoliv bychom očekávali opak. Je sice pravda, že rozdíl mezi protikladnými typy žen je malý (byť, jak ukázala analýza rozptylu, statisticky signifikantní, takže je možné jej očekávat i v základním souboru), nicméně je orientován „nesprávným“ směrem. Pořadová korelace mezi typologií a HKP měřená koeficientem gamma je velmi nízká a statisticky nevýznamná (0,16; $p > 0,05$)⁶⁾. Ve věkové skupině 30–40 let mají nejvyšší intenzitu HKP ženy adaptivní (1,92), za nimi jsou ženy orientované rodinně (1,89) a nejnižší HKP (1,76) mají ženy orientované na práci/zaměstnání. Rozdíly jsou ovšem minimální, navíc statisticky nevýznamné, což signalizuje, že v populaci ČR se tyto tři typy lišit nebudou. Pořadová korelace je téměř nulová a statisticky nevýznamná (0,06; $p > 0,05$).

Tab. 4 Indikátory plodnosti podle věkových skupin a typologie Hakimové v České republice – průměrné počty dětí (Fertility indicators by age groups and Hakim's typology in the Czech Republic – mean number of children)

Věková skupina	Orientované na práci/zaměstnání			Adaptivní			Orientované na rodinu		
	SPD ¹⁾	DD ¹⁾	HKP ¹⁾	SPD	DD	HKP	SPD	DD	HKP
20–29 let	1,38	1,68	1,82	1,45	1,73	1,88	1,57	1,76	1,64
30–40 let	1,78	1,37	1,76	1,90	1,34	1,92	2,01	1,74	1,89

Pramen: Datový soubor MPR 2005.

Pozn.: ¹⁾ SPD – současný počet dětí (průměr); ¹⁾ DD – počet dalších dětí (průměr); ¹⁾ HKP – hypotetická konečná plodnost.

Podobné vztahy nalezneme také v případě, že analyzovanou proměnnou nebude hypotetická konečná plodnost, nýbrž současný počet dětí (SPD v tab. 4) nebo počet dalších dětí, které si žena přeje (DD v tab. 4). Tak např. ve skupině 30–40 let je v jednotlivých typech průměrný počet dětí 1,78 x 1,90 x 2,01. Rozdíly mezi průměry jsou statisticky nevýznamné a pořadová korelace mezi typologií a počtem dětí je v této věkové skupině blízka nule a navíc statisticky nevýznamná (gamma = 0,11, $p > 0,15$).

Dalším ukazatelem signalizujícím, že typologie Hakimové ve vztahu k plodnosti žen v českém prostředí nefunguje, je vztah mezi touto typologií a indikátorem hodnoty dítěte. Z teorie Hakimové bychom měli předpokládat, že jednotlivé typy se budou odlišovat v percepci hodnoty dítěte. Ale není tomu tak. Jak ukazuje tabulka 5, pro děti horují (tj. souhlasí s výrokem, že člověk musí mít děti, aby byl jeho život naplněn) mnohem více ženy, které jsou typologicky orientované na práci a zaměstnání nebo ženy adaptivní, než ženy orientované na rodinu. Tento výsledek lze mimochodem chápat jako sdělení, že i české kariérové ženy touží po dětech, což opětovně potvrzuje konstatování učiněné již mnoha analytiky, že pro vyšší úroveň plodnosti je v ČR nesmírně důležitá možnost skloubit **zaměstnání a kariéru s rodinou**⁷⁾. Naopak s výrokem, který říká, že v současném světě není dítě k seberealizaci potřebné, souhlasí mnohem více žen orientovaných na rodinu než žen orientovaných na práci a zaměstnání, přitom teorie by předpokládala rozložení právě opačné.

Posledním důkazem, že typologie Hakimové ve vztahu k (očekávané) plodnosti ČR neplatí, je údaj o průměrném počtu dětí, které měly ženy v našem souboru, jimž bylo 36 let a více let. Z věkově specifické plodnosti totiž víme, že po 36. roce věku je už plodnost českých žen minimální, takže lze s jistou licencí předpokládat, že je to plodnost konečná. Jak říká tabulka 6, mezi ženami orientovanými na práci/zaměstnání a ženami orientovanými na rodinu není v průměrném počtu dětí žádný rozdíl, navíc nejvyšší intenzita konečné plodnosti je zaznamenána u žen adaptivních.

⁶⁾ Typologii je možné s trochou statistické licence považovat za proměnnou ordinálního typu.

⁷⁾ Např. Rychtaříková (2003) tvrdí, že konflikt mezi pracovní povinnostmi žen a jejich tradičním postavením v rodinách vede k výraznému poklesu plodnosti. Kocourková (2001) na základě empirických dat mimo jiné zjistila, že ženy by uvažovaly o dalším dítěti, kdyby měly možnost pracovat na částečný úvazek nebo kdyby měly možnost flexibilní pracovní doby.

Tab. 5 Percepce hodnoty dítěte podle typologie Hakimové v České republice, podíl odpovědí souhlasících s výrokem (N = 1232), % (The perception of value of children by Hakim's typology in the Czech Republic, share of answers agreeing with the statement (N = 1232), in %)

Výrok	Orientované na práci/ zaměstnání	Adaptivní	Orientované na rodinu
Člověk musí mít děti, aby jeho život byl naplněn	91	93 + + +	79 - - -
Dnešní svět nabízí tolik různých příležitostí k naplnění života, že dítě je už vlastně nepotřebné	9	7 - - -	21 + + +

Pramen: Datový soubor MPR 2005.

Pozn.: Znaménkové schéma opticky zvýrazňuje buňky, jejichž četnost se významně liší od očekávané četnosti za předpokladu nezávislosti sledovaných znaků. Znaménka „+“ ukazují na vyšší naměřené četnosti oproti očekávání, znaménka „-“ naopak. V každé buňce se mohou vyskytnout jedno až tři znaménka plus nebo minus podle statistické významnosti odchylky (95%, 99%, 99,9%).

Tab. 6 Průměrný počet dětí u žen ve věku 36 a více let podle typologie Hakimové (The average number of children for women aged 36+ by Hakim's typology)

Věková skupina	Orientované na práci/zaměstnání	Adaptivní	Orientované na rodinu	N
36 a více let	1,54	1,82	1,59	1,73 (N = 289)

Pramen: Datový soubor MPR 2005.

Typologie a opatření rodinné politiky

Z teorie Hakimové dále plyne, že jednotlivé typy žen by měly odlišným způsobem vnímat různá opatření rodinné politiky usnadňující rodičovství, péči o děti a jejich výchovu, která také umožňují lépe kombinovat uplatnění na trhu práce a rodinné povinnosti. V našem výzkumu jsme takových opatření zformulovali šestnáct a respondenti je měli uspořádat podle pořadí subjektivní důležitosti⁸⁾. V tabulce 7 uvádíme, jakou celkovou podporu získala opatření, která byla vybrána našimi respondentkami jako čtyři nejdůležitější.

Výsledky preferencí ukazují, že v této dimenzi typologie Hakimové funguje a postoje k opatřením rodinné politiky určitým způsobem třídí – typy žen se i ve svých preferencích pro opatření rodinné politiky odlišují. Ženy orientované na rodinu častěji volily „prodloužení placené mateřské dovolené s pobíráním 90% platu“ (poměr vůči ženám orientovaným na práci/zaměstnání je 57:42), „podstatné zvýšení přídatků na děti“ (50:42) a zvýšení porodného při narození dítěte (24:12). Pracovně orientované ženy naopak mnohem častěji než ženy zaměřené na rodinu vybíraly opatření týkající se práce a zaměstnání: podpora pružné pracovní doby nebo zkrácených úvazků (38:20), zvýšení počtu jeslí a mateřských školek (19:10) a dostatek zařízení péče o děti školou povinné (14:5). U ostatních opatření rozdílů již tak výrazné nebyly.

Podobný výsledek, kdy ženy orientované na práci a zaměstnání preferují jiná opatření rodinné politiky než ženy orientované na rodinu se také objevil v případě, když jsme seřadili opatření, které respondentky považují z hlediska usnadnění rodičovství za nejméně důležité (tab. 8).

Ženy orientované na práci a zaměstnání ve srovnání se ženami rodinného typu nejčastěji považovaly za naprosto nedůležité zvýšení porodného při narození dítěte (17:6) a existenci novomanželských půjček (12: 4). Rodinné typy za nejméně důležité logicky považovaly opatření, aby na mateřské dovolené mohl být místo matky otec (25:16) – péči o děti totiž považují za svou doménu. Velmi malou důležitost také přikládají opatřením ke zvýšení počtů jeslí a mateřských školek (13:4) – nepotřebují je, neboť jsou s dětmi doma.

Závěr

V tomto článku jsme prověřovali, zda v českém prostředí funguje velmi diskutovaná teorie Catherine Hakimové o existenci tří typů žen (typ orientovaných na rodinu, typ orientovaných na práci/zaměstnání a typ žen adaptivních), které jsou konstruovány na základě preferencí

⁸⁾ Znění otázky: V rámci rodinné politiky existují opatření, která usnadňují rodičovství, péči o děti a jejich výchovu a umožňují lépe kombinovat uplatnění na trhu práce a rodinné povinnosti. Z následující nabídky vyberte čtyři, které Vy považujete z tohoto hlediska za nejdůležitější. Uspořádejte je podle pořadí důležitosti.

Tab. 7 Typologie Hakimové a opatření rodinné politiky, které respondenty v České republice považují za *nejdůležitější* z hlediska usnadnění rodičovství a péče o děti a z hlediska možnosti kombinovat uplatnění na trhu práce a rodinné povinnosti, % (opatření jsou uspořádána podle odpovědí žen orientovaných na práci) (Hakim's typology and family policy measurements, which female respondents in the Czech Republic consider to be the most important from the point of view of the facilitation of parenthood and childcare, and the opportunities for combining work in the labour market and family responsibilities (in %; the measurements are ordered by work-oriented women's opinions)

Opatření	Orientované na práci/ zaměstnání	Adaptivní	Orientované na rodinu
prodloužení placené mateřské dovolené s pobíráním 90% platu	42	48	57
podstatné zvýšení přídavků na děti	42	41	50
podpora pružné pracovní doby nebo zkrácených úvazků	38	32	20
snížení daní pro osoby s nezaopatřenými dětmi	28	28	28
snížení nákladů na vzdělání dětí	23	20	20
cenově dostupnější bydlení pro rodiny s dětmi	23	22	28
zvýšení počtu jeslí a mateřských školek	19	15	10
důraznější opatření proti nezaměstnanosti	16	22	20
dostatek zařízení péče o děti školou povinné	14	8	5
zvýšení porodného při narození dítěte	12	18	24
zlepšení pracovní-právní ochrany rodičů	11	10	5
existence novomanželské půjčky	10	11	13
zaměstnavatel musel poskytovat každý měsíc 1–2 dny volna	9	7	8
zkrácení rodičovské dovolené, zvýšení rodičovského příspěvku	6	10	9
zvýšení finanční dostupnosti mateřských školek a jeslí	4	5	3
aby na mateřské dovolené mohl být místo matky otec	3	3	1

Pramen: Datový soubor MPR 2005.

Tab. 8 Typologie Hakimové a opatření rodinné politiky, které respondenty v České republice považují za *nejméně důležité* z hlediska usnadnění rodičovství a péče o děti a z hlediska možnosti kombinovat uplatnění na trhu práce a rodinné povinnosti, % (opatření jsou uspořádána podle odpovědí žen orientovaných na práci) (Hakim's typology and family policy measurements, which female respondents in the Czech Republic consider to be the least important from the point of view of the facilitation of parenthood and childcare, and the opportunities for combining work in the labour market and family responsibilities (in %; the measurements are ordered by work-oriented women's opinions)

Opatření	Orientované na práci/ zaměstnání	Adaptivní	Orientované na rodinu	Celkem
zvýšení porodného při narození dítěte	17	9	6	10
aby na mateřské dovolené mohl být místo matky otec	16	17	25	18
zaměstnavatel musel poskytovat matkám nebo otcům dětí do 10 let každý měsíc 1–2 dny volna navíc na rodinné záležitosti	14	11	6	11
existence novomanželské půjčky	12	9	4	9
zvýšení finanční dostupnosti mateřských školek a jeslí	8	13	9	12
zlepšení pracovní-právní ochrany rodičů	6	4	5	4
zkrácení rodičovské dovolené, zvýšení rodičovského příspěvku	5	4	7	5
zvýšení počtu jeslí a mateřských školek	4	10	13	10
snížení nákladů na vzdělání dětí	4	4	5	4
dostatek zařízení péče o děti školou povinné	4	6	7	6
prodloužení placené mateřské dovolené s pobíráním 90% platu	3	2	0	1
snížení daní pro osoby s nezaopatřenými dětmi	2	2	3	2
podpora pružné pracovní doby nebo zkrácených úvazků	2	2	3	2
důraznější opatření proti nezaměstnanosti	2	3	2	3
cenově dostupnější bydlení pro rodiny s dětmi	2	3	2	3
podstatné zvýšení přídavků na děti	1	1	1	1

Pramen: Datový soubor MPR 2005.

týkajících se napojení na trh práce a na základě vnímání role muže a ženy v rodině. Podle Hakimové by tato typologie měla být schopná mimo jiné předvídat chování žen v rozhodování o počtu dětí, jakož i preference v nástrojích rodinné politiky.

Jak jsme na základě reprezentativního výzkumu na populaci českých žen ve věku 20–40 let zjistili, typologie Hakimové v České republice příliš nefunguje. Rozložení tří typů sice odpovídá zjištěním Hakimové v jiných evropských zemích, avšak nemá schopnost, jak Hakimová předpokládá, rozlišovat ženy z hlediska očekávané i konečné plodnosti. Na druhé straně ale její typologie třídí ženy v jejich vztahu k opatřením rodinné politiky v očekávaném směru. Ženy orientované na práci více podporují opatření, která umožňují věnovat se práci i rodině, ženy orientované na rodinu naopak opatření, která mají ulehčovat možnost zůstat v domácnosti a starat se o výchovu dětí.

Hakimová svou typologii na nejrůznějších fórech vehementně prosazuje a tvrdí, že to je jednoduchý nástroj, který umožňuje předvídat rodinné chování žen. Po našich analýzách o tom nejsme tak úplně přesvědčeni. Zklamání přinesly především výsledky ve vztahu k plodnosti. Hakimová totiž svými texty a vystoupeními na konferencích vzbuzovala naději, že zjištěním preferencí a formulováním typů budeme schopni anticipovat konečnou plodnost. Pokud by její typologie fungovala a my tak mohli s jistotou pravděpodobností očekávat, že jednotlivé typy žen se budou v konečné plodnosti významně odlišovat, mohli bychom podle toho začít formulovat adekvátní rodinnou politiku. V českém kontextu se tyto naděje nenaplnují.

Důvod, proč typologie Hakimové netřídí ženy v předpokládaném smyslu, spočívá pravděpodobně v tom, že preference, které má prostřednictvím formulovaných indikátorů zachycovat, se nijak nedotýkají percipované hodnoty dítěte. Hodnota dítěte je totiž z hlediska možností vysvětlovat rozdílné intenzity plodnosti velmi důležitý faktor – a jak ukázali nejdříve *Hofman a Hofman* (1973) a později *Nauck* (2006), hraje významnou roli i v rámci mezinárodních srovnání. Dalším důvodem je pravděpodobně také fakt, že odpovědi na sadu otázek, z nichž je tvořena tato typologie, jsou kontextuálně podmíněny. Nejsou proto hluboce vepsanými a neměnnými strukturami ženské osobnosti, které by mohly předurčovat rozhodování o počtu dětí, které se děje sekvenčně v období mezi 20. a 40. rokem věku ženy.

Literatura

- Hamplová, D. – Rychtaříková, J. – Pikálková, S. 2003. *České ženy: vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hakim, C. 2000. *Work-lifestyle choices in the 21st century: Preference theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hakim, C. 2003a. *A New Approach to Explaining Fertility Patterns: Preference Theory*. *Population and Development Review*, 29, s. 349–374.
- Hakim, C. 2003b. *Models of the Family in Modern Societies: Ideals and Realities*. Ashgate Publishing Company.
- Hoffman, Lois W. – Hoffman, Martin L. 1973. *The Value of Children to Parents*. In James T. Fawcett (ed.). *Psychological Perspectives on Population* (s. 19–76). New York: Basic Books.
- Kocourková, J. 2001. *The potential impact of fertility-related policies on future fertility developments in the Czech Republic: Analysis based on surveys conducted in 1990s*. *Acta Universitatis Carolinae Geographica* 1, s. 19–48.
- Manea, B.–E. – Mrázová, M. – Rabušic, L. 2006. *Teorie založené na lidských preferencích jako možný příspěvek k vysvětlení současného reprodukčního chování*. In T. Sirovátka (ed.). *Rodina, zaměstnání, a sociální politika*. Boskovice: František Šalé-ALBERT, s. 55–76.
- Nauck, B. 2006. *Value of Children and the Framing of Fertility. Results from a Cross-Cultural Comparative Survey in Ten Societies*. (Rukopis statě pro *European Sociological Review*.)
- Rychtaříková, J. 2003. *Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě*. In D. Hamplová – J. Rychtaříková – S. Pikálková. 2003. *České ženy: vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina*. Sociologický ústav AV ČR, s. 41–83.

LADISLAV RABUŠIC je profesorem brněnské Katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity a nyní také děkanem této fakulty. Svůj badatelský zájem soustřeďuje především na problematiku populačních studií a na otázky hodnotových proměn. Je autorem desítek statí nebo kapitol v knihách publikovaných jak doma, tak i v zahraničí nebo prezentovaných na zahraničních sociologických nebo demografických konferencích. Z českých časopisů publikuje hlavně v *Sociologickém časopise*, v *Czech*

Sociological Review a v Demografii. Je autorem monografie o příčinách a efektech populačního stárnutí (Česká společnost stárne), editoval knihu **Česká společnost a seniři**, vydal monografii nazvanou **Kde ty všechny děti jsou?** o příčinách nízké plodnosti v ČR. Nízká plodnost a populační politika jsou témata, jimž se v současnosti věnuje především.

BEATRICE-ELENA CHROMKOVÁ MANEA pracuje od roku 2005 na Fakultě sociálních studií v Brně a jejím výzkumném Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti jako odborná pracovnice. Zabývá se populačními studiemi, především tematikou nízké plodnosti, v níž se orientuje na problematiku jednoduchosti. Dále se věnuje problematice skloubení práce/zaměstnání a rodiny. V loňském roce publikovala mimo jiné jako spoluautorka kapitolu o preferenční teorii v knize T. Sirovátky (ed.) **Rodina, zaměstnání a sociální politika**, která byla podkladem pro tuto demografickou stať.

Summary

The article presents a test of Catherine Hakim's preference theory in the Czech context. Using data from a representative sample of Czech women between the ages of 20 and 40 (N = 1,284) the authors first control whether the population of Czech women corresponds to the typological distribution of women into **home-centred women, adaptive women, and work-centred women** that Hakim recorded in her analyses, and they find that it does. In the second part of the article, the authors examine to what extent this typology is able to predict the Czech fertility rate. The analysis shows that the differences in the mean number of children born and the total number of children expected by the three typological categories are small and statistically insignificant. Therefore, the typology is not a good predictor of completed fertility. In the third part, the authors analyse the association between the typology and attitudes towards family-policy measures. The results indicate that the attitudes of the three categories differ as expected – **home-centred women more frequently favour measures that make their life as mothers and housewives easier, while work-centred women prefer measures that help them achieve a work/life balance.**

PŘÍLOHA – Indikátory pro vytvoření typologie žen podle Hakimové

H1. Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími tvrzeními:

- a. Muž by měl být stále hlavním živitelem rodiny, a to i v případě, když jeho žena také pracuje;
b. V době vysoké nezaměstnanosti by měly vdané ženy zůstat v domácnosti.

1. rozhodně souhlasím, 2. spíše souhlasím, 3. ani souhlas, ani nesouhlas, 4. spíše nesouhlasím, 5. rozhodně nesouhlasím.

H2. Kdo by měl být především odpovědný za zabezpečení příjmu rodiny:

1. spíše muž, 2. spíše žena, nebo 3. oba dva partneři stejně.

H3. A kdo by měl být především odpovědný za zajištění řádného chodu domácnosti:

1. spíše muž, 2. spíše žena, nebo 3. oba dva partneři stejně.

H4. Kdybyste měl(a) dostatečný příjem do rodinného rozpočtu, aniž byste Vy sám(a) pracoval(a), chtěl(a) byste i tak chodit do placeného zaměstnání?

1. ano, 2. ne, 3. nevím.

H5. V poslední době se hodně diskutuje o změně tradičních rolí muže a ženy v rámci rodiny. Nabízíme Vám tři modely rodiny. Který z nich nejlépe koresponduje s Vaší představou o ideální rodině?

1. Rodina, kde oba partneři mají stejně náročné zaměstnání, a péči o děti a domácnost si mezi sebou dělí rovným dílem.
2. Rodina, kde má žena méně náročné zaměstnání než její manžel a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě.
3. Rodina, kde je pouze manžel zaměstnaný a žena se stará o děti a domácnost.
4. Žádný z uvedených modelů.

H6. Kdo je ve Vaší rodině hlavním zdrojem příjmů:

1. jste to vy, 2. je to partner, 3. oba dva stejně, 4. nebo někdo jiný?

Komentář: Pro vytvoření typologie jsou podstatné otázky H4–H6. Otázky H1–H3 slouží jako validizační otázky pro test konsistence typologie. Například ty ženy, které jsou orientovány na práci, by měly volit nesouhlasné varianty odpovědí v otázkách H1 a v H2.

SOCIÁLNĚ PSYCHOLOGICKÉ ASPEKTY STÁRNUTÍ

KAMILA SVOBODOVÁ

The Socio-Psychological Aspects of Ageing

The aim of this article is to draw attention to the problem of old age and ageing from a micro-social perspective. Attention is primarily devoted to the impact of retirement on the life of the individual, and the article also looks at the psychological aspects of ageing, i.e. the ways in which senior citizens perceive and experience old age.

Demografie, 2007, 49: 87–95

V současné době nabývá stále více na významu otázka stárnutí společnosti, přičemž tento proces bývá ponejvíce spojován s obavami z ekonomických a sociálních problémů. Středem probíhající diskuse u nás, podobně jako ve většině jiných vyspělých zemí, je teze, že po odchodu do důchodu se staří lidé stávají „hrozbou“ z hlediska finanční a sociální podpory a že mladá generace nebude schopna vyprodukovat tolik, aby uživila neustále se zvětšující počet starých lidí. Odchod do důchodu je závažným životním krokem, který se neomezuje pouze na ukončení ekonomické aktivity, ale jedná se v první řadě o krok, který může mít výrazný dopad na celkovou životní situaci jednotlivce. V této souvislosti by proto neměl být opomíjen individuální přístup ke stárnutí. Ukončení ekonomické aktivity navíc ani zdaleka není jedinou závažnou životní událostí, se kterou bývá stárnoucí člověk konfrontován. Vzhledem k faktu, že stárí je závěrečnou fází života člověka, nepříznivé události se obvykle hromadí, což má negativní vliv na sebeobraz a prožitky staršího člověka. Cílem tohoto článku je poukázat nejprve na různorodost v určitém období seniorského věku, kdy z důvodů obtíží ve vymezení této životní fáze bývá za znak počátku stárí mnohdy používán právě přechod do důchodu. V další části textu bude věnována pozornost vlivu ukončení ekonomické aktivity na život jedince a nakonec bude pojednáno o tom, jakým způsobem může senior své stárí vnímat a prožívat.

Data pro tento článek¹⁾ byla čerpána z výzkumu **Muži a ženy v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy** (GGs: Generations and Gender Survey)²⁾. Sběr dat probíhal v únoru až září roku 2005 a pravděpodobnostním stratifikovaným výběrem se podařilo získat datový soubor o velikosti 10 006 respondentů české národnosti ve věku 18–79 let. V článku však bude pracováno, vzhledem k jeho tématickému zaměření, vždy pouze s odpověďmi relevantní části dotazovaných.

Různorodost v pojetí stárí a stárnutí

V odborné literatuře můžeme najít několik přístupů, jak definovat stárnutí. Stárnutí je závěrečnou fází lidského vývoje a je třeba ho posuzovat jako součást kontinuální proměny. V průběhu řady let se mění lidské fyzické a psychologické znaky charakterizující obvykle střední věk ve znaky charakterizující stárí, přičemž je velice nesnadné určit dobu, kdy se člověk definitivně „stane“ starým. Výzkumníci jsou si tohoto problému velice dobře vědomi

¹⁾ Tento příspěvek byl řešen v rámci projektu TP–5 *Moderní společnost a její proměny* (registrační číslo 1J 023/04–DP2) *Rodina, partnerství a demografické stárnutí: Generace a gender* (Generations and Gender Survey: prospective longitudinal study) a Výzkumného záměru 0021620831 *Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace*.

²⁾ Českou část mezinárodního projektu, který proběhl také v Kanadě, ve Spojených státech a v řadě evropských zemí (např. Francii, Nizozemsku, Maďarsku, Belgii, Estonsku, Bulharsku, Německu, Polsku), realizovala PrfF UK, VÚPSV a SC&C.

a pokoušejí se vytvořit řadu metod konstrukce objektivního měřítka stáří (*Stuart-Hamilton*, 1999). Nejběžnějším měřítkem stárnutí je **chronologický (kalendářní) věk**³⁾. Ten je sám o sobě ovšem bez informací, neboť jde v podstatě o náhodně zvolenou míru. Další běžně používanou mírou je **sociální věk**⁴⁾. Ten se vztahuje ke společenskému očekávání chování přiměřeného určitému biologickému věku. V moderních západních společnostech se za znak počátku stáří považuje ukončení pracovního poměru a odchod do důchodu. Znamená to, že jedinec přestává být angažován v pracovním procesu a začíná pobírat starobní důchod. Tímto je utvořena zvláštní sociální kategorie – kategorie starých osob, definovaných jako závislá skupina, jejíž členové by neměli pracovat, ale naopak potřebují ekonomickou a společenskou asistenci, kterou mají poskytovat mladší členové společnosti. Věk vymezující odchod do důchodu se většinou pohybuje v rozmezí 60 až 65 let.

Většina gerontologů pro označení začátku stáří, neboli mezního věku, rovněž volí hodnoty mezi 60 a 65 lety. Takto jej vymezují především z toho důvodu, že zhruba v tomto období dochází k evidentním fyzickým a psychologickým změnám. Někteří vědci dále dělí stáří na mladší stáří, vymezené roky 65–75, a pokročilé stáří, jež představuje kalendářní věk 75 a více let, ačkoli názory gerontologů se na konkrétní mezní věk poněkud liší – někteří jsou například přesvědčeni, že pokročilé stáří začíná až osmdesátým rokem. Další používaná varianta rozděluje lidi starší 65 let na kategorie třetího a čtvrtého věku. „Třetí věk“ označuje aktivní a nezávislý život ve stáří, zatímco „čtvrtý věk“ znamená období, kdy je člověk při zajišťování základních potřeb odkázán na druhé (*Stuart-Hamilton*, 1999).

Sociálně kulturní vlivy

Pohled na stáří a posuzování starých osob bylo a stále je ovlivněno ideami, představami a stereotypy o tom, co znamená stárnout a být starý. Postoje ke stáří, stejně jako k jiným fázím životního cyklu, nejsou pouze výsledkem osobní zkušenosti, ale jsou také sociálně a kulturně podmíněny odlišně pro různé společnosti. V některých kulturách jsou staří lidé vnímáni jako zkušení, rozvázní a moudří, zatímco v jiných kulturách představuje stáří synonymum pro ztrátu vitality a schopnosti jasně uvažování a vyjadřování, resp. staří lidé ze stejných kulturních a sociálních skupin mohou mít zkušenosti a způsoby svého každodenního života odlišné od starých lidí z jiných skupin.

Pokud chceme porozumět stárnoucí osobnosti, je třeba vedle vnitřních faktorů zvažovat rovněž vnější vlivy ovlivňující sebeobraz starého člověka a jeho životní spokojenost. Jak uvádí *Stuart-Hamilton*, stereotyp „typického“ starého člověka převažující ve společnosti může mít vliv na sebedůvěru starých lidí (*Stuart-Hamilton*, 1999). Obecně platí, že čím více jim starý člověk podléhá, tím nižší je jeho sebehodnocení. Jádrem problému tkví v tom, že stáří je připsaným statusem, s nímž je spojeno určité chování neboli role. Obzvláště odchod starých lidí z pracovní sféry tak podle mnohých autorů (*Rabušic*, 1995; 1997) přispívá k tomu, že na staré lidi je pohlíženo jako na slabé, neužitečné a závislé, s tendencí vylučovat je ze společenského dění a v podstatě od nich nic neočekávat. Na druhé straně ztráta prestiže a respektu starých lidí, a tedy i ztráta moci, může vyvolávat pocit lítosti a soucitu se starými lidmi, jenž se snadno přetvoří v postoj, že to jsou lidé, kterým je třeba pomáhat (*Rabušic*, 1995). Tento paternalistický přístup ke starým lidem je dnes jedním ze silných postojů patrných nejen u nás, ale i v mnoha dalších zemích.

³⁾ Věk bývá charakteristikou, která se při definování stáří užívá nejčastěji (také proto, že s věkem koreluje fyzický zdravotní stav). Kalendářní, chronologický věk jakožto definiční znak stáří má ale své obtíže. Způsob, podle čeho je možné rozlišit starého člověka od člověka „ne-starého“, vlastně neexistuje. Bylo zjištěno, že počet definic stárnutí se pohybuje okolo tří set a konsenzus o tom, jak stáří definovat, stále neexistuje – ani v medicíně, ani ve společenských vědách (*Vidovicová – Rabušic*, 2003).

⁴⁾ Znamky stárnutí jak tělesné, tak duševní, mohou být posuzovány také měřítky **biologického věku**, resp. **psychologického věku**.

Pokud se zaměříme pouze na vliv odchodu do důchodu na stárnoucího člověka, je ve většině případů pocíťován jako ztráta – hlavní dopad má zejména na psychický stav jedince, kdy starý člověk mnohdy pocíťuje ztrátu seberealizace, užitečnosti pro jiné a v neposlední řadě ztrátu sociálních kontaktů. Po odchodu do důchodu se totiž mění jednotlivé složky statusu, který měl člověk v průběhu svého předchozího života. Mizí objektivní charakteristika profese a její prestiž, může se také výrazně snížit podíl na moci, snižuje se příjem a mění se životní způsob. Celkově se tedy z tohoto hlediska může značně snížit sociální status jedince, což pochopitelně přináší nejrůznější důsledky pro očekávané chování individua (Stuart-Hamilton, 1999).

V tomto kontextu se tedy budeme zabývat vlivem odchodu do důchodu na život jednotlivce a tím, do jaké míry se rozhodnutí odejít do důchodu pojí s dalšími životními okolnostmi. Vycházet přitom budeme z výsledků výzkumu GGS, ve kterém byly zjišťovány názory lidí, jichž by se akt odchodu do důchodu mohl v nejbližších třech letech týkat a kteří tedy o tomto závažném životním kroku a aspektech s ním spojených pravděpodobně uvažují.

Odchod do důchodu a jeho vliv na život jednotlivce

Otázkami směřujícími na osoby v předdůchodovém věku⁵⁾ sice nezjistíme skutečný dopad odchodu do důchodu na psychický stav a životní situaci člověka, zjistíme však, jaká očekávání se k tomuto závažnému životnímu kroku pojí. Respondenti ve výzkumu GGS si velmi jasně uvědomují, že po odchodu do důchodu se zhorší jejich finanční situace, na čemž se shodují zhruba tři čtvrtiny dotazovaných bez rozdílu v tom, jak snadno či naopak obtížně v současné chvíli se svými příjmy vycházejí. Naopak pozitivní důsledek odchodu do důchodu spatřuje zhruba stejně vysoký podíl osob v očekávaném rozšíření možností dělat, co chtějí. Více radosti a uspokojení ze života očekávají od odchodu do důchodu přibližně dvě pětiny respondentů, u stejného podílu osob k žádné změně v tomto smyslu nedojde (tab. 1). U této otázky ovšem nalezneme rozdíly v odpovědích v závislosti na nejvyšším ukončeném vzdělání – lidé se základním vzděláním si mnohem častěji než ti ostatní myslí, že jejich radost a uspokojení ze života vzroste, vysokoškoláci naopak ve vyšší míře vyjadřují obavy z toho, že absence pracovní aktivity jejich uspokojení ze života sníží. Tato skutečnost patrně souvisí s tím, že vysokoškoláci vykonávají mnohem častěji profese, které je naplňují a baví, a ztráta současného zaměstnání tedy pro ně může do jisté míry představovat ztrátu seberealizace. Zhruba třetina osob v předdůchodovém věku si dále myslí, že odchod do důchodu by mohl mít pozitivní vliv na vztahy s jejich partnerem, s dětmi, případně vnoučaty a též na jejich zdravotní stav (většina dotazovaných ovšem žádný, ani pozitivní ani negativní, vliv na tyto aspekty neočekává) (tab. 1).

Na jedné straně tedy odchod do důchodu ovlivňuje některé aspekty života staršího člověka, na straně druhé je tu i vliv opačný, kdy některé okolnosti mohou mít podstatný vliv na rozhodnutí do starobního důchodu odejít či tento odchod odložit. Hodně či dokonce velmi mnoho může odchod do důchodu u nadpoloviční většiny respondentů předdůchodového věku záviset na finanční situaci, případně na jejich zdraví (nižší předpokládaný vliv zdravotního stavu na rozhodování týkající se odchodu do důchodu se prokázal u osob, které v současné době hodnotí své zdraví jako dobré nebo velmi dobré). O něco méně než polovina osob přikládá ve vztahu k odchodu do důchodu značný význam své současné práci, nejméně, ve srovnání s ostatními okolnostmi, bude toto rozhodování záviset na rodinném životě respondenta (zde odpověděla třetina dotazovaných, že jejich rozhodování nebude na rodinném životě záviset vůbec, o něco více než třetina se domnívá, že jen částečně) (tab. 2).

⁵⁾ Na zmíněné otázky měli odpovídat pouze lidé, kterých se odchod do starobního důchodu nebo do předčasného starobního důchodu může v nejbližších třech letech týkat. Vzhledem ke skutečnosti, že podle zákona 155/1995 Sb. o důchodovém pojištění je v současnosti možno nastoupit do předčasného důchodu tři roky před dosažením důchodového věku, byly brány v potaz odpovědi mužů ve věku 56 a více let a žen ve věku 51 a více let. Spodní věková hranice byla takto zvolena s přihlédnutím k nejnižší věkové hranici pro odchod do důchodu v roce 2008 (tj. tři roky po sběru dat), která je stanovena pro muže na 62 let a pro ženy na 57 let (např. Kux, 2005).

Tab. 1 Jaký si myslíte, že bude mít odchod do starobního důchodu vliv na jednotlivé aspekty Vašeho života?, v % (What effect do you think retirement will have on individual aspects of your life?, in %)

Ukazatel	Mnohem lepší	Lepší	Ani lepší, ani horší	Horší	Mnohem horší	N
Finanční situace	0,4	4,0	18,8	59,2	17,6	448
Možnost dělat, co chcete	22,4	50,7	21,3	4,5	1,1	446
Radost a uspokojení ze života	8,1	34,5	41,2	13,7	2,5	444
Vztahy mezi Vámi a Vaším partnerem*	3,7	29,2	60,7	5,2	1,2	325
Vztahy mezi Vámi a Vašimi dětmi, příp. vnoučaty**	7,4	29,8	61,5	1,0	0,3	392
Váš zdravotní stav	5,8	27,9	51,0	13,5	1,8	445
Co si lidé kolem Vás budou o Vás myslet	0,9	5,4	87,3	5,0	1,4	443

Pozn.: Do analýzy byly zahrnuty pouze odpovědi žen ve věku 51 a více let a mužů ve věku 56 a více let, kteří ještě nejsou ve starobním důchodu.

*) Nezahrnuje respondenty, kteří v současnosti nemají partnera.

***) Nezahrnuje respondenty, kteří v současnosti nemají děti.

Tab. 2 Do jaké míry by Vaše rozhodnutí odejít v nejbližších 3 letech do starobního důchodu záviselo na následujících oblastech?, v % (To what extent would your decision to retire within the next three years depend on the following factors, in %)

Ukazatel	Vůbec ne	Částečně	Celkem hodně	Velmi mnoho	N
Vaší finanční situaci	14,8	29,8	25,4	30,0	426
Vašem zdraví	18,5	29,5	27,4	24,6	427
Vaší práci	21,0	33,9	26,5	18,6	419
Vašem rodinném životě	33,3	37,1	20,9	8,7	393

Pozn.: Do analýzy byly zahrnuty pouze odpovědi žen ve věku 51 a více let a mužů ve věku 56 a více let, kteří ještě nejsou ve starobním důchodu.

Ačkoliv rodinnému životu přikládá ve vztahu k rozhodnutí o ukončení své ekonomické aktivity důraz nejmenší podíl dotazovaných, jednotliví rodinní příslušníci a lidé z blízkého okolí mnohdy mohou chtít svými názory toto rozhodování ovlivnit. Na základě dat z analyzovaného výzkumu se ukázalo (tab. 3), že podle dvou pětín dotazovaných si jejich partner myslí, že by měl respondent v nejbližších třech letech do důchodu odejít. Pokud je partner již sám v důchodu, chtěl by po respondentovi ukončení jeho pracovní aktivity dokonce ve dvou třetinách případů (bez ohledu na to, zda je prvním důchodcem v páru muž nebo žena). Pro odchod svých rodičů do důchodu by byl těž, podle názoru respondentů, nezanedbatelný podíl jejich dětí (domnívají se to zhruba dvě pětiny dotazovaných), podobný názor zastává i přibližně čtvrtina přátel a příbuzných respondentů v předdůchodovém věku. Statisticky významně častěji by si rodina a přátelé přáli ukončení pracovní aktivity svého blízkého, čím více se respon-

Tab. 3 Nakolik souhlasíte či nesouhlasíte s uvedenými tvrzeními o tom, co si někteří lidé mohou myslet o Vašem odchodu do důchodu v nejbližších 3 letech?, v % (How much do you agree or disagree with the statements representing what some people could think about your retirement within the next three years?, in %)

Ukazatel	Rozhodně ano	Ano	Ani ano, ani ne	Ne	Rozhodně ne	N
Váš partner si myslí, že byste měl/a odejít do důchodu*	9,6	34,3	21,2	22,4	12,5	312
Vaše děti si myslí, že byste měl/a odejít do důchodu**	8,5	32,3	23,7	22,6	12,9	363
Většina Vašich příbuzných si myslí, že byste měl/a odejít do důchodu	5,5	21,3	35,1	22,3	15,8	399
Většina Vašich přátel si myslí, že byste měl/a odejít do důchodu	4,3	21,4	35,9	23,6	14,8	398

Pozn.: Do analýzy byly zahrnuty pouze odpovědi žen ve věku 51 a více let a mužů ve věku 56 a více let, kteří ještě nejsou ve starobním důchodu.

*) Nezahrnuje respondenty, kteří v současnosti nemají partnera.

***) Nezahrnuje respondenty, kteří v současnosti nemají děti.

dent blíží důchodovému věku. Naopak je tomu v případech, kdy se tento člověk těší dobrému či velmi dobrému zdraví, a také, pokud má vysokoškolské vzdělání.

Psychologické aspekty stárnutí

Jak už bylo na začátku tohoto textu zmíněno, v období důchodového věku se častěji než ve věku středním vyskytují závažné události. Ztráty a velké životní zvraty sice nejsou jen specifickým jevem stáří, protože téměř každý jedinec během života zkušenost se ztrátou získá, pro stáří je však charakteristické, že se ztráty a životní zvraty nahromadí, případně se vzájemně posilují a staří lidé se pak stávají slabší a zranitelnější (Rheinwaldová, 1999). Mezi tyto závažné životní události patří již zmíněný odchod do důchodu a s ním spojená změna sociálního statusu, biologické a fyzické změny, zdravotní problémy, smrt partnera, blízkých lidí a vrstevníků či změna bydlení, případně vstup do domova důchodců (Haškovcová, 1990; Pichaud – Thareauová, 1998; Vojtěchovský, 1992).

O vlivu odchodu do důchodu na osobnost člověka jsme již hovořili, nyní se ještě krátce zmíníme o dopadech dalších obtížných životních událostí. Partnerova smrt je bezpochyby jednou z nejtěžších zkoušek, se kterou se lidé musejí vyrovnávat. Mnoho vdov a vdovců nakonec smutné období překoná a může začít „znovu žít“. Ale u některých lidí, a zejména u starších, se už tato rána nikdy nezahojí. Navíc kromě partnera mizí z blízkosti staršího člověka postupně také stejné staří přátelé, což má vliv na to, že starší lidé mají tendenci udržovat čím dál méně styků a stále více je doprovází samota. Také vstup do zařízení sociální péče je vážnou událostí. Staří lidé odcházejí do různých zařízení sociální péče tehdy, když z důvodu zhoršeného zdravotního stavu doma všechno bezpečně nevládnou, když se jim v důsledku ovdovění samota stane nesnesitelnou nebo když se o ně jejich děti bojí či nejsou schopny nebo ochotny se o své staré a nemocné rodiče postarat. Ve většině případů si tito lidé uvědomují, že je to do konce života. Opustit svůj dům nebo byt tedy znamená rozloučit se s minulostí, se vším, co tvořilo dosavadní život (Pichaud – Thareauová, 1998). Všechny výše uvedené změny člověkem hluboce otfásají a traumatizují ho. Někdy se člověk se ztrátou vyrovná za krátkou dobu, ale často tato těžká období, zejména u starších lidí, trvají léta, někdy i po zbytek života.

V období seniorského věku tedy člověka často provází nejen psychická bolest, ale i samota. Pichaud a Thareauová (Pichaud – Thareauová, 1998) ve své studii uveřejňují výsledky výzkumu na téma pocit osamění u lidí starších 60 let ve Francii, ze kterých vyplývá, že každý třetí Francouz ve věku nad 60 let trpí pocitem osamění – 25 % občas, 5 % často, 3 % neustále. Podle autorů přichází v úvahu mnoho faktorů, které mohou vést k samotě a k izolaci starých lidí. Jsou to životní podmínky, například věk člověka, zda je vdovec nebo vdova, zda žije sám. Dále je to fyzický stav – nemoc, handicap, který brání člověku vycházet z domu nebo se dokonce pohybovat, smyslový deficit (oslabený sluch či zrak), a psychický stav – ovlivněný kupříkladu ztrátou blízkého člověka nebo i zvířete. V neposlední řadě mohou samotou ovlivnit i sociální nebo ekonomické jevy – nedostatek prostředků, aktivit, vykořenění, předsudky.

Do jaké míry se pocity osamocení, nedostatku kontaktů, smutku apod. projevují u české seniorské populace ukáží opět data z výzkumu GGS, který se snažil pomocí některých otázek zjistit aktuální duševní rozpoložení a prožitky dotazovaných.

Duševní pohoda a pocity seniorů

Ačkoli mnoha seniorům ve věku 60–79 let podle výsledků výzkumu kontakty s lidmi nechybějí, mají se na koho spolehnout či v případě potíží obrátit, ani se necítí odmítní, jsou bohužel i tací, u kterých tomu tak není. Nabízí se tedy otázka, jakými vnějšími okolnostmi může být tato skutečnost ovlivněna. Odpověď na ni se pokusíme nalézt pomocí následující analýzy.

Na základě faktorové analýzy bylo možné z předložených výroků vztahujících se k nynějším životním zkušenostem (tab. 4, 5) vytvořit dva odlišné faktory (celkově vysvětlující 69 %

Tab. 4 Do jaké míry se Vás poslední dobou týkaly uvedené výroky vztahující se k Vaším nynějším životním zkušenostem? osoby ve věku 60 a více let, v % (To what extent do the statements relating to life experiences apply to you in recent years? People aged 60 and over, in %)

Ukazatel	Ano	Částečně	Ne	N
Je spousta lidí, na které se mohu v případě potíží obrátit	40,1	43,4	16,5	2384
Zažívám pocit prázdnoty, marnosti	8,9	26,1	65,0	2378
Chybí mi kontakt s lidmi	9,6	22,9	67,5	2381
Znám mnoho lidí, na které se mohu naprosto spolehnout	34,9	46,4	18,7	2376
Často se cítím odmítnutý	5,1	18,9	76,0	2374
Znám dost lidí, kteří jsou mi blízcí	51,7	37,5	10,8	2379

Tab. 5 Faktorová analýza - faktorové zátěže (Factor analysis - factor weight matrix)

Ukazatel	Faktor sociálních kontaktů	Faktor sociální izolace
Znám mnoho lidí, na které se mohu naprosto spolehnout	0,867	0,109
Je spousta lidí, na které se mohu v případě potíží obrátit	0,852	0,112
Znám dost lidí, kteří jsou mi blízcí	0,824	0,153
Zažívám pocit prázdnoty, marnosti	0,103	0,803
Chybí mi kontakt s lidmi	-	0,802
Často se cítím odmítnutý	0,148	0,779
Podíl vysvětlené variance, %	36,7	32,4

Pozn.: Použitá metoda - Principal Component Analysis, rotované řešení (Varimax with Kaiser Normalization).

V tabulce jsou uvedeny pouze faktorové zátěže vyšší než 0,100; N = 2424.

variance), jež mohou být nazvány faktor sociálních kontaktů a faktor sociální izolace. Faktor sociálních kontaktů zahrnuje položky týkající se možnosti obrátit se v případě potíží na spousta lidí, možnosti na mnoho lidí se spolehnout a též skutečnosti, že člověk zná dost lidí, kteří jsou mu blízcí. Faktor sociální izolace naopak souvisí s tím, že člověku kontakty s lidmi chybí, často se cítí odmítnutý a zažívá pocity prázdnoty a marnosti.

Do analýzy jsme dále zahrnuli nezávislé proměnné, kterými bylo pohlaví, vzdělání, věk, zdravotní stav, skutečnost, zda má respondent partnera či děti, fakt, zda důchodce pracuje či nikoliv⁶⁾, a příjmová situace. Jejich vliv na duševní rozpoložení seniorů jsme testovali pomocí porovnávání průměrů faktorových skóre⁷⁾ příslušných skupin respondentů.

Z výsledků analýzy vyplynulo, že vybrané skupiny osob se mezi sebou statisticky významně odlišují (tab. 6). Starší ženy si ve srovnání s muži myslí, že mají ve svém okolí více lidí, kteří jsou jim blízcí a na něž se mohou obrátit a spolehnout, zároveň však též častěji podléhají negativním pocitům a hůře prožívají, pokud jim kontakty s druhými lidmi chybí. Z hlediska vzdělání a věku nebyl u dotazovaných osob shledán žádný významný rozdíl v posuzování lidí, jež jsou jim blízcí⁸⁾, v pocitech sociální izolovanosti ovšem u respondentů obou pohlaví odlišnosti nalezeny byly – lidé se základním vzděláním a starší osoby (ve věku 70–79 let) podléhají více než ti ostatní pocitům prázdnoty a odmítnutí a negativním pocitům plynoucím z nedostatku kontaktů. Pocity izolovanosti se též prohlubují spolu se zhoršujícím se zdravotním stavem seniora. Lidé, jež označili svůj zdravotní stav jako špatný či dokonce velmi špatný, si

⁶⁾ Proměnná „pracující důchodce“, utvořená konkrétně pro tuto analýzu (viz tab. 6), zahrnuje pouze osoby ve věku 60 let a starší, které jsou již ve starobním důchodu, přičemž kategorie „ano“ znamená, že důchodce zároveň pracuje. Důvodem tvorby takto orientované proměnné bylo odlišit pracovní činnost starobních důchodců od ostatních osob starších 60 let (neboť ne všechny osoby ve věku 60 a více let jsou již v důchodu, tj. někteří lidé v tomto věku mohou být tedy stále ekonomicky aktivní). Z 2424 osob ve věku 60 let a starších je ve starobním důchodu 94 %, z nich pracuje necelých 5 % osob.

⁷⁾ Čím nižší hodnota průměrných faktorových skóre, tím více má respondent sociálních kontaktů a zároveň tím méně často se cítí být sociálně izolován.

⁸⁾ Při podrobnější analýze provedené odděleně podle pohlaví se ovšem ukázalo, že muži ve věku 60–69 let mají ve srovnání s těmi staršími ve svém okolí blízkých lidí více.

Tab. 6 Průměrné hodnoty faktorových skóre (Average values of factor scores)

Ukazatel	Faktor sociálních kontaktů	Faktor sociální izolace
Pohlaví	***	***
muž	0,082	-0,081
žena	-0,067	0,067
Vzdělání	-	***
ZŠ, bez maturity	0,006	0,091***
maturita	-0,008	-0,141
VŠ	-0,037	-0,243
Věk	-	***
60-69 let	-0,028	-0,124
70-79 let	0,035	0,158
Zdravotní stav	***	***
dobrý/velmi dobrý	-0,127	-0,233***
uspokojivý	-0,033	-0,038***
špatný/velmi špatný	0,293***	0,474***
Má partnera	***	***
ano	-0,086	-0,205
ne	0,106	0,252
Má děti	***	***
ano	-0,060	-0,038
ne	0,320	0,200
Pracující důchodce	**	***
ano	-0,303	-0,426
ne	0,018	0,031
Vycházení s příjmy	***	***
snadné	-0,139	-0,215
obtížné	0,080	0,115

Pozn.: ***statisticky významné na hladině významnosti 1 %, **1 %.

Statistická významnost uvedená přímo u hodnot faktorových skóre znamená, že se daná skupina respondentů odlišovala od zbylých skupin v rámci příslušného třídicího znaku.

U proměnných dělicích respondenty do dvou kategorií byly průměry faktorových skóre porovnávány pomocí t-testu, u proměnných obsahujících tři kategorie byla použita metoda One-Way ANOVA (test Bonferroni).

častěji než ti ostatní myslí, že ve svém okolí nemají příliš mnoho blízkých lidí, na které se mohou spolehnout a v případě potřeby obrátit.

Jako faktor pozitivně ovlivňující život starších lidí se projevilo rodinné zázemí – lidé, jež mají partnera nebo děti, mají pochopitelně ve svém okolí více blízkých lidí, kteří jim v případě potřeby pomohou. Na druhou stranu senioři, kteří partnera či děti nemají, naopak mnohem častěji trpí pocity izolovanosti zapříčiněnými nedostatkem sociálních kontaktů. Podobně senioři, kteří jsou již v důchodu, ale zároveň vykonávají placené zaměstnání, hodnotí svou životní situaci pozitivněji než důchodci nepracující, a to jak co se týče množství blízkých lidí⁹⁾, tak absence negativních pocitů. Tito lidé se totiž díky svému zaměstnání dostanou do pravidelného kontaktu s jinými lidmi, dochází k uspokojení jejich potřeby seberealizace, mají pravidelný režim a náplň dne a současně i vyšší příjem, což má, vše dohromady, významný vliv na jejich životní spokojenost (Bartošová, 1997; Červenková – Kotýnková, 2001). V neposlední řadě, značný vliv na duševní pohodu jedince má i příjmová situace domácnosti. Je zajímavé, že lidé, kteří vycházejí se svými příjmy snadno, nejenže ve srovnání s lidmi vycházejícími se

⁹⁾ U tohoto faktoru se však prokázal statisticky významný rozdíl pouze u mužů.

svými příjmy obtížně netrpí tak často negativními pocity, ale též deklarují, že mají ve svém okolí více blízkých lidí, na které se mohou spolehnout.

Nyní se nabízí otázka, jaké konkrétní negativní pocity provázejí seniory nejčastěji? A dá se opět vysledovat souvislost mezi negativními prožitky a pohlavím, rodinnou situací, zdravotním stavem a dalšími charakteristikami staršího člověka? Na uvedené otázky se pokusíme odpovědět v poslední části tohoto textu.

Jak už bylo naznačeno výše, nejčastějším negativním pocitem, který se u osob nad 60 let projevuje, je smutek. Z výsledků GGS vyplynulo, že tento pocit provázel za poslední týden alespoň někdy více jak polovinu dotazovaných seniorů. Dvě pětiny starších lidí se občas cítí být osamělými, u třetiny respondentů se v uplynulém týdnu alespoň někdy projevil pocit, že se nemohou zbavit sklíčenosti, a to ani s pomocí přátel a rodiny, dále pocit strachu a občas jim též bylo do pláče. Deprese postihuje seniory v menší míře než ostatní zmíněné negativní prožitky, přesto se s ní ve stáří setkáme více než v mladším věku. Nejméně se senioři potýkají s pocitem životního neúspěchu, který za poslední dobu prožívala pouze pětina dotazovaných osob ve věku 60–79 let (tab. 7).

Tab. 7 Jak často Vás v uplynulém týdnu provázely následující pocity? Osoby ve věku 60 a více let, v % (How often have you felt the following feelings in the past week? People aged 60 and over, in %)

Ukazatel	Zřídka nebo nikdy	Někdy	Často	Většinou nebo neustále	N
Byl/a jsem smutný/á	47,4	43,7	7,7	1,2	2372
Cítil/a jsem se osamělý/á	59,4	31,0	8,1	1,5	2371
Občas mi bylo do pláče	65,6	26,9	6,4	1,1	2370
Měl/a jsem pocit, že se nemohu zbavit sklíčenosti, ani s pomocí rodiny či přátel	66,3	28,3	4,4	1,0	2367
Měl/a jsem pocit strachu	66,6	27,4	5,0	1,0	2364
Měl/a jsem depresi	70,3	23,9	4,9	0,9	2372
Měl/a jsem pocit, že můj život je neúspěšný	74,7	20,4	3,7	1,2	2371

Na základě podrobnějšího třídění datového souboru je možné konstatovat, že (podobně, jako tomu bylo u pocitu sociální izolace) smutek, deprese, sklíčenost a ostatní negativní prožitky ve stáří častěji doprovázejí ženy¹⁰⁾ (tato souvislost ovšem neplatí u pocitu životního neúspěchu, který prožívají ženy stejně často jako muži), osoby se zdravotními problémy, seniory, kteří nemají děti nebo partnera, a osoby, které obtížně vycházejí s příjmy domácnosti (nejvyšší dosažené vzdělání a fakt, zda starobní důchodce pracuje či nikoliv, tentokrát žádný zásadnější vliv na pocity a prožitky respondenta neměly). Závěrem je nutné zdůraznit, že množství lidí, kteří podléhají negativním prožitkům, se zvyšuje spolu s rostoucím věkem, a to nejen ve stáří, ale v průběhu celého života¹¹⁾.

Závěr

Předložený text se věnoval problematice stárnutí z mikrosociální perspektivy a snažil se o postihnutí vlivu tohoto nevyhnutelného procesu na život jednotlivce. Jedním z nejdůležitějších kroků v životě staršího člověka je odchod do důchodu, který bývá mnohdy považován za kritérium vymezující konec středního věku a počátek stáří. Tento krok a s ním spojené ukončení pracovního procesu má řadu dopadů na sebezpojetí i životní situaci jedince. Mezi jeden

¹⁰⁾ Zmíněná skutečnost může být mimo jiné ovlivněna vyšší nadějí dožití při narození u žen nežli u mužů, která má za následek, že ženy častěji než muži žijí ve stáří bez partnera a tedy mnohdy osaměle.

¹¹⁾ Tato závislost opět neplatila pouze v případě pocitu, že život dotazovaného je neúspěšný, což může být ovlivněno faktem, že s pocitem životního neúspěchu se pojí například neúspěch v zaměstnání nebo v partnerském vztahu, čemuž mnohdy celí především mladší lidé.

z nejdominantnějších negativních důsledků bezesporu patří zhoršení finanční situace, naopak pozitivní dopad odchodu do důchodu bývá nejčastěji spatřován v rozšíření možností věnovat se koníčkům, zájmům apod., což úzce souvisí s nárůstem množství volného času po ukončení ekonomické aktivity.

Ve stáří se ovšem závažně události hromadí, člověk je stále častěji konfrontován se ztrátami a životními zvraty, a to vše může negativně ovlivnit psychický stav, sebeobraz a prožitky seniora. Mezi tyto závažné události bývá řazen mimo jiné právě odchod do důchodu, dále kupříkladu biologické a fyzické změny, prohlubující se zdravotní problémy nebo smrt partnera. Lidé ve stáří jsou pak nuceni stále častěji čelit samotě, nedostatku kontaktů s lidmi, mnohdy je provázejí pocity smutku, sklíčenosti či strachu. Z analýzy provedené v předloženém textu vyplynulo, že v daleko větší míře doprovázejí ve stáří tyto negativní prožitky a pocity sociální izolovanosti ženy, osoby bez rodinného zázemí, seniory se zdravotními problémy či osoby obtížně vycházející se svými příjmy, přičemž psychický stav seniora se obvykle zhoršuje spolu s jeho narůstajícím věkem.

Literatura

- Bartošová, M. 1997. *Vybrané zajímavosti z ekonomické činnosti českých seniorů*. In Rabušic, L. (ed). Česká společnost a seniři. Brno: ŠSS FF MU, s. 91–101.
- Červenková, A. – Kotýnková, M. 2001. *Začlenění seniorů v sociální struktuře soudobé společnosti*. Praha: VÚPSV.
- Haškovicová, H. 1990. *Fenomén stáří*. Praha: Panorama.
- Kux, J. a kol. 2006. *Vývoj hlavních ekonomických a sociálních ukazatelů České republiky 1990–2005*. Bulletin 21. Praha: VÚPSV.
- Muži a ženy v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy* (GGG: Generations and Gender Survey), 2005.
- Pichaud, C. – Thareauová, I. 1998. *Soužití se staršími lidmi*. Praha: Portál.
- Rabušic, L. 1995. *Česká společnost stárne*. Brno: MU v Brně/Georgetown.
- Rabušic, L. (ed). 1997. *Časové dimenze vstupu do důchodu*. In Rabušic, L. (ed). Česká společnost a seniři. Brno: ŠSS FF MU, s. 10–29.
- Rheinwaldová, E. 1999. *Novodobá péče o seniory*. Praha: Grada.
- Stuart-Hamilton, I. 1999. *Psychologie stárnutí*. Praha: Portál.
- Vidovicová, L. – Rabušic, L. 2003. *Seniři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti*. Zpráva z empirického výzkumu. Praha: VÚPSV.
- Vojtěchovský, M. 1992. *Nejzávažnější životní události ve stáří a jejich dopad na duševní a tělesné zdraví*. Naše beseda, č. 10, s. 5–6.

KAMILA SVOBODOVÁ absolvovala v roce 2003 studium demografie na Přírodovědecké fakultě UK a v roce 2005 studium sociologie na Filozofické fakultě UK. V současné době pokračuje v doktorandském studiu demografie na PřF UK a pracuje ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí ve výzkumné skupině rodinné politiky.

Summary

The author focuses on the problem of ageing from a micro-social perspective and attempts to capture the effect of this unavoidable process on the life of the individual. One of the most important changes in the life of an ageing individual is retirement. It is often regarded as a criterion that marks the end of middle age and the start of old age. This step, accompanied by the end of employment, tends to have numerous effects on the self-perception and life situations of individuals. Among the most pronounced negative effects is unquestionably a worsening of the individual's financial situation, while a positive aspect of retirement tends to be the enhanced opportunities for focusing on hobbies and interests, etc. This is directly linked to the increase in free time when a person ceases to be economically active. However, serious events tend to accumulate in old age, and a person is increasingly confronted with personal losses and major changes in life, all of which can have a negative impact on their psychological state, the way they perceive themselves and how they experience things. Alongside retirement, other serious events include physiological changes, i.e. a growing number of health problems or the death of a partner. The elderly are then increasingly confronted with isolation, a lack of contact with other people, and they often experience a sense of sadness, dependence or fear. The analysis revealed that in old age these negative experiences and feelings of social isolation to a larger degree affect women, people with no family, seniors with health problems, or people who have insufficient income. The psychological condition of senior citizens usually worsens as they age.

FENOMÉN PENDLERSTVÍ – Z CHEBSKA DO BAVORSKA A ZPĚT (STAV A PODMÍNĚNOSTI)

JAROSLAVA MAREŠOVÁ – DUŠAN DRBOHLAV

The Phenomenon of Cross-Border Commuting – From the Cheb Region to Bavaria and Back (Situations and Circumstances)

The article analyses the phenomenon of cross-border commuting based on the example of a study of 80 selected commuters from 39 municipalities in the Cheb Region, which directly borders with Bavaria in Germany (autumn 2005). The analysis also draws on information obtained from the local authorities of the selected municipalities (winter 2006). The primary objective of the multi-dimensional quantitative methods – multi-step regression – used in the analysis was to determine to what degree commuting is determined by various demographic, socio-economic, and geographic characteristics and factors.

Demografie, 2007, 49: 96–107

Príspevek se zabývá zahraniční pracovní migrací, resp. její specifickou formou tzv. pendlerstvím¹⁾. Analyzuje tento proces na mikroregionální úrovni – na příkladu pendlerů trvale žijících v obcích okresu Cheb, v oblasti, pro niž je pendlerství snad dnes vůbec nejintenzivnějším fenoménem v celé zemi (Vavrečková – Fischlová – Janata, 2002), nicméně dočasně pracujících v bohatším a na mzdy štedřejším německém Bavorsku.

Problematika mezinárodních migračních pohybů české populace je zastíněna poměrně mohutnou imigrací cizinců do Česka (k 30. 6. 2006 pobývalo legálně v Česku 295 955 imigrantů – ČSÚ; Horáková – Macounová, 2006). Na druhé straně počty českých občanů operujících v rámci mnoha různých programů v zahraničí jsou spíše malé a navíc se počty u některých proudů v čase spíše zeslabují (např. Horáková – Drbohlav, 1998; Marešová, 2006) – rovněž tab. 1. Např. k roku 2000, ke kterému existují příslušná data, pracovalo celkem legálně v Německu kolem 10 000 českých občanů, přičemž polovinu z tohoto počtu představovali pendleři (Marešová, 2006). Pro srovnání, v roce 1996 pracovalo v Německu legálně přibližně 24 000 českých občanů, největší část tvořili pendleři, kterých ke konci roku 1995 bylo přibližně 18 000 (Horáková – Drbohlav, 1998). Jiné srovnání přináší Jeřábek (1998): „Zatímco např. v celém česko-německém pohraničí vyjždělo v roce 1994 do Německa za prací pět občanů produktivního věku ze sta, o dva roky později to byli jen tři“. I po uvolnění trhu práce v některých „starých“ členských zemích Evropské unie občanům „nových“ členských zemí EU (včetně Česka) v roce 2004, resp. poté i 2006, nejsou počty českých občanů v bohatších zemích EU nijak vysoké, resp. patří k těm v komparaci nejnižším – (Report, 2005). Migrační pohyby rozličných typů českých občanů do ostatních transformujících se zemí střední a východní Evropy jsou ještě menší, nicméně jsou obecně méně sledovány ve srovnání s migrací do zemí EU. Existuje samozřejmě také především ekonomická migrace českých občanů do zahraničí, která má povahu nelegální. Intenzita těchto proudů i stavy těchto migrantů jsou objektem mnoha spekulací, nicméně nejsou tématem tohoto příspěvku.

Přestože mezinárodní migrace českých občanů obecně a pendlerství zvláště nepředstavují tak mohutné toky a neváže se k nim nutnost řešit doslova palčivé problémy a výzvy tak jako u imigrace, jde o problematiku závažnou. Nese v sobě jak důležité teoretické aspekty i problémy základního výzkumu, tak ryze praktické otázky důležité pro řízení života v daném

¹⁾ Příspěvek je jedním z výstupů Výzkumného záměru MSM 0021620831 financovaného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

území. Jmenujme např. testování teorií sítí, kumulativní přičinnosti (Massey et al., 1993), studium vzájemných vztahů mezi pendlerstvím, vnitřní migrací a dojížděnkou z hlediska možné substituce či konkurence nebo naopak konkrétní analýza úbytku pracovních sil ve vybraných důležitých profesích v daných lokalitách apod. Nesmíme zde rovněž opomenout důležitou otázku zlepšování forem a kvality zjišťovaných dat/statistik²⁾.

Zjištěná realita, stav problematiky

Odliv pracovníků z České republiky za hranice je nižší nežli příliv cizinců na český trh a postupně slábne. Je to jednak v důsledku restriktivních opatření chránících trh práce členských států EU před přílivem pracovních imigrantů z jiných než členských zemí, ale i v důsledku poklesu zájmu českých občanů o práci za hranicemi (Horáková, 1998) – např. více příležitostí k pracovním, resp. podnikatelským aktivitám v Česku, revalvace české koruny apod. Jak již bylo naznačeno, nejsilnější odliv domácí pracovní síly následoval bezprostředně po pádu železné opony. Od té doby došlo k silné redukci pracovní migrace českých občanů. Úplné statistické údaje o celkovém počtu českých občanů, kteří vyhledali pracovní příležitost za hranicemi státu, však nejsou k dispozici. Statisticky je zachycena pouze část pracovních migrací směřující do Německa (Horáková, 1998). Zaměstnávání českých občanů v Německu se řídí mezivládními dohodami, které určují roční kvóty počtu českých občanů, jež je možno v Německu pod jednotlivými programy zaměstnat³⁾. Tyto kvóty nejsou obecně naplněny. Německo je jedinou ze zemí EU, s nimiž má ČR upravený režim vzájemného zaměstnávání občanů mezivládní smlouvou. Vývoj konkrétních počtů zaměstnaných občanů v Německu ukazuje tabulka 1.

Jednou ze základních forem zaměstnávání našich občanů v cizině, jež se právě nejvíce rozšířila v česko-německém pohraničí, je denní přeshraniční vyjíždka – pendlerství. Tento převzatý pojem se v krátké době natolik vžil, že není pocítována potřeba českého ekvivalentu (Jeřábek, 1998). Pendler je definován jako pracovník, který je zaměstnán, nebo který podniká v zahraničí, přičemž nadále bydlí v ČR, kam se každodenně, nebo nejméně jednou týdně vrací (<http://www.cmu.cz>). Pendlerství je upraveno bilaterální dohodou, jež umožňuje českým občanům za určitých podmínek pracovat v příhraničních německých regionech s předpokladem denního návratu do ČR. Pendlerům je tak podle zákona umožněno pracovat v německých regionech vzdálených 50 km od státních hranic, přičemž jsou taxativně vymezeny okresy a jednotlivá města bavorského a saského pohraničí, v nichž je pendlování daným aktérům povoleno (Vavrečková – Fischlová – Janata, 2002).

²⁾ Např. Vavrečková a kol. (2004) uvádí, že skutečný počet českých občanů dojíždějících přes hranice za práci do sousedního Německa je těžko zjištělný. Oficiální pendler pracující v Německu musí sice disponovat pracovním povolením vydaným Spolkovým úřadem práce, problém však spočívá v tom, že úřad eviduje pouze roční počet vydaných pracovních povolení, nikoliv skutečné osoby (jedna osoba může v průběhu roku získat povolení více). Tato skutečnost v podstatě znamená, že z německé strany udávané údaje o počtech pendlujících osob z ČR mohou být ve skutečnosti nižší. Jistý druh evidence existuje i na české straně. Německé úřady od zájemců o pendlování požadují potvrzení z českého úřadu práce o nepobírání dávek v nezaměstnanosti a od sociálního odboru potvrzení o nepobírání sociálních dávek, plynoucích ze sociální potřebnosti. Mezi evidencemi jednotlivých úřadů práce v okresech ležících při hranici s Německem však existují výrazné rozdíly. Některé úřady práce evidují pouze počty vydaných potvrzení pendlerům, jiné zaznamenávají jméno a rodné číslo. Např. Úřad práce Cheb zaznamenává mimo zmíněné údaje také datum narození, adresu trvalého bydliště, město ve kterém bude pendler pracovat a také jeho profesí.

³⁾ Legální pracovní činnost českých občanů v Německu je od počátku 90. let řízena a koordinována na základě bilaterální dohody mezi Německem a Českem. Od roku 1991 je uzavřena Dohoda o vzájemném zaměstnávání mezi Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR a Spolkovým úřadem v Norimberku. Na základě této dohody existuje několik forem zaměstnávání českých občanů v Německu (Vavrečková – Michalička, 2003). Lze vydělit následujících pět kategorií (Vavrečková a kol., 2004):

- Ujednání o postupu při zprostředkování zaměstnání v Německu českým zájemcům na dobu nejdéle 3 měsíců v roce v rámci tzv. sezónních prací.
- Dohoda o vzájemném zaměstnávání českých a německých občanů za účelem rozšíření jejich odborných a jazykových znalostí.
- Dohoda o vysílání českých občanů z podniků se sídlem v ČR do Německa v rámci smlouvy o dílo.
- Specialisté IT, pracující v Německu na základě programu zelených karet pro počítačové experty.
- Přeshraniční dojíždka do německého příhraničí s denním návratem do ČR – pendlování.

Tab. 1 Občané Česka legálně zaměstnaní v Německu (Czech citizens legally employed in Germany)

Rok	Počet platných smluv na dobu 18 měsíců	Počet platných smluv na dobu 3 měsíců	Počet českých IT specialistů	Počet tzv. smluv o dílo	Počet pendlerů	Celkem
1993	1 292	10 964	n.a.	5 080	19 000	36 336
1994	1 030	3 312	n.a.	2 988	18 500	25 830
1995	1 096	3 378	n.a.	2 417	17 600	24 491
1996	703	3 129	n.a.	1 990	10 000	15 822
1997	530	2 266	n.a.	1 668	9 787	14 251
1998	319	2 078	n.a.	1 500	7 000	10 897
1999	441	2 229	n.a.	1 500	6 000	10 170
2000	649	3 156	n.a.	1 500	5 000	10 305
2001	383	2 109	148	n.a.	n.a.	n.a.
2002	639	2 985	305	n.a.	n.a.	n.a.
2003	343	2 464	337	n.a.	n.a.	n.a.
2004	185	2 148	352	n.a.	n.a.	n.a.
2005	97	1 667	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Pramen: Bulletin: Mezinárodní pracovní migrace 2001 – 2006 (Horáková 2006, resp. Horáková – Macounová, 2001–2005)

Pozn: n.a. – nejištěno.

Předpokladem pro přeshraniční dojíždku českých občanů do Německa je dále doklad o nepobírání dávky hmotného zabezpečení v nezaměstnanosti a dávky sociální potřebnosti v Česku. Zaměstnávání pendlerů je plně v kompetenci Spolkového úřadu práce v Norimberku (Bundesanstalt für Arbeit) a následně jednotlivých úřadů práce (Arbeitsamt) jmenovaných okresů. Pro udělení pracovního povolení nejsou podstatné kvóty podle jednotlivých zemí nebo profesní ani časově limitované práce. Tato udělení výhradně vycházejí ze situace na pracovním trhu německých příhraničních regionů se zohledněním principu přednostního zaměstnávání místních občanů (Vavrečková a kol., 2004). Potenciální pendler nepotřebuje povolení k pobytu. Postačí jen tzv. Grenzgan-gerkarte (karta pro přeshraniční pendlování), jejíž platnost je stanovena na dva roky. Zájemce o pendlování musí získat potvrzení o přijetí do zaměstnání od budoucího zaměstnavatele a souhlas příslušného německého úřadu práce, který vydává na konkrétní místo pracovní povolení. Na tomto základě lze zažádat na německém cizineckém úřadě o danou hraniční kartu. Německý zaměstnavatel je povinen zajistit zahraničním pendlerům stejné pracovní a sociální podmínky jako zaměstnancům s německým občanstvím (Vavrečková a kol., 2004).

Od počátku 90. let se systematické analýze především sociálních změn v česko-německém pohraničí (včetně pendlerství a Chebska) věnovalo několik výzkumů (doprovázených poměrně rozsáhlými terénními šetřeními) – blíže Jeřábek, 1998; Zich a kol., 1996; 1999, Matušková, 2005. Další výzkumy byly motivovány zejména aspekty volného pohybu pracovních sil v souvislosti se vstupem ČR do EU (Vavrečková a kol., 2004; Vavrečková – Fischlová – Janata, 2002). Většina zmíněných publikací podává výsledky výzkumu pendlerství spíše v obecnější rovině. To je dáno především širokým, sociologicko-geografickým pojetím. Danému trendu se vymyká práce Vavrečkové – Fischlové – Janaty (2002), která zkoumá nejen hypoteticko-pracovní migraci ale i migraci reálnou s důrazem na pendlerství a práce Vavrečkové a kol., 2004, jež shrnuje řadu informací jak dat české statistiky, tak i německých a rakouských statistik na úrovni NUTS 3 a 4.

Přeshraniční pracovníci dojíždějící denně do Německa z okresu Cheb

Pracovní úřad v Chebu registruje pouze údaje o občanech, kteří jsou zaměstnaní v Německu na dobu 18 měsíců, dále na sezónní práce, tj. na dobu 3 měsíců a údaje o pendlerech. Zatímco bližší specifikace obou prvně jmenovaných typů mobility (zejména analýza daných

struktur podle pohlaví, věku, profese, ale i v časovém vývoji) je k dispozici v práci Marešové (2006), soustředíme se zde na chebskou populaci pendlerů.

Vývoj počtu pendlerů ukazuje tabulka 2. Oproti celkovému počtu pendlerů v ČR, který významně rostl již na počátku 90. let, zaznamenal okres Cheb výrazný vzestup pendlerů až v roce 1995. Poté dochází k poklesu, růstu – kulminaci (v roce 1999), stabilizaci a postupnému poměrně výraznému poklesu.

Tab. 2 Vývoj počtu pendlerů v okrese Cheb (Trends in the number of commuters in the Cheb Region)

Rok	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Počet pendlerů	9	10	679	635	475	367	861	837	841	795	661	451	234

Pramen: Úřad práce Cheb.

Pozn: Na úrovni obcí/měst v roce 2005, tak jako ostatně i v předcházejících letech, dominuje pozice města Chebu (96 pendlerů), doprovázená již výrazně nižší intenzitou ve Františkových Lázních (21), Mariánských Lázních (21) a v Aši (20; blíže Marešová 2006). Z dalších obcí/měst okresu s výjimkou Dolního Žandova (11) již pendluji v podstatě pouze jednotlivci. V čase čísla klesají jak na Chebsku (poměrně prudce), tak v oblasti Mariánských Lázní i Ašsku.

Skutečný počet pendlerů (v posledních dvou letech) je vyšší než počet vydaných potvrzení. Důvodem je prodlužování pracovních smluv našim občanům na dobu neurčitou, čímž pendlerům odpadá povinnost požadovat potřebná potvrzení.

V roce 2005 bylo celkem úřady práce v okresech ležících při bavorské hranici evidováno 1063 pendlerů.

Poznámka k tabulce 2 potvrzuje celostátní trendy (Vavrečková – Fischlová – Janata, 2002), totiž že největší podíl na daných přeshraničních pohybech mají pracovníci z největších obcí. V okrese Cheb majoritní skupina pendlerů pochází z obcí nad 10 000 obyvatel (69 %), druhou nejvýraznější skupinou jsou pendleři z kategorie obcí 1000–5000 obyvatel (13 %). Ve věkové struktuře pendlerů v okrese Cheb od roku 2004 převažují pracovníci ve věku 21–30 let, přičemž však dvě sousední kategorie – mladší než 21 a 31–40 jsou rovněž silné. Věková hranice pendlerů je tedy poměrně nízká a v průběhu let dochází k jejímu snižování. Na základě evidence Úřadu práce Cheb lze detailně charakterizovat strukturu profesí pendlerů a také její vývoj v období 1993 až 2005. Obor stavebnictví (profese zedník, tesař, klempíř) zaznamenal výrazný pokles uchazečů (pokles v daném období z 8 % na 2 %). Nízký procentuální podíl zaměstnaných ve stavebnictví je také dán nevyřešeným zařazením profesí, jako je dělník a pomocné síly (takto definované profese nelze s určitostí zařadit do stavebnictví⁴⁾). Výrazný a v čase rostoucí podíl pendlerů byl zaznamenán v oblasti pohostinství (profese kuchař, číšník) – 31 % v roce 2005. Další významnou skupinou jsou pendleři, kteří pracují v sektoru zdravotnictví (profese lékař, zdravotní sestra, rehabilitační pracovník a pečovatelka). V roce 2005 byl podíl takto zaměstnaných pracovníků 7 %. Ke snížení počtu došlo u zdravotních sester, naopak zde byla nově zaznamenána profese lékaře, která se objevuje u pendlerů až v roce 2003. Poslední výraznější skupinou jsou pracovníci v potravinářství (cukrář, pekař, řezník, uzenář), jejich význam však v čase klesá – v roce 2005 představovali 4 %.

Další charakteristiky pendlerů z okresu Cheb již budou popsány na základě vlastního dotazníkového šetření.

Použité metody výzkumu

Byla uskutečněna dvě dotazníková šetření:

- 1) Cílovou skupinou prvního, uskutečněného v říjnu a listopadu 2005, byli současní či „minulí“ pendleři s trvalým bydlištěm v okrese Cheb, resp. v některé z 39 obcí okresu, které přímo sousedí s Německem (Bavorskem). Aplikována byla metoda výběru tzv. „sněhové koule“. Z celkem 100 kontaktovaných pendlerů jich 80 dotazník vyplnilo (pendleři většinou vyplnili dotazník ve svém soukromí a v dohodnutém čase jej opět přes kontaktní

⁴⁾ Pokud by tyto profese však byly zařazeny do stavebnictví, podíl pendlerů zaměstnaných v tomto oboru by činil 37 % (rok 2000) a v roce 2005 23 %.

osobu odevzdali). Přestože je výsledný vzorek formou výběru nereprezentativní pro populaci pendlerů, kteří pocházejí z okresu Cheb (přestože v absolutním vyjádření byla úspěšně kontaktována asi třetina ze všech v okrese Úřadem práce evidovaných pendlerů), výsledky přináší cenné informace a fakta, která obohacují poznání na daném poli.

- 2) V průzkumu představitelů místní správy (uskutečněno v období prosince 2005 až února 2006) byl použit účelový výběr, kdy vybraný zástupce obce vyplnil dotazník elektronickou formou. Dotazník byl elektronicky zaslán nejprve 39 představitelům místní samosprávy. V případě čtyř malých obcí, které neměly e-mailové spojení byl dotazník zaslán poštou. Dohromady bylo zpět získáno 35 % vyplněných dotazníků. Tento počet se zvýšil po opětovném kontaktování zástupců obcí telefonem. Celkově pak bylo získáno 75 % vyplněných dotazníků (absolutně 29).

Data byla následně analyzována Pearsonovým korelačním koeficientem a metodou více-rozměrné (krokové) regresní analýzy, jež umožňuje vybrat ze souboru potenciálních faktorů ty, které nejvíce souvisejí, resp. nejintenzivněji ovlivňují závisle proměnnou. Závisle proměnnou byl stanoven podíl pendlerů z ekonomicky aktivních obyvatel obce. Soubor nezávisle proměnných pak doplnily demografické, socioekonomické a geografické ukazatele většinou založené na výsledcích Sčítání 2001. Při zpracování bylo použito programu SPSS.

Dotazníkové šetření pendlerů

Demografické, socioekonomické a teritoriální charakteristiky respondentů-pendlerů

V souladu s jinde zaznamenanou skutečností se potvrdilo, že do zahraničí více pendlují muži. Z respondentů bylo 66 % mužů. Věková struktura dotázaných pendlerů se pohybuje v intervalu 26–57 let. Převážná většina (66 %) je zastoupena příslušníky středního věku (30–49 let). Přesnou věkovou strukturu ukazuje tabulka 3.

Tab. 3 Věková struktura pendlerů (The age structure of commuters)

Věková skupina	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59
Zastoupení	6,9	6,9	17,2	34,5	6,9	10,4	17,2

Pramen: Vlastní dotazníkové šetření 2005.

S věkovou strukturou úzce souvisí i forma rodinného soužití. Většinové zastoupení osob středního věku znamená, že nejpočetnější skupinu tvoří ženatí/vdané (89 %), svobodní představují pouze 4 % stejně jako rozvedení. Je zajímavé, že více jak polovina dotázaných má více než tři děti (54 %), čtvrtina má tři děti a 21 % má dvě děti a méně. Jako další základní identifikační údaj lze brát vzdělání a pracovní zařazení doma v Česku. Přehraniční dojíždka je využívána všemi vzdělanostními kategoriemi (s výjimkou vědecké hodnosti). Převážně ji realizují osoby vyučené nebo ty, které vystudovaly střední školu bez maturity (72 %). Zastoupeny však jsou i osoby se středoškolským (17 %) a vysokoškolským vzděláním (4 %). Osoby se základním vzděláním zaujímají mezi dotázanými pendlery přibližně 7 %. Z hlediska pracovního zařazení v Česku lze konstatovat, že převážná většina (79 %) pracovala jako zaměstnanci, 14 % podnikalo a 7 % byli nezaměstnaní. Početně výrazná skupina z těchto nezaměstnaných jsou osoby se základním vzděláním.

Většina respondentů má trvalý pobyt v pohraničí (90 %), ostatní jsou přihlášení k trvalému pobytu mimo okres Cheb. Uvádějí však, že jejich důvodem přechodného pobytu není pendlování za prací přes hranice. Většina (76 %) se již dokonce v pohraničí narodila, zbytek se do pohraničí přistěhoval při zakládání svých rodin zejména v 80. letech. S tím také souvisí jejich úzká spjatost s daným územím. Všichni dotázaní byli spokojeni s tammým životem. Převažují osoby (69 %), které jsou spíše spokojené. Občanů, kteří jsou velmi spokojeni, je přibližně 17 % a necelých 14 % zastupují lidé, jež nejsou ani nespokojeni, ani spokojeni. Sounáležitost

obyvatel s územím potvrdila i otázka, zda uvažují o stěhování. 83 % uvedlo, že o přestěhování určitě neuvažují.

Důvody pendlerství a další proměnné, přibližující tuto pracovní aktivitu

Všichni dotázaní uvedli jako hlavní důvod k pendlerství finanční důvody, přičemž však téměř 97 % označilo životní úroveň své domácnosti za spíše dobrou a 3 % dokonce za velmi dobrou. Pendlování tedy „pouze“ přispělo k zlepšení jejich životní úrovně. Majoritní skupina (69 %) uvedla k finančnímu důvodu ještě důvod další. Bylo zjištěno, že pro více jak čtvrtinu (28 %) byla také impulsem k pendlerství ztráta pracovního místa. Nemožnost uplatnění v daném oboru v Česku byla příčinou pro další pětinu osob. 17 % respondentů chtělo něco nového poznat a např. pouze 3 % osob uvedlo, že jejich rozhodnutí ovlivnili rodinní příslušníci a přátelé v Německu. Možným předpokladem k pendlerství je také osobní zkušenost s prací v zahraničí, tu získalo 17 % osob. Jednalo se především o práci v Německu a Francii a to v období 1992 až 1995.

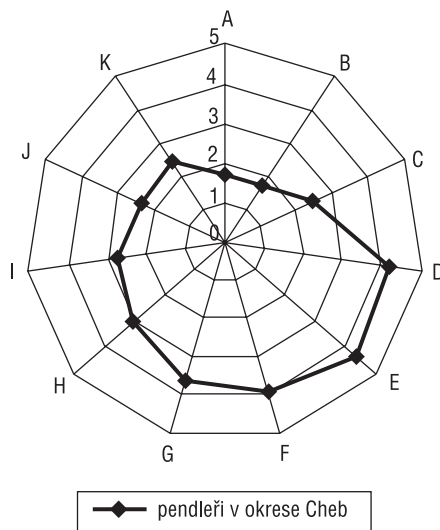
Důležitým faktorem i pro pracovní aktivity v zahraničí je stupeň národního uvědomění, resp. též preferovaná míra vzájemného porozumění mezi skupinami lidí a příslušníky různých národů. Pro bližší zjištění těchto postojů byla v dotazníkovém šetření použita baterie výroků se škálou 1–5 (1 – zcela nesouhlasím, 2 – spíše nesouhlasím, 3 – ani nesouhlasím, ani souhlasím, 4 – spíše souhlasím, 5 – zcela souhlasím). Zjištěné výsledky jsou prezentovány v grafu 1.

Spíše pozitivní zjištěné postoje nejsou překvapivé. Jsou také vlastně výrazem samotné přeshraniční aktivity. Velký význam respondentů přikládají úsilí o spolupráci, a to i přesto, že se vyznačují poměrně silným národním cítěním.

Podle teorie sítí hrají mezilidské vazby významnou roli v migračním procesu, které jsou chápány jako určitý sociální kapitál, neboť poskytují skutečným i potenciálním migrantům důležité zdroje informací, ale i konkrétní pomoc, což snižuje náklady a rizika a nepřímou zvyšuje i očekávaný zisk. Tyto neformální sítě také sehrály nejvýznamnější úlohu z hlediska kontaktu pro zajištění práce v Německu. Nejvíce dotázaných pendlerů (52 %) patří ke skupině, jež svou práci našli přes známého nebo příbuzného v Česku. Vyhledání práce přes známého/příbuzného v Německu bylo zaznamenáno pouze u necelých 7 %. Druhý nejvyšší podíl přeshraničních pracovníků (24 %) jsou osoby, které sehnaly práci v zahraničí pomocí někoho, kdo již takto pracoval. Nabídku od zahraničního zaměstnavatele dostalo necelých 7 %, stejný podíl pendlerů si práci našel aktivně sám. Pouze 3 % pracovníků se spoléhalo na zprostředkovatelskou agenturu. Tedy v tomto smyslu se nenaplnila institucionální teorie.

Nejvíce dotázaných (42 %) začalo s pendlováním v období 1990 až 1994, což bylo dáno otevřením hranic. Druhá nejpočetnější skupina začala pendlovat mezi lety 1998 až 2000 (38 %).

Graf 1 Vztah k vlastnímu národu a ostatním, resp. Němcům (Relationship of respondents towards their own nation and towards others, esp. Germans)



Pramen: Vlastní dotazníkové šetření 2005.

Pozn.: A – mám blíže k Němcům než k Čechům, B – je smůla narodit se Čechem, C – chtěl(a) bych, aby se mé děti přiznaly/vdaly do německé rodiny, D – s Němci můžeme žít v klidu a míru, E – vůči Němcům bychom měli projevovat více hrdosťi, F – měli bychom více usilovat o spolupráci, G – od Němců se máme vždy co učit, H – na Němce si musíme dávat vždy pozor, I – v Německu může zvítězit znovu rasismus, J – vůči Němcům jsme vždy bezmocní, K – Němci potenciálně ohrožují Čechy.

69 % jezdí za prací přes hranice již více jak pět let, z toho jedna čtvrtina dokonce více jak deset let.

Místa realizace vlastního ekonomického potenciálu pendlerů se koncentrují do okolí velkých měst (Selb, Hof, Maktredwitz). Za prací přes hranice dojíždí denně 93 % pendlujících osob, dopravu týdně a ubytování v Německu zvolilo pouze 7 %.

Všichni dotazovaní používají při cestování automobil, 3 % se dopravují na základě kombinace autobusu a automobilu. Naprostá většina (83 %) se do práce nedopravuje sama, polovina z nich pendluje s pracovní partou a více jak čtvrtina jezdí se známými. Pendleři přepravující se sami jsou lidé, kteří na cestě tam a zpět stráví maximálně 2,5 hodiny a jejich výdělek (z jejich uvedených měsíčních výdělků) je nadprůměrný, tj. více jak 1363 eur. Délka doby, kterou stráví na cestě (tam a zpět) se liší v závislosti na místě trvalého bydliště a lokalitě práce. Nejvíce respondentů (72 %) stráví na cestě tam a zpět 1–3 hodiny, zbytek (28 %) cestuje více jak 3 hodiny. Ochota cestovat maximální zjištěnou dobu 5,5 hodiny je podmíněna/vykoupena nejvyšším uvedeným výdělkem, a to 2200 eur.

Z hlediska kvalifikace byl nejvýraznější podíl zaznamenán u pracovníků, kteří vykonávají odbornou činnost, vyžadující vyučení v oboru (47 %). Druhou nejpočetnější skupinou jsou pendleři, pro něž je charakteristická pracovní činnost se zaučením (33 %). Jednoduchá činnost bez zaučení byla zjištěna u necelých 7 % pendlerů, stejný podíl vykazují i osoby, které mají nižší řídicí funkci. Pracujících, kteří přiznali, že jejich činnost se mění podle potřeby (někdy kvalifikovaná, někdy nekvalifikovaná) jsou 3 %. Stejně nízký podíl zastupují také např. pendleři, kteří vykonávají vysoce kvalifikovanou činnost. Celkově 59 % respondentů má tedy v Německu práci, která odpovídá nebo spíše odpovídá jejich kvalifikaci.

Nejvíce dotázaných pendlerů pracuje v potravinářském průmyslu (35 %), dále je 31 % zaměstnána ve strojírenství, především jako soustružníci, obráběči kovů a zámečníci, 17 % ve stavebnictví a 10 % v dřevozpracujícím průmyslu. Nejméně osob pracuje v priméru (7 %). Struktura rozložení podle oboru práce se liší podle pohlaví. Lehčí práci, jako je např. v potravinářském průmyslu, provádějí ženy.

Důležitým zjištěným faktorem, který ovlivňuje pendlování, jsou vztahy v pracovním kolektivu. Žádný z respondentů nevnímá vztahy ve svém pracovním kolektivu záporně. Za velmi dobré je považuje téměř 10 %, za spíše dobré více jak polovina a třetina pendlerů označila, že tyto vztahy nejsou ani dobré, ani špatné. Pozitivní vnímání vztahů bylo potvrzeno i na baterii výroků, jež se týkaly pocitů méněcennosti vůči domácím pracovníkům. Bylo zjištěno, že 74 % zažívá tento pocit zřídka. Oproti tomu pocit nadřazenosti nezažívá téměř 90 % vůbec nebo jen zřídka. Vztahy jsou tedy poměrně vyvážené a převládá v nich pocit rovnosti. Přesto však pendleři vnímají, že pro své přímé nadřízené představují především levnou pracovní sílu, použitelnou pro podřadné práce (35 %) a levnou pracovní sílu pro odborné práce (31 %). Dále však respondenti (42 %) uvádějí, že vstup do EU pro ně znamenal kladné změny v rámci podmínek pendlování, především se jedná o zrovnoprávnění podmínek pro občany z Česka s domácím obyvatelstvem, povolení bez omezení (v rámci pendlerství) a vyšší výdělek.

S nositeli více různých občanství pracuje 59 % dotázaných pendlerů, více jak třetina (38 %) pracuje s Čechy a Němci a pouze 3 % má zaměstnání, v němž přijde do styku jen s Němci.

Důsledky pendlování

Dopady pendlování mohou být velmi různorodé a dotýkají se jak osobního, tak profesního života pendlerů. Téměř třetina dotázaných pociťuje, že se k jeho/její osobě změnila vztahy se sousedy, z toho většina (70 %) uvádí posun k horšímu (např. se objevuje závist). Osobně si však 60 % pendlerů celkově polepšilo, třetina si cení především nově získaných zkušeností a pouze 10 % upozorňuje na negativní dopady ve svém soukromém životě, a to především ve vztahu ke ztrátě volného času a svých zálib.

Pendlování a jazyková gramotnost jsou spolu úzce spjata a je zřejmé, že u většiny bude

docházet k prohlubování jazykových znalostí a dovedností. Tento fakt byl potvrzen. 28 % pracujících potvrdilo, že se jejich jazykové schopnosti velmi zlepšily a u stejného podílu osob došlo k mírnému zlepšení. Je však poměrně překvapivé, že téměř 45 % pendlerů nezaznamenalo zlepšení.

S pendlováním souvisí také využívání různorodých služeb v Německu. Jedna pětina pendlerů využívá v Německu více služeb. Jednoznačná převaha v druhu využívaných služeb souvisí s nákupy. To vyzdvihuje 79 % přeshraničních pracovníků. Další služby, které jsou využívány, i když minimálně, jsou zdravotnictví a pojištění.

Důležité je také využití peněz vydělaných v zahraničí (tzv. remitancí). Nejčastější položky (67 %) jsou běžné výdaje na domácnost, které přibližně činí 30 % platu. Téměř polovina osob investuje své vydělané peníze na nákup nebo rekonstrukci bytu a domu, přičemž průměrně každý měsíc odkládají 50 % své mzdy. Výrazný podíl pendlerů (41 %) dává téměř čtvrtinu platu na splácení půjček. Pouze 10 % dotázaných investuje do svého podnikání, na podnikání s akciemi nikdo.

Z hlediska profesního života nedošlo u většiny (69 %) ke změně (pracují podobně jako před prací v zahraničí). Téměř 14 % pendlerů získalo na základě zkušeností s prací v Německu lepší práci (10 % osob získalo lepší pracovní místo, 4 % osob začala podnikat na vyšší úrovni). Téměř pětina nemohla na tuto otázku odpovědět, neboť stále pracuje v Německu.

Dopady pendlování lze však spatřit i na druhých osobách. Jedním z primárních důsledků je ovlivnění jiných osob, a tím možné započítání jejich pendlování. Přibližně 59 % respondentů se domnívá, že jejich forma zaměstnání někoho ovlivnila takovým způsobem, že dotyčný začal také pendlovat. Téměř polovina respondentů (48 %) přímo zprostředkovala práci v Německu někomu dalšímu, z toho téměř v 93 % se jednalo o známého nebo příbuzného. Pouze však necelých 7 % respondentů vytvořilo nová pracovní místa pro své spoluobčany, které zaměstnávají. V tomto případě se jednalo o podnikání v obci současného bydliště a počet zaměstnaných osob se pohyboval od 1–3 osob.

Analýza podmíněnosti pendlerství v okrese Cheb

Pomocí jedné z vícerozměrných kvantitativních metod, tzv. krokové regrese bylo zjišťováno, do jaké míry je pendlerství podmíněno různými ukazateli, které charakterizují demografickou, sociálněekonomickou a geografickou situaci jednotlivých obcí okresu Cheb.

Data se vztahují k období 2001 až 2005. (Z roku 2001 jsou data převzata ze Sčítání lidu, domů a bytů a k roku 2005/2006 se váží k informacím zjišťovaným v dotazníkovém šetření pro starosty obcí). Závisle proměnnou je ukazatel podílu pendlerů z celkového počtu ekonomicky aktivních obyvatel. Do modelu vstoupilo 26 nezávisle proměnných, jež vystihují demografickou, sociálněekonomickou a geografickou situaci v jednotlivých obcích.

- 1) Demografickou situaci reprezentovaly ukazatele: celkový počet obyvatel, přirozený přírůstek, podíl mužů, podíl obyvatel v produktivním věku, migrační saldo vnitřní migrace a ukazatel heterogenity (podíl obyvatelstva jiné než české, moravské a slezské národnosti).
- 2) Sociální a ekonomickou situaci zachycoval: podíl vysokoškolsky vzdělaného obyvatelstva, počet postavených bytů na 1000 obyvatel, podíl vyjíždějících z pracujících osob, počet podnikatelských subjektů na 100 obyvatel, počet nezaměstnaných na 1000 ekonomicky aktivních obyvatel (dále EAO), počet pracujících v terciéru na 1000 EAO a sociální kapitál (jako souhrnný ukazatel obsahující indikátory – frekvence společenských aktivit, počet občanských a profesních sdružení, počet členů v těchto sdruženích, procentuální účast v posledních volbách, podání žádosti o dotace z Evropské komise, získání těchto dotací, počet odpracovaných hodin při dobrovolné práci, míra souhlasu s výrokem: „Lidé v obci tráví hodně času návštěvami přátel“ a míra důvěry lidí mezi sebou – k sociálnímu kapitálu (např. Putnam, 2001).

- 3) Za geografické proměnné byly vybrány charakteristiky: vzdálenost k nejbližšímu silničnímu státnímu přechodu, vzdálenost k nejbližší obci s rozšířenou působností a nadmořská výška.

Základní statistickou závislost mezi počtem pendlerů a jednotlivými výše zmíněnými ukazateli dokládá analýza pomocí Pearsonova korelačního koeficientu (tab. 4).

Tab. 4 Závislost mezi podílem pendlerů (z EAO) a dalšími vybranými proměnnými (Pearsonův korelační koeficient), obce okresu Cheb, 2001–2005/2006 (The relationship between the percentage of commuters (out of the economically active population) and other selected variables (Pearson correlation coefficient), municipalities in the Cheb Region, 2001–2005/2006)

Charakteristika	Pearsonův korelační koeficient
Počet obyvatel	-0,083
Přirozený přírůstek	0,036
Podíl mužů	0,126
Podíl obyvatel v produktivním věku	0,114
Heterogenita	-0,586
Podíl vysokoškolsky vzdělaného obyvatelstva	0,059
Počet postavených bytů na 1000 obyvatel	0,385
Podíl dojíždějících z pracujících osob	0,121
Počet podnikatelských subjektů na 100 obyvatel	-0,078
Počet nezaměstnaných na 1000 EAO	0,177
Počet pracujících v terciéru na 1000 EAO	0,107
Sociální kapitál	0,290
Vzdálenost k nejbližšímu silničnímu přechodu	-0,110
Vzdálenost k nejbližší obci s rozšířenou působností	0,056
Nadmořská výška	0,060
Vnitřní migrační saldo	-0,040

Pramen: Vlastní výpočet.

Tab. 5 Základní charakteristiky regresního modelu podílu pendlerů (z EAO) (Basic characteristics of a regression model of the percentage of commuters (out of the economically active population)

Podíl pendlerů z EAO	
Koeficient determinace	0,682
Charakteristika	standardizovaný regresní koeficient
Počet postavených bytů na 1000 oby.	0,411
Sociální kapitál	0,313
Počet nezaměstnaných na 1000 EAO	0,179
Podíl mužů	0,159
Heterogenita	-0,695

Pramen: Vlastní výpočet.

homogennějším prostředí), např. v podobě vzájemného sdílení informací a využití společného dopravního prostředku, čímž např. klesají náklady spojené s pendlováním. Paradoxně tak vyšší kvalitu sociálního kapitálu doprovází možná ztráta jeho ekonomické potence. Dále je rozmístění pendlerů na obecní úrovni závislé na počtu postavených bytů na 1000 obyvatel. Tuto závislost však nelze označit za jednoznačnou příčinu, ale spíše snad také za důsledek

Nejsilnější závislost byla prokázána u ukazatelů: heterogenita (podíl obyvatelstva jiné než české, moravské a slezské národnosti), počet postavených bytů na 1000 obyvatel a sociální kapitál. Dané vztahy jsou podrobněji komentovány níže. Nicméně nebyla například prokázána závislost na vzdálenosti obce bydliště pendlera od hranice. Všechny obce zkoumaného okresu leží v pásmu 30 km od státní hranice a tuto vzdálenost obyvatelé nevnímají jako překážku pro pendlování.

Mnohorozměrná regresní analýza pro pendlerství

Koeficient determinace modelu je 68 %, což představuje vysvětlení poměrně vysokého procenta variability. Jednotlivé standardizované regresní koeficienty indikují význam jednotlivých proměnných vstupujících do modelu (tab. 5).

Z výpočtu je zřejmé, že lokalizace pendlerů je poněkud překvapivě nejvíce závislá na heterogenitě (podílu obyvatelstva jiné než české, moravské a slezské národnosti) obyvatelstva v obci. Čím menší je tento ukazatel, tj. čím je více v obci obyvatel české (popř. moravské, slezské) národnosti, tím více je zde pendlerů. Tuto skutečnost je možné částečně osvětlit v souvislosti s tím, že jako důležitý faktor se projevila také hodnota sociálního kapitálu. Nejvíce pendlerů pochází z obcí, kde jsou pevné mezilidské vazby a výrazná komunitní společenství. Tyto vazby se mohou projevovat výraznější důvěrou a spoluprací mezi jednotlivými pendlujícími osobami (logicky se toto více uplatňuje v etnicky

pendlování, neboť jak bylo prokázáno v dotazníkovém šetření, většina pendlerů investuje své remittance do bydlení. Počet pendlerů souvisí (i když v již mnohem nižší míře) s vyšší nezaměstnaností. V případě vyšší nezaměstnanosti a nemožnosti nalézt práci v obci se tak zvyšuje pravděpodobnost vyjížděky za prací a tím i pendlování. Síla, resp. relativní slabost této vazby neodpovídá předpokladům, že právě tato proměnná bude jednou z klíčových, které vysvětlují fenomén pendlerství. Jako poslední statisticky významnou charakteristikou (byť poměrně se slabým účinkem) byl v dané analýze zjištěn podíl mužů v obci. Nebyla naopak např. opětně prokázána spojitost mezi pendlerstvím a vzdáleností obce od státní hranice.

Celkově lze na základě těchto analýz konstatovat, že pendleři mají tendenci více pocházet z obcí s horší ekonomickou situací, tj. s vyšší nezaměstnaností, avšak také z obcí, které mají dobrý sociální kapitál. Zajímavý a potenciálně důležitý vztah mezi pendlerstvím a vnitřní migrací (měřeno migracním saldem) nebyl prokázán. Není zde potvrzena ani nabízející se substituce ani komplementarita či konkurence.

Závěr

Fenomén legálního pendlerství je na Chebsku na ústupu, což je v souladu s celonárodními trendy⁵⁾. Nicméně stále zůstává důležitou zahraniční ekonomickou aktivitou s mnoha rozpornými dopady na samotné pendlery i širší sociální a fyzické prostředí míst jejich bydliště v pohraničí.

Hlavní závěry provedeného dotazníkového šetření pendlerů v okrese Cheb jsou tyto: Nejvíce dotázaných pendlerů pracuje v Bavorsku v potravinářství, strojírenství a stavebnictví na pozici nekvalifikované pracovní síly. Žádný z respondentů nevnímá vztahy ve svém pracovním kolektivu záporně. Přesto si pendleři uvědomují, že pro své přímé nadřízené představují především levnou pracovní sílu. Téměř polovina uvádí, že vstup do EU (i přes stále trvající omezení v podobě existujících bilaterálních dohod a přechodného období omezení volného pohybu pracovních sil) pro ně znamenal kladné změny v rámci podmínek pendlování, především se jedná o subjektivně vnímané zrovnoprávnění podmínek pro občany z Česka s domácími obyvatelstvem, zisk povolení bez omezení a vyšší výdělek.

Dopady pendlování lze spatřit nejen v osobním, ale i profesním životě. Jedním z primárních důsledků je ovlivnění jiných osob, a tím možné započítání jejich pendlování. Více jak polovina se domnívá, že jejich forma zaměstnání někoho ovlivnila takovým způsobem, že dotyčný začal také pendlovat (viz teorie kumulativní příčinnosti). Tento fakt byl potvrzen i tím, že nejvíce dotázaných našlo svou práci v Německu přes známého nebo příbuzného, což nakonec odpovídá teorii sítí. Patrně i s ohledem na to, že pendlování je časově ohraničeným procesem (jednou skončí) a samotné rozhodnutí pendlovat je vnitřně komplikovanější, než si mnozí uvědomují. Počet pendlerů se nezvětšuje, ale zmenšuje (Drbohlav – Toušek, 2005). U většiny osob, které skončily s pendlováním, nedošlo k získání lepších pracovních pozic. Zisky, resp. příjmy z pendlování jsou investovány spíše do spotřeby než do produktivních investic. Pouze minimum bývalých pendlerů vytvořilo nová pracovní místa pro své spoluobčany.

Na základě vícerozměrné regresní analýzy byly za nejdůležitější faktory, které ovlivňují rozmístění, resp. též počet pendlerů na úrovni obcí Chebska, určeny: heterogenita (podíl obyvatelstva jiné než české, moravské a slezské národnosti), (nepřímý vztah), počet postavených bytů, úroveň sociálního kapitálu a míra nezaměstnanosti (přímá vazba). Samotná sofistikovanější interpretace těchto důležitých souvislostí volá po dalším výzkumu. Souvislost mezi pendlerstvím a vnitřní migrací nebyla prokázána, stejně jako se nepotvrdil vliv potenciálně důležitých vybraných geografických proměnných – vzdálenosti k nejbližšímu silničnímu státnímu přechodu či vzdálenosti k nejbližší obci s rozšířenou působností.

⁵⁾ Jak ale bylo zdůrazněno experty z Úřadu práce Cheb, skutečný počet pendlerů je v posledních dvou letech vyšší než počet vydaných potvrzení. Důvodem je prodlužování pracovních smluv našim občanům na dobu neurčitou, čímž pendlerům odpadá povinnost požadovat potřebná potvrzení.

Z analýzy vyplývá jednoznačné doporučení, a to nutnost zkvalitnění monitoringu mezinárodní pracovní migrace včetně pendlerství. Je nutné urychleně sjednotit evidence daných statistik na jednotlivých úřadech práce. Jako vhodný modelový příklad by bylo možné použít základ systému fungujícího na Úřadu práce v Chebu.

Tento příspěvek představuje pouze úzkou sondu ve výzkumu zahraniční pracovní migrace, resp. fenoménu pendlerství na mikroregionální úrovni. Bylo by dále prospěšné rozšířit výzkumné aktivity na mikroregionální/obecní úrovni na celé česko-bavorské pohraničí (včetně německé strany), popřípadě poté srovnat území česko-bavorského pohraničí se situací v pohraničí česko-rakouském.

Literatura

- Centrum mezistátních úhrad, 12. 10. 2005. Dostupné z: <http://www.cmu.cz>
Český statistický úřad (ČSÚ). Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/kapitola/uvod>
Drbohlav, D. – Toušek, V. 2004. *Czechs on the Move: The Cumulative Causation Theory of Migration Revised*. Příspěvek přednesený na „Centennial Meeting of the Association of American Geographers“, Philadelphia (USA), 14.–19. březen 2004.
Horáková, M. 1998. *Vývoj mezinárodních pracovních migrací v České republice*. Výzkumná zpráva. Praha: VÚPSV.
Horáková, M. – Drbohlav, D. 1998. *Mezinárodní migrace pracovních sil a Česká republika se zvláštním zaměřením na pracovní migrace Ukrajinců*. Demografie, 40, s. 27–38.
Horáková, M. – Macounová, I. 2001–2005. *Mezinárodní pracovní migrace v České republice*. Bulletin 6–15. Praha: VÚPSV.
Horáková, M. – Macounová, I. 2006. *Mezinárodní pracovní migrace v České republice*. Bulletin 17. Praha: VÚPSV.
Jeřábek, M. 1998. Vytváření přeshraničního trhu práce – pendlerství v česko-německém pohraničí. Demografie, 40, s. 39–42.
Marešová, J. 2006. *Mezinárodní pracovní migrace v okresu Cheb s důrazem na pendlerství*. Diplomová práce. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta UK v Praze.
Massey, D. et al. 1993. *Theories of International Migration: a Review and Appraisal*. Population and Development Review, 19, s. 431–465.
Matušková, A. 2005. *Život v pohraničí očima jeho obyvatel*. In *Miscellanea Geographica*, 9, s. 227–231.
Putnam, R. D. 2001. *Social Capital Measurement and Consequences*. Isuma – Canadian Journal of Policy Research, 2, s. 41–51.
Report on the Free Movement of Workers in EU – 25. Who's afraid of EU enlargement? 2005. Brussels: European Citizen Action Service.
Vavrečková, J. – Fischlová, D. – Janata, Z. 2002. *Migrační potenciál přehranic České republiky s Německem*. Výzkumná zpráva. Praha: VÚPSV.
Vavrečková, J. – Michalička, L. 2003. *Metodika monitoringu základních charakteristik zahraniční migrace ve vztahu k sousednímu Německu a Rakousku v období vstupu ČR do EU*. Výzkumná zpráva. Praha: VÚPSV.
Vavrečková, J. a kol. 2004. *Monitoring zahraniční pracovní migrace a jejich podmiňujících faktorů se zaměřením na česko-německé a česko-rakouské přehranic*. Výzkumná zpráva. Praha: VÚPSV.
Zich, F. a kol. 1996. *Kdo žije v pohraničí*. Praha: Sociologický ústav AVČR.
Zich, F. a kol. 1999. *Nositelé přeshraniční spolupráce na česko-německé hranici*. Praha: Sociologický ústav AVČR.

JAROSLAVA MAREŠOVÁ je absolventkou Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V současné době je učitelkou matematiky a geografie v Praze.

DUŠAN DRBOHLAV vystudoval geografii na Přírodovědecké fakultě UK v Praze. Poté pracoval v Geografickém ústavu AV ČR, aby zakotvil opět na Přírodovědecké fakultě UK v Praze, kde dnes pracuje jako docent sociální geografie. Zabývá se především problematikou sociální geografie, behaviorální geografie a geografie obyvatelstva – zejména mezinárodní migrací obyvatelstva a integrací imigrantů v majoritních společnostech. Tuto problematiku také přednáší v samostatném jedno-semestrovém kurzu.

Summary

The article focuses on cross-border labour migration and particularly a specific form of such migration, „shuttling“ or cross-border commuting. The article provides an analysis of this process at the micro-regional level, based on the example of cross-border commuters who are permanent residents of municipalities in the Cheb Region, a region where commuting is currently more common than anywhere else in the country. The authors analysed the motivations, circumstances, and effects of commuting to and from Bavaria by studying a sample of 80 commuters from 39 municipalities that directly border with Bavaria - (the research was carried out in the autumn of 2005, the „snowball“ method of sampling was used). The wider „structural context“ was established in a survey of representatives

from the local administration in the given municipalities (29 took part in the research, which was carried out in the winter of 2006).

The determining factors of commuting were examined using correlation analyses and a multi-dimensional quantitative method - multi-step regression.

The primary findings from the questionnaire survey of commuters in the Cheb Region indicate that the majority of those surveyed work in Bavaria in the food industry, the machine industry, and in construction as unskilled labour. Commuters do not have a negative view of relationships at their workplace, but they are aware that to their employers they primarily represent a source of cheap labour. More than one-half of respondent-commuters believe that their form of employment has influenced someone else so to begin commuting. Given that cross-border commuting is often a phenomenon with a limited outlook (at some point it comes to an end) and that the decision to shuttle is more inherently complex than many may realise, the real number of commuters is not increasing but decreasing. Among the majority of people who stopped commuting there was no improvement of employment opportunities afterwards. The profits or income from commuting are expended more on consumption than on productive investments. Only a minority of former commuters created new job opportunities for their compatriots afterwards. A multi-dimensional regression analysis revealed that the most important factors affecting the distribution or number of commuters at the municipal level in the Cheb Region are: heterogeneity (the percentage of the population that is not of Czech, Moravian, or Silesian nationality) (an indirect relationship), the number of flats that have been built in the location, social capital, and the unemployment rate (direct relationship). A more sophisticated interpretation of these important connections calls for further research. A relationship between commuting and domestic migration was not proven, nor was the effect of potentially significant selected geographical variables - for example, the distance to the nearest border crossing or the distance to the nearest municipality with extended authority (i.e. a municipality that ranks below regional and above regular municipal authorities in the chain of state administration).



Sociologický časopis Czech Sociological Review

ROČNÍK 43, ČÍSLO 1, ÚNOR 2007

Zaostřeno na etnografický výzkum. Úvodem k monotematickému číslu „Sociální antropologie v postsocialismu“
(Yasar Abu Ghosh, Jakub Grygar, Marek Skovajsa)..... 6

STATI

Chris Hann: Rozmanité časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě 15

EMPIRICKÝ VÝZKUM

Juraj Buzalka: Nacionalismus, náboženstvo a multikulturalismus v juhovýchodnom Poľsku 31

Ben Passmore: Legitimita, angažovanost a vytváření sociálního kapitálu na českém pracovišti v období
pozdní transformace 49

Eleonóra Hamar, Csaba Szaló: Osm migrujících žen a jejich transnacionální sdílený svět 69

Timothy McCajor Hall: Formy transakčního sexu mezi muži v Praze (1999-2004) 89

Raymond June: Paradoxy profesionalizace protikorupčních aktivistů v České republice 111

ESEJE

Jaroslav Skupnik: Světy se zrcadlem. Marginalizace a integrace z hlediska sociopsychologické dynamiky
společnosti 133

DISKUSE

Sociální antropologie a národopis: partneři, nebo rivalové?

RECENZE ZPRÁVY MIMO RUBRIKY

DETERMINANTY CHTĚNÉHO POČTU DĚTÍ V UGANDĚ: VÝSLEDKY MIKROEKONOMICKÉHO ŠETŘENÍ

MICHAL BAUER – JULIE CHYTILOVÁ – PAVEL STREBLOV¹⁾

Determinants of the Desired Number of Children in Uganda: The Results of a Micro-Economic Survey

The article describes the results of a questionnaire survey conducted in 2005 on a sample of 856 respondents in villages in Uganda. The authors analyse the role that health risks, the economic contribution of children, cultural patterns, and the unequal position of women have on the decisions local people make about the number of children to have. The relationship between these factors and education is also quantified in the article.

Demografie, 2007, 49: 108–116

Úvod a hypotézy

Průměrný počet dětí na ženu klesal ve skupině nejméně rozvinutých zemí během posledních 50 let z více než 6 na méně než 3. Plodnost klesala nejrychleji v Latinské Americe a Asii, a to z 5,9 na 2,6 a pomaleji v severní Africe a západní Asii, z 6,6 na 3,5 dětí na ženu (*UNFPA*, 2006; *Makinwa-Adebusoye*, 2001). Demografická transformace však dosud plně neproběhla v subsaharské Africe. Během posledních třiceti let se subsaharská Afrika stala regionem s nejvyšším relativním přírůstkem populace na světě. I přes vysokou úmrtnost způsobenou pandemií AIDS se populace mezi roky 1975 a 2005 více než zdvojnásobila z 335 milionů na 751 milionů (*UNFPA*, 2006). Subsaharská Afrika je navíc nejchudší oblastí na světě a jedinou oblastí z rozvojových zemí, kde v průběhu let 1980–2000 došlo k poklesu HDP na hlavu, a to v průměru o 1 % ročně (*UN*, 2004). Výše uvedené naznačuje, že subsaharská Afrika je zachycena ve stavu vyznačujícím se vysokým růstem populace a současně nízkým růstem ekonomické výkonnosti (low growth – high fertility equilibrium).

Hlavní faktory identifikované ve stávající literatuře jako stěžejní pro chtěný počet dětí v subsaharské Africe lze shrnout následujícím způsobem. Děti mohou být v zemědělských oblastech považovány z pohledu rodičů za ekonomické aktivum, neboť vykonávají pomocné zemědělské práce a v zemích s neexistujícím sociálním systémem zajišťují rodiče v případě nemoci a ve stáří (*Ntozi – Kabera*, 1991; *Gille*, 1985; *Merrick*, 2002). Děti v chudých a zdravotně rizikovějších oblastech mají rovněž vyšší úmrtnost. Z tohoto důvodu si mnoho rodičů pořizuje větší počet dětí tak, aby mohli kompenzovat případnou ztrátu (*Sachs*, 2004; *Gille*, 1985). *Caldwell a Cadwell* (1987) a *Makinwa-Adebusoye* (2001) dále zdůrazňují význam kulturních vlivů. Tradiční komunitní vazby a vzorce chování zůstávají stále významné v mnoha chudých zemích, kde je vysoký počet dětí známkou prestiže a vyššího společenského postavení. *Mason a Taj* (1987) se zabývali tím, jaký vliv má na počet dětí tradiční patriarchální uspořádání afrických rodin. Muži jsou klíčovými rozhodovateli ohledně počtu dětí, ale nenesou plné náklady spojené s jejich výcho-

¹⁾ Autoři jsou vděční T. Cahlíkovi, J. Hlaváčkovi, K. Koubovi a M. Mejstříkovi z Institutu ekonomických studií a O. Bandiera, M. Ghatakovi, R. Machiavellimu, G. Rodanovi a A. Morjariovi z výzkumného střediska STICERD na LSE za jejich podnětné komentáře. Všechny chyby jsou nicméně zodpovědností samotných autorů. Autoři by rovněž chtěli poděkovat neziskové organizaci Uganda-Czech Development Trust za asistenci při terénním výzkumu v Ugandě a výzkumnému středisku STICERD za technickou a intelektuální podporu v pozdější fázi výzkumu. Autoři jsou rovněž vděční za finanční podporu z Výzkumného záměru IES FSV UK 2005–10, MSM0021620841.

vou. Každodenní péče je v naprosté většině případů zodpovědností žen. Tento efekt pak může být ještě zdůrazněn nízkými náklady příležitosti žen, například ušlým příjmem ze zaměstnání, kterého se výchovou dětí v domácnosti žena musí vzdát (Becker, 1991).

Vzdělání jakožto faktor, který může různými kanály ovlivnit chtěný počet dětí, bylo zmiňováno mnohými autory. Za prvé, kromě změn v chování a hodnotách vede ke snížení ekonomického užítku z velkého počtu dětí. Vzdelání zvyšuje náklady příležitosti času rodičů a otevírá rodičům širší možnosti jak čas efektivně využít ve srovnání s investicí do dětí jakožto potencionálně produktivního aktiva (Weinberger, 1987; Becker, 1991). Za druhé, vzdělání může snížit dětskou úmrtnost (Schultz, 1994; Martin, 1995). Za třetí, pozice žen se s roustoucím vzděláním zlepšuje, což může mít dopad na rozhodování o počtu dětí v rámci rodiny (Pritchett, 1994). Posledním teoretickým přístupem, který se budeme snažit v naší studii postihnout, je dopad vzdělání na přijímání moderních sociálních norem a omezení vlivu tradičních přístupů (Caldwell, 1980).

Statistiké a ekonometrické práce analyzující výše naznačené vazby jsou většinou založeny na datech z **World Fertility Survey (WFS)** nebo **Demographic and Health Survey (DHS)**, které ale neumožňují porovnávat, jak jsou jednotlivé determinanty vysokého chtěného počtu dětí vnímány jednotlivci a jaké jsou vztahy mezi těmito faktory a vzděláním.

Analýza dat z ugandských vesnických oblastí se zaměří na identifikaci faktorů, které ovlivňují chtěný počet dětí. Dále budeme testovat, zda a do jaké míry má vzdělání prostřednictvím těchto jednotlivých faktorů nepřímý vliv na chtěný počet dětí. Hypotézy jsou následující:

- Zdravotní rizika zvyšují chtěný počet dětí.
- Možnost využití potomků k ekonomických aktivitám zvyšuje chtěný počet dětí.
- Tradiční kmenové ugandské instituce zvyšují chtěný počet dětí.
- Chtěný počet dětí se liší mezi muži a ženami.
- Vyšší úroveň vzdělání zvyšuje prevenci a snižuje riziko nemocí vnímané respondenty.
- Vyšší úroveň vzdělání snižuje důležitost ekonomických aktivit potomků při rozhodování o počtu dětí.
- Vliv tradičních kmenových institucí na rozhodování o počtu dětí se snižuje s rostoucí úrovní vzdělání.
- Pozice ženy v rámci rodiny se zesiluje s úrovní jejího dosaženého vzdělání.

Statistická analýza

Výzkumný vzorek, průběh šetření a hlavní proměnné

Empirické dotazníkové šetření proběhlo v deseti vesnicích v zemědělské oblasti Mukono v jižní části Ugandy pod záštitou *Institutu ekonomických studií Univerzity Karlovy a Uganda-Czech Development Trust*. Celkový počet respondentů zapojených do výzkumu byl 910, přičemž všechny dotazníky byly vyplněny v průběhu listopadu 2005. 54 dotazníků nebylo vyplněno kompletně a nebylo zařazeno do analýzy.

Vesnice a respondenti byli vybráni takovým způsobem, aby poskytli reprezentativní vzorek gramotné části populace z pohledu vzdělání, věku, pohlaví a struktury ekonomických aktivit. S ohledem na fakt, že 85 % obyvatel Ugandy žije ve vesnických oblastech s podobnou charakteristikou, lze považovat tento vzorek za reprezentativní i z pohledu celé Ugandy. Většina respondentů jsou farmáři, dále studenti, ženy v domácnosti, řidiči, učitelé, obchodníci atd. Rozdělení respondentů mezi jednotlivými vesnicemi bylo následující: Kikube 105, Busagazi 42, Kateete 143, Buikwe 160, Nakifuma 47, Bweyogerere 95, Kasolo 89, Kygaya 58, Lugasa 122 a Kirugu 49. Dotazníky byly dvojjazyčné – v angličtině a zároveň v lugandštině. To umožnilo oslovit i méně vzdělané obyvatele, kteří hovoří pouze lugandsky.

Každý z respondentů uvedl, kolik dětí si přeje mít, a dále specifikoval, které faktory jsou pro něj při rozhodování o počtu potomků nejdůležitější. Tyto faktory, vycházející z existující literatury zabývající se fertilitou, byly respondentům předloženy v jim srozumitelné podobě následujícím způsobem. Dotaz na „Pomoc dětí nyní a jejich podpora ve staří“ byl použit pro

získání informace ohledně využití potomků k ekonomickým aktivitám. Faktor „Obava ze smrtelných nemocí u dětí“ sloužil pro pochopení vlivu obavy z vysoké dětské úmrtnosti. Možnost „zvýšit velikost klanu“ aproximovala vliv kulturních faktorů na rozhodování respondentů ohledně počtu potomků.

Nad rámec analýzy faktorů ovlivňujících rozhodování o počtu potomků jsme sledovali, zda a jaký dopad mají obecnější charakteristiky, jakými jsou například věk, vzdělání a pohlaví. Vzorek byl rozdělen do pěti skupin podle nejvyššího dosaženého stupně vzdělání: nižší základní škola (absolvované 1–4 roky ZŠ), vyšší základní škola (5–7 let ZŠ), nižší střední škola (1–2 roky SŠ), vyšší střední škola (3–6 let SŠ) a pomaturitní vzdělání (diplomové, bakalářské či jiné univerzitní vzdělání). Průměrný věk respondentů je 26 let. Tabulka 1 shrnuje základní rozdělení respondentů do jednotlivých skupin.

Tab. 1 Rozdělení respondentů podle pohlaví, vzdělání a věku (The structure of respondents by gender, education and age)

Ukazatel	Celkem	Pohlaví		Věková skupina				
		muž	žena	15–18	19–23	24–28	29–34	35–70
Četnost								
N	856	465	391	271	181	146	99	159
podíl ve vzorku	100 %	54 %	46 %	32 %	21 %	17 %	12 %	19 %
Vzdělání								
dokončená P4	93 %	94 %	92 %	97 %	97 %	95 %	92 %	83 %
dokončená P7	70 %	74 %	66 %	80 %	78 %	71 %	67 %	46 %
dokončená S2	49 %	51 %	47 %	36 %	69 %	64 %	55 %	31 %
dokončená S6	7 %	9 %	6 %	0 %	3 %	18 %	24 %	4 %
Věk (střední hodnota)	26	26	25	16	21	26	31	44
Rodinný stav								
svobodná/ý	487	274	213	259	144	60	10	14
vdaná/ženatý nebo rozvedená/ý	369	191	178	12	37	86	89	145
silná vazba na klan	161	117	44	46	30	22	13	50
Příjem								
nejnižší příjmová skupina	246	110	136	19	34	46	40	107
střední příjmová skupina	485	277	208	249	126	54	25	31
nejvyšší příjmová skupina	125	78	47	3	21	46	34	21

Dotazník prošel tříkolovým testovacím procesem na skupině 10 reprezentativních zástupců předpokládaného vzorku a byl upraven tak, aby byl respondentům srozumitelný. Pro samotný výzkum bylo ve spolupráci s Uganda Czech Development Trust zaškoleny přes třicet místních instruktorů, kteří díky svému vysokému společenskému statusu v rámci lokálních komunit zajistili nejenom distribuci a retribuci dotazníků, ale svou osobou zaštitili výzkum tak, že respondenti k vyplňování dotazníků přistupovali otevřeně a zodpovědně.

Výsledky

Tato část stať je zaměřena na motivaci respondentů pro vysoký chtěný počet dětí a jejich vazbu na vzdělání. Těmito motivacemi jsou zdravotní rizika, ekonomická pomoc dětí, kulturní vlivy a nerovná pozice žen v domácnosti.

Zdravotní rizika

Úmrtnost dětí do pěti let věku je v Ugandě 14 %. V subsaharské Africe jako takové dosahuje tato míra dokonce 17 %, zatímco v členských zemích OECD je to pouze 0,6 % (UN, 2004). Výsledky dotazníkového šetření naznačují, že nejistota pramenící z vysoké dětské úmrtnosti

Tab. 2 Motivace pro vysoký chtěný počet dětí a vzdělání (Motivations for the high desired number of children and education)

Ukazatel		Celý vzorek	Úroveň vzdělání					
			nižší ZŠ	vyšší ZŠ	nižší SŠ	vyšší SŠ	vyšší	
		Průměrný chtěný počet dětí Standardní odchylka 95% interval spolehlivosti Respondenti (%)						
Zdravotní rizika	důležitá	9,48	14,67	9,29	11,36	6,49	5,00	
		0,74	2,51	1,28	1,79	0,58	0,41	
	8,02–10,94	9,71–19,63	6,76–11,82	7,83–14,90	5,34–7,63	4,19–5,81		
	14,72%	20,69%	19,19%	19,78%	10,15%	6,35%		
nedůležitá	5,37	7,67	6,01	6,39	4,54	3,83		
	0,18	0,72	0,35	0,73	0,12	0,24		
	5,01–5,73	6,25–9,09	5,31–6,70	4,96–7,82	4,30–4,77	3,37–4,29		
	85,28%	79,31%	80,81%	80,22%	89,85%	93,65%		
Vazba na klan	silná	10,50	11,57	10,41	15,02	6,64	5,00	
		0,83	1,15	1,23	2,64	0,60	1,34	
	8,86–12,13	9,29–13,84	7,99–12,84	9,81–20,24	5,46–7,83	2,35–7,65		
	18,81%	39,66%	23,23%	22,53%	12,68%	9,52%		
slabá	4,92	7,51	5,49	5,14	4,45	3,79		
	0,11	1,11	0,28	0,26	0,11	0,21		
	4,69–5,14	5,33–6,70	4,93–6,04	4,64–5,65	4,24–4,66	3,38–4,19		
	81,19%	60,34%	76,77%	77,47%	87,32%	90,48%		
Ekonom. pomoc dětí	důležitá	6,38	8,73	7,04	7,65	5,12	4,00	
		0,29	0,99	0,57	0,97	0,19	0,34	
	5,82–6,95	6,79–10,66	5,93–8,15	5,75–9,55	4,75–5,49	3,33–4,67		
	59,11%	68,97%	60,61%	64,84%	56,06%	46,03%		
nedůležitá	5,37	10,00	6,03	6,89	4,23	3,82		
	0,24	4,65	0,45	0,88	0,15	0,30		
	4,91–5,84	6,75–13,25	5,13–6,92	5,16–8,63	3,92–4,53	3,23–4,42		
	40,89%	31,03%	39,39%	35,16%	43,94%	53,97%		
Pohlaví	muž	7,00	12,27	7,74	9,38	5,18	4,32	
		0,33	1,52	0,69	1,12	0,19	0,31	
	6,34–7,66	9,28–15,26	6,38–9,09	7,18–11,58	4,80–5,56	3,71–4,94		
	54,32%	44,83%	47,98%	59,34%	55,21%	63,49%		
žena	4,73	6,56	5,61	4,42	4,17	3,17		
	0,13	0,63	0,36	0,21	0,14	0,23		
	4,47–5,00	5,31–7,81	4,91–6,31	4,01–4,84	3,90–4,44	2,72–3,63		
	45,68%	55,17%	52,02%	40,66%	44,79%	36,51%		

vede k vyšší míře chtěného počtu potomků. U respondentů, pro něž je obava z nemocí jedním z klíčových parametrů při rozhodování o počtu dětí, dosahuje chtěný počet dětí 9,8. Pro skupinu respondentů, kteří obavu z nemocí neshledávají natolik důležitou, je chtěný počet dětí v průměru pouze 5,4. Rozdíl průměrů mezi jednotlivými skupinami je podle ANOVA testu signifikantní na 1% hladině významnosti. Výsledky dále naznačují, že s vyšším vzděláním se snižuje chtěný počet dětí pro obě skupiny. Dopad vzdělání je dále zdůrazněn změnou v proporcí respondentů, pro něž je obava z nemocí podstatným faktorem.

Efekty vzdělání mohou souviset především se změnou přístupu k ochraně před nemocemi. Například *Mirowsky a Ross* (1998) ukázali, že lidé s vyšší úrovní vzdělání výrazně upravují své návyky tak, aby odpovídaly vyšší úrovni prevence před nakažlivými nemocemi. *Mirowsky*

a Ross (1998) rovněž argumentují, že je zde zřejmá kauzalita, nikoli pouhá vzájemná závislost – vyšší vzdělání vede k vyšší prevenci před nemocemi.

V rámci našeho výzkumu byl tento vztah empiricky testován pomocí otázky týkající se ochrany před nemocemi. Malárie je nemocí, která má značný podíl na dětské úmrtnosti, pravděpodobnost infekce však může být výrazně snížena kvalitní prevencí (Gyapong *et al.*, 1996; Choi *et al.*, 1995). Otázku v dotazníku jsme proto zaměřili na užívání moskytiéry jakožto ochrany před malárií. Respondenti byli dotázáni, zda moskytiéru používají či nikoliv. Výsledky naznačují, že množství uživatelů moskytiéry roste pro všechny úrovně vzdělání, a to ze 26 % pro nejméně vzdělanou skupinu na 67 % pro nejvzdělanější skupinu respondentů.

Ekonomický užitek z dětí

Ve vesnických oblastech jakou je region Mukono, kde většina příjmů domácností pochází z vlastní zemědělské činnosti, je třeba vzít v úvahu i potenciální ekonomický přínos práce, kterou děti zastávají. Navíc, podobně jako v jiných zemích subsaharské Afriky, ani v Ugandě neexistuje sociální systém pro všechny obyvatele (Collier – Reinikka, 2001), a lidé tak nemají zajištěno žádné sociální minimum. Pro mnoho obyvatel Ugandy je potomstvo jedinou pojistkou pro případ nemoci či na stáří. Odpovědi respondentů v našem vzorku neposkytují zcela zřejmý obrázek o důležitosti těchto ekonomických faktorů při rozhodování o počtu potomků. Na jedné straně většina respondentů (59 %) uvedla, že podpora dětí je důležitým faktorem při jejich rozhodování. Na druhou stranu z daného vzorku nevyplývá žádný významný rozdíl v chtěném počtu dětí mezi skupinou, pro kterou je ekonomický přínos dětí důležitý (6,5 dítěte), a mezi skupinou, pro kterou je tento faktor nedůležitý (5,4 dítěte). Podle ANOVA testu nemůžeme na 5% hladině významnosti zamítnout hypotézu, že průměrný chtěný počet potomků je stejný pro obě skupiny.

Tradiční kmenové instituce

Data z našeho výzkumu podporují tvrzení, že zakotvení v rámci neformálních institucí klanu značně zvyšuje chtěný počet dětí (Makinwa-Adebusoye, 2001). Lidé se silnou vazbou na klan plánují v průměru 10,5 dítěte, zatímco lidé se slabou klanovou vazbou chtějí mít pouze 4,9 dětí. ANOVA test potvrdil rozdílnost průměrů v těchto skupinách na 1% hladině.

Úzká vazba na klan zvyšuje chtěný počet dětí pro všechny úrovně vzdělání. Překvapivě lidé se silnou vazbou na klan chtějí mít více než 8 dětí až do úrovně vzdělání odpovídající nižší střední škole. Preference vysokého počtu dětí pak pro tuto skupinu velmi rapidně klesá až na úroveň 5 dětí pro respondenty s vyšším středoškolským vzděláním. Tento výsledek poukazuje na stěžejní důležitost absolvování celé střední školy pro omezení rapidního růstu počtu obyvatel Ugandy.

Z dat dále vyplývá, že s rostoucí úrovní vzdělání se snižuje podíl respondentů se silnou vazbou na klan. Podíl mužů se silnou klanovou vazbou například klesá o 33 procentních bodů v průběhu základního vzdělání.

Přestože vliv kulturních norem je často skloňovanou příčinou populačního růstu v subsaharské Africe, nenašli jsme podobnou studii užívající kvantifikovatelná data, která by umožňovala vysledovat vztah mezi chtěným počtem dětí a vztahem k tradičním klanovým institucím. Data ukazují pozitivní korelaci mezi vysokou úrovní loajality ke klanu a chtěným počtem potomků. Zároveň naznačují, že střední vzdělání má kapacitu do značné míry eliminovat dopad loajality ke klanu na rozhodování jedinců ohledně plánovaného počtu potomků.

Pohlaví a nerovné postavení žen ve společnosti

Existující literatura nepředkládá jednoznačný obrázek dopadu postavení žen v rozvojových zemích na rozhodování o počtu potomků. Bankole a Singh (1998) ukazují na základě dat z DHS z let 1990 až 1996, že obě pohlaví preferují velké rodiny, přičemž muži chtějí zpravi-

dla rodiny o něco větší. Tento rozdíl je často vysvětlován tím, že v tradičních rodinách dopadá tíha péče o potomky převážně na ženy, které berou tento fakt při rozhodování o počtu potomků v úvahu. *Mason a Taj* (1987) analyzují celou škálu kanálů, které ovlivňují požadovaný počet potomků ze strany žen. Jedním z těchto vlivů může být i touha žen v patriarchálních společnostech zajistit se proti riziku rozvodu či opuštění ze strany manžela.

Data z našeho empirického výzkumu podporují názor, že ženy chtějí mít méně dětí než muži. Muži chtějí mít v průměru 7,0 dětí a ženy pouze 4,8. Tento rozdíl je signifikantní na 1% hladině.

Úroveň chtěného počtu dětí u žen klesá pro všechny úrovně vzdělání – z průměrných 6,8 pro ženy s méně než nižším základním vzděláním až na 4,2 pro ženy, které absolvovaly vyšší střední školu a výše. U mužů se preference počtu dětí mění s rostoucím vzděláním mnohem výrazněji než u žen. Nevzdělaní muži chtějí mít více než 12 dětí, zatímco muži s vyšším středním vzděláním chtějí mít v průměru dětí pouze 5,1. Tato data v souladu s tradičně dominantní rolí mužů v ugandské společnosti jasně ukazují, že vzdělání mužské části populace je stěžejním článkem mozaiky pro omezení vysoké míry plodnosti.

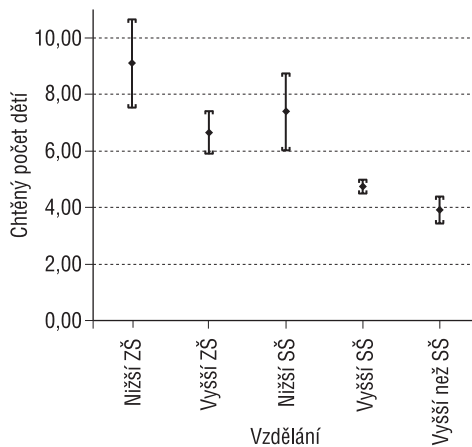
Zároveň je zajímavé sledovat, jak se pozice ženy v rámci domácnosti mění s úrovní vzdělání, kterého žena dosáhla. Ženy odpovídaly v dotazníku na otázku, zda je pro ně akceptovatelná polygamie jejich manželů. Polygamie je významně méně akceptovatelná pro vzdělané ženy v porovnání se ženami méně vzdělanými. Neakceptovatelnost polygamie vzrůstá z 9 % pro nejméně vzdělané ženy na téměř 60 % pro ty nejméně vzdělanější.

Celkový efekt vzdělání

Uganda patří mezi země s nejvyšší mírou plodnosti na světě, podle UN (2004) dosahuje 6,1 dítěte na ženu. Průměrná chtěná plodnost v našem vzorku vyšla 6,0. Výsledky potvrzují, že vzdělání má kritický vliv na chtěný počet dětí. Chtěný počet dětí klesá se zvyšujícím se vzděláním, nicméně tento efekt se liší pro různé úrovně vzdělání. Průměrný chtěný počet dětí tak vlivem vzdělání klesá z 9,1 na 6,6 dítěte v průběhu základní školy a dále na 4,7 v průběhu střední školy.

Empirické výsledky poukazující na negativní závislost mezi dosaženým vzděláním a chtěným počtem dětí jsou v souladu s mnohými studiemi v této oblasti. Podle studií *Martina* (1995) a *Kirka a Pilleta* (1998) chtějí mít nevědomě obyvatelé Ugandy v průměru o dvě děti více než ti více vzdělaní. Výsledky naší analýzy ukazují ještě silnější dopad vzdělání – rozdíl zde činí více než 5 dětí. Nicméně je třeba zdůraznit, že většina tohoto rozdílu je zapříčiněna faktem, že v našem vzorku nejsou zastoupeny pouze ženy ale obě pohlaví. Pokud použijeme pouze data vztahující se k rozhodování žen, dostaneme výsledky víceméně shodné s výše uvedenými studiemi. Vzhledem k dominantní roli mužů považujeme zahrnutí mužské části populace do analýzy za velmi důležité.

Graf 1 Chtěný počet dětí pro různé úrovně vzdělání (střední hodnota, 95% interval) (The desired number of children for various education levels (mean, 95% interval))



Ekonometrické výsledky

V regresní formě můžeme modelovat stanovené hypotézy následujícím způsobem:

$$F = b_0 + b_1D + b_2H + b_3C + b_4S + e \quad (1)$$

kde F = chtěný počet dětí, D = strach z nemocí, H = ekonomický užitek dětí, C = klanová vazba, S = pohlaví. b jsou OLS koeficienty a e je člen pro disturbance. Hypotézy jsou následující: $b_1 > 0$, $b_2 = 0$, $b_3 > 0$ a $b_4 < 0$. Koeficienty parametrů jsou odhadnuty pomocí metody OLS a je předpokládáno normální rozdělení disturbance.

Tabulka 3 prezentuje ekonometrické výsledky celého vzorku. Koeficient determinace nabývá průměrné hodnoty pro tento typ studie (0,20), celá regrese je signifikantní na 1% hladině.

Tab. 3 Determinanty chtěného počtu dětí v experimentu. OLS odhady (t-statistiky v závorkách) pro celý vzorek (The determinants of the desired number of children in an experiment using OLS estimates (t-statistics in the brackets) for the entire sample)

Ukazatel	Celý vzorek	
	Rsq = 0,20	Adj Rsq = 0,20
Intercept	4,62***	(13,13)
Strach z nemocí (důležitý = 1)	2,77***	(5,39)
Ekonomický přínos dětí (důležitý = 1)	1,20***	(3,34)
Vazba na klan (silná = 1)	4,72***	(10,03)
Pohlaví (muž = 1, žena = 2)	-1,43***	(-3,98)

Pozn.: Závislá proměnná: Chtěný počet dětí.

* Signifikance na 10% hladině významnosti.

** Signifikance na 5% hladině významnosti.

*** Signifikance na 1% hladině významnosti.

Výsledky znovu potvrzují vliv výše analyzovaných faktorů na chtěnou fertilitu. Strach z nemocí a neformální klanové instituce zvyšují chtěný počet potomků. Muži chtějí mít více dětí než ženy. Tyto faktory jsou signifikantní na 1% hladině podobně jako v testech ANOVA testující stabilitu středních hodnot. V kontrastu s výsledkem testu ANOVA výsledky celkové regrese ukazují, že ekonomický přínos dětí zvyšuje počet dětí a je signifikantní na 1% hladině.

Druhým cílem této studie je zkoumat specifické kanály, skrz které vzdělání může redukovat chtěný počet dětí. Vzorek byl rozdělen na více a méně vzdělanou polovinu respondentů, aby bylo možné porovnat koeficienty pro tyto dvě podskupiny. Tabulka 4 zobrazuje ekonometrické výsledky obou podskupin podle modelu v rovnici (1). Na základě Chowova testu nemůžeme zamítnout hypotézu, že koeficienty se liší na 1% hladině. Koeficienty mají nižší sklon pro více vzdělané respondenty v porovnání s respondenty s nižším vzděláním (tab. 4). Tato zjištění jsou v souladu s hypotézou, že vzdělání zmírňuje efekt hlavních determinant vysoké plodnosti.

Tab. 4 Determinanty chtěného počtu dětí v experimentu. OLS odhady pro více vzdělanou a méně vzdělanou polovinu respondentů (The determinants of the desired number of children in an experiment using OLS estimates for the more educated and the less educated halves of the sample of respondents)

Ukazatel	Méně vzdělaná polovina		Více vzdělaná polovina	
	Rsq = 0,22	Adj Rsq = 0,21	Rsq = 0,18	Adj Rsq = 0,17
Intercept	5,85***	(8,59)	4,00***	(20,27)
Strach z nemocí (důležitý = 1)	2,94***	(3,58)	1,50***	(4,12)
Ekonomický přínos dětí (důležitý = 1)	1,05	(1,58)	0,93***	(4,45)
Vazba na klan (silná = 1)	5,65***	(7,33)	1,78***	(5,45)
Pohlaví (muž = 1, žena = 2)	-2,63***	(-4,04)	-0,61***	(-2,86)

Závěry

Rychlý populační růst v subsaharské Africe je jedním z faktorů, který podkopává potenciál tohoto regionu pro rychlý ekonomický růst. Ekonomiky subsaharské Afriky by musely růst

o více než 2,2 % ročně, aby pouze udržely životní standard svých obyvatel na dosavadní úrovni, nemluvě o konvergenci k více rozvinutým zemím. V odborné literatuře existuje mnoho studií zabývajících se příčinami vysokého chtěného počtu dětí. V této práci jsme je široce klasifikovali jako zdravotní rizika, možnost využití potomků k ekonomickým aktivitám, tradiční klanové instituce a nerovné postavení žen ve společnosti. Standardně sledované korelace mezi vzděláním a plodností postavené na makroekonomických datech neumožňují ukázat, zda a do jaké míry se důležitost těchto klíčových faktorů mění se vzděláním. Tato práce naproti tomu využívá mikroekonomická a sociologická data získaná z rozsáhlého průzkumu mezi 856 obyvateli regionu Mukono v Ugandě. Stěžejním výsledkem tohoto výzkumu je kvantifikace vlivu jednotlivých faktorů na chtěný počet dětí a dekompozice vlivu vzdělání.

Průměrný chtěný počet dětí v našem vzorku činil 6,0 dítěte, což je číslo téměř identické se skutečnou mírou plodnosti v Ugandě, která dosahuje 6,1 dítěte na ženu. Z výsledků vyplynulo, že obava z dětské úmrtnosti vede ke zvýšení plánovaného počtu dětí. Zároveň se porovnáním užívání moskytiér ukázalo, že vzdělanější lidé kladou větší důraz na prevenci a ochranu před možnými zdravotními riziky. V důsledku toho pak více vzdělaní respondenti kladli menší důraz na rizika onemocnění dětí při svém rozhodování o počtu potomků než ti méně vzdělaní a v konečném důsledku měli nižší chtěný počet dětí.

Získaná data rovněž poukazují na fakt, že tradiční klanové instituce vedou v Ugandě k vysokému nárůstu v chtěném počtu dětí. Z výsledků však vyplývá i výjimečně dobře dokumentovatelný fakt, že role těchto tradičních institucí na rozhodnutí o počtu potomků klesá s rostoucí úrovní vzdělání.

Dalším zajímavým výsledkem je poukázání na rozdílné preference ohledně počtu dětí mezi muži a ženami. Pokles chtěného počtu dětí ze strany žen související s jejich vzděláním je podobný jako v existujících studiích zabývajících se tímto problémem. Nicméně tyto studie obvykle berou nedostatečně v úvahu roli mužů při rozhodování o počtu potomků. Při sledování dopadu vzdělání na chtěný počet potomků ze strany mužů je však zřejmé, že vzdělání má u mužů minimálně stejnou důležitost při omezování plodnosti, jako je tomu u žen.

Možnost využití potomků k ekonomickým aktivitám se ukázala jako důležitá pro většinu respondentů, nicméně tento faktor statisticky významně neovlivnil chtěný počet dětí ani u mužů ani u žen.

V obecné rovině empirické výsledky podporují tezi, že vzdělání má vliv na chtěný počet dětí skrze několik různých kanálů, a poukazují na fakt, že vzdělání vede ke komplexní změně přístupu a preferencí ohledně chtěného počtu dětí. Změna v přístupu se odráží jak ve zdravotních a ekonomických, tak i kulturních faktorech ovlivňujících chtěný počet dětí. Domníváme se, že naše výsledky tímto poskytují jasnější obrázek o dopadu vzdělání na rozhodování o počtu dětí a podtrhují, proč lze vzdělání považovat za nejlepší antikoncepci pro subsaharskou Afriku. Tyto poznatky by rovněž měly podpořit tvrzení, že zahraniční pomoc, jejímž cílem je omezení rychlého růstu populace, by se měla koncentrovat na zajištění nejlépe středškolského vzdělání pro všechny obyvatele – muže i ženy.

Literatura

- Bankole, A. and Singh, S. 1998. *Couple's Fertility and Contraceptive Decision-Making in Developing Countries: Hearing the Man's Voice*. International Family Planning Perspectives, Vol. 24, No. 1, pp. 15–24.
- Becker, G. S. 1991. *A Treatise on the Family*. London: Harvard University Press.
- Caldwell, J. C. 1980. *Mass Education as a Determinant of the Timing of Fertility Decline*. Population and Development Review, Vol. 6, No. 2, pp. 225–255.
- Caldwell, J. C. and Caldwell, P. 1987. *The Cultural Context of High Fertility in sub-Saharan Africa*. Population and Development Review, Vol. 13, No. 3, pp. 409–437.
- Choi, H. W. et al. 1995. *The Effectiveness of Insecticide-impregnated Bed Nets in Reducing Cases of Malaria Infection: A Meta-analysis of Published Results*. American Journal of Tropical Medicine and Hygiene, Vol. 52, No. 5, pp. 377–382.
- Collier, P. and Reinikka, R. 2001. *Uganda's Recovery: The Role of Firms, Markets and Government*. World Bank: Washington, D.C.

- Gille, H. 1985. *The World Fertility Survey: Policy Implications for Developing Countries*. International Family Planning Perspectives, Vol. 11, No. 1, pp. 9–17.
- Gyapong, J. O. et al. 1996. *Rapid Community Diagnosis of Lymphatic Filariasis*. Acta Tropica, Vol. 61, pp. 65–74.
- Kirk, D. and Pillet, B. 1998. *Fertility Levels, Trends, and Differentials in Sub-Saharan Africa in the 1980s and 1990s*. Studies in Family Planning, Vol. 29, No. 1, pp. 1–22.
- Makinwa-Adebusoye, P. 2001. *Sociocultural Factors Affecting Fertility in Sub-Saharan Africa*. Workshop on Prospects for Fertility Decline in High Fertility Countries, United Nations Population Division, July 2001.
- Martin, T. C. 1995. *Women's Education and Fertility: Results from 26 Demographic and Health Surveys*. Studies in Family Planning, Vol. 26, No. 4, pp. 187–202.
- Mason, K. O. and Taj, A. M. 1987. *Differences between Women's and Men's Reproductive Goals in Developing Countries* 611–638.
- Merrick, T. W. 2002. *Population and Poverty: New Views on an Old Controversy*. International Family Planning Perspectives, Vol. 28, No. 1.
- Ntozi, J. P. M. and Kabera, J. 1991. *Family Planning in Rural Uganda: Knowledge and use of modern and traditional methods in Ankole*. Studies in Family Planning, Vol. 22, No. 2, pp. 116–123.
- Pritchett, L. H. 1994. *Desired Fertility and the Impact of Population Policies*. Population and Development Review, Vol. 20, No. 1, pp. 1–55.
- Sachs, J. et al. 2004. *Ending Africa's Poverty Trap*. Brookings Papers on Economic Activity, 1, pp. 117–240.
- Schultz, T. P. 1994. *Human Capital, Family Planning, and Their Effects on Population Growth*. American Economic Review, Vol. 84, No. 2, pp. 255–260.
- United Nations Population Fund (UNFPA). 2006. Annual Report 2005, New York.
- United Nations (UN). 2004. World Development Indicators, New York.
- Weinberger, M. B. 1987. *The Relationship Between Women's Education and Fertility: Selected Findings From the World Fertility Surveys*. International Family Planning Perspectives, Vol. 13, No. 2, pp. 35–46.

MICHAL BAUER je výzkumným pracovníkem a doktorandem Institutu ekonomických studií FSV UK, zaměřuje se na ekonomický rozvoj nejchudších států a na teorii firmy a nejistoty. Mezi jeho poslední práce patří: **Vzdělání a formování časové preference v Ugandě: Výsledky empirického šetření**. 2007. Spoluautor, IES working paper 2007/10; **Dopady vzdělání na vysokou porodnost v Ugandě: Výsledky empirického šetření**. 2006. Spoluautor, IES working paper 2006/23; **Opomíjená heterogenita: Proč Afrika neroste?** 2007. Spoluautor, Politická ekonomie, č. 1. IES working paper 2006/18; **Ekonomické myšlení Karla Kouby**. 2004. Politická ekonomie, č. 4.

JULIE CHYTILOVÁ je výzkumnou pracovnící a doktorandkou Institutu ekonomických studií FSV UK, zaměřuje se na ekonomický rozvoj nejchudších států a na trh práce. Mezi její poslední práce patří: **Vzdělání a formování časové preference v Ugandě: Výsledky empirického šetření**. 2007. Spoluautor, IES working paper 2007/10; **Dopady vzdělání na vysokou porodnost v Ugandě: Výsledky empirického šetření**. 2006. Spoluautor, IES working paper 2006/23; **Opomíjená heterogenita: Proč Afrika neroste?** 2007. Spoluautor, Politická ekonomie, č. 1. IES working paper 2006/18; **Fridrich A. Hayek – Herbert A. Simon v kontextu multiagentních systémů**. 2006. Spoluautor, IES working paper 2006/18.

PAVEL STREBLOV je doktorandem Institutu ekonomických studií FSV UK, zaměřuje se na ekonomický rozvoj nejchudších států a na teorie regulace. Mezi jeho poslední práce patří: **Dopady vzdělání na vysokou porodnost v Ugandě: Výsledky empirického šetření**. 2006. Spoluautor, IES working paper 2006/23; **Eastman Sokolov: Search for strategic investor**. 2005. Spoluautor, Journal of International Business Education, vol. 2, issue 1; **Vzestup a pád IPB**. 2002. Spoluautor, vydáno e-Merit, s. r. o.

Summary

High desired fertility is an important factor contributing to the population explosion in sub-Saharan Africa. Based on a sample of 856 respondents from rural areas in Uganda this article assesses the impact that health risks, economic contributions from children, traditional community institutions, and the unequal standing of women have on desired fertility levels. The article also examines how these determinants are affected by education.

The results show that a fear of disease and involvement in traditional clan institutions are factors that increase the desired number of children. Interestingly, their effect can be mitigated through education, which improves individual health protection and reduces the influence of clans. Economic incentives for having children seem to be less significant than other factors. A significant difference in desired fertility also emerges between men and women, but education leads to a reduction in both cases and to the convergence of desired fertility. All these findings suggest that education stimulates a complex change in fertility preferences, which highlights the importance of education as efficient tool for reducing rapid population growth.

KOMPLEXNÍ ŘEŠENÍ DEMOGRAFICKÉHO PROBLÉMU

Současný stav

Základním ukazatelem, podle kterého posuzujeme charakter obyvatelstva, je úhrnná plodnost. Ukazatel nám udává počet dětí, které by se narodily souboru 1000 žen během jejich reprodukčního období. Dosahuje-li ukazatel úhrnné plodnosti hodnoty 2,1, pak v současných podmínkách nízké dětské úmrtnosti je možno tvrdit, že je zajištěna prostá reprodukce obyvatelstva bez významnějšího přírůstku nebo úbytku. Pokud klesne pod hodnotu 2,1, signalizuje to reprodukci početního stavu populace s tendencí dlouhodobého snižování. V případě poklesu na 1,2 – 1,3, jak je tomu v současnosti, to znamená budoucí skokový pokles počtu ekonomicky aktivních jedinců, a z toho plynoucí téměř dvojnásobné ekonomické zatížení v příští generaci.

Současné mínění odborníků – sociologů a ekonomů se dá shrnout jako rezignace spojené s vyčkáváním na údajně nevyhnutelný výbuch demografické bomby, jenž má charakterizovat zadlužování státu a kolaps důchodového systému, který nebude moci být z důvodu enormní nákladnosti financován.

Dvě příčiny

První závažnější i když nepřímá příčina úbytku nově narozených dětí je v oblasti starobních důchodů. Je způsobena tím, že rodiče prostřednictvím výchovy svých dětí (a tím i nákladů na ně) investují nejen na svůj důchod, ale také na důchod bezdětných vrstevníků. Bezdětní jsou tak zcela zbaveni odpovědnosti za své důchodové zajištění, neinvestují v ekonomicky aktivní části života žádné prostředky do výchovy dětí nebo ukládáním peněz, ze kterých by mohli oprávněně čerpat svůj budoucí důchod a mohou tak bezostyšně „stavět na dětech cizích lidí“. Občané, kteří si děti „nepořídí“ a nevychovejí ani minimální počet dětí v rodině, ušetří podle současných relací během 18 let, tj. do plnoletosti dětí, zhruba dva a tři čtvrtě miliónu korun a na svůj vlastní důchod nevloží do I. průběžně financovaného důchodového pilíře ani korunu. Přesto jsou na tom jako důchodci ještě lépe než rodiče dětí, zejména matky dětí, protože ty musely přerušovat kvůli dětem svoji pracovní kariéru a v průměru mají právě z toho důvodu nižší započítatelný příjem, ze kterého se určuje výše důchodu.

Druhá přímá příčina tkví v oblasti danové. Stát pohlíží na výchovu dětí jako na soukromou věc, nikoliv jako na investici do budoucnosti, a odčerpává pracujícím rodičům na daních stejné částky jako bezdětným. Tímto způsobem (pomineme-li odpisy na děti v příznacích k dani z příjmu a přídavky na děti) stát téměř zcela zbavuje pracující rodiče finančních prostředků nutných na výchovu dětí.

Taková politika státu v současnosti je nejen popřením společenského řádu, ve kterém údajně žijeme, takováto politika je ze strany státu přímo „rozšlapáváním zlatých vajec“. Expertní komise nadace Roberta Bosche *Rodina a demografická změna* se své zprávě zveřejněné v polovině prosince 2005 (*Expertní...*, 2006) srovnávala náklady a příjmy státu z každého narozeného dítěte za celý jeho život. Vyplynulo z ní, že každé dítě přináší státu v průměru čistý zisk 76 900 eur (2 mil. 190 tisíc Kč). Jedná se sice o německé prameny, kdo se ale odváží tvrdit, že ani do 20 až 25 let, kdy dnešní děti budou ekonomicky aktivní, nejsme schopni dosáhnout v České republice produktivity práce srovnatelné s Německou spolkovou republikou?

Výsledkem této danové politiky je finanční propad rodiny s dětmi ve srovnání se stejně placenými bezdětnými již při dvou dětech na polovinu částek, které mají na jednoho člena k dispozici bezdětní. Pokud je v rodině více dětí, rodina se zcela bez viny rodičů propadá do enormního finančního deficitu ve srovnání s bezdětnými, a to s každým dalším dítětem hlouběji. To znamená, že bezdětní, kteří neinvestují do budoucnosti prostřednictvím výchovy dětí, mají velké finanční přebytky (mohou vytvářet úspory), zatímco v rodinách s dětmi je peněz chronicky nedostatek.

Shrnutí dvou příčin

Kdybychom firmám nastolili stejné podmínky jako rodičům, tzn., že by firmy financovaly vše ze zdaněných peněz podrobených všem odvodům (zdravotní a sociální pojištění), dále by nemohly uplatnit odpočty DPH a následně by se jim všechny výnosy „znárodnily“ a přerozdělily ve prospěch těch firem, které žádné náklady nefinancovaly, tak se velmi rychle nevyrabí, neposkytují služby, ani se nestaví. Rodina je úplně stejná ekonomická jednotka a jen díky pracujícím rodičům, ochotným obětovat značnou část svých pracovních příjmů ve prospěch svých dětí, není zde kolaps tak rychlý. Počet takových rodičů se ovšem rychle zmenšuje.

Důsledky této státní politiky

Stárnutí populace spojené s enormním úbytkem dětí a mládeže a rychle se zvyšující průměrný věk obyvatelstva, vede k dramatické změně poměru platů a příjemců důchodů.

Vyhodnocení dosavadních opatření

Lze konstatovat, že v této oblasti dosud chyběl rozbor skutečných příčin, který by stát nebo jednotlivé politické strany uchopily a na jeho základě navrhly systémová opatření. K řešení nepřispěla ani *Bezdělkova komise* vytvořená k přípravě důchodové reformy. Ta jen propočítávala finanční toky při naprosté absenci lidského faktoru v prvotních výpočtech. Nemohlo tomu být ani jinak, protože v odborné veřejnosti i v politice ještě nedošlo k porozumění toho, co umožnil tzv. moderní systém sociálního zabezpečení tím, že zcela oddělil hodnoty neoddělitelné – svobodu a odpovědnost. Z téhož důvodu jsou rodinné politické koncepty vzájemně si konkurujících politických stran pro řešení problémů nepoužitelné. V praxi provedené nesystémové spíše jen populistické kroky (např. zvýšení porodného a rodičovského příspěvku) nic neřeší a přitom celkové odčerpávají ze státní pokladny miliardy korun.

Podobná situace je v penzijních fondech, kde si na jedné straně připlácí formou tzv. penzijního připojištění milióny lidí na budoucí důchod do II. spořicího pilíře, přičemž státní příspěvek je poskytován ve výši, která zvýhodňuje platby do 500 Kč měsíčně, ačkoliv skutečné spoření na důchod by bylo při vkladech reprezentujících nejméně 4000 Kč měsíčně. Přitom podpora tohoto pseudo-důchodového spoření stojí státní pokladnu také nemalé částky v řádech miliard korun. Navíc rodiče dětí nutíme k dalšímu, duplicitnímu spoření na důchod, ačkoliv na svůj důchod v I. průběžně financovaném důchodovém pilíři rodiče investují prostřednictvím výchovy svých dětí.

Z celkového pohledu se jedná o situaci, kterou lze označit jako kolektivní potlačení nežádoucích, protože nepopulárních informací. Přitom jde o celou řadu skrytých opatření již na úrovni státu. Např. daň ve výši 26 % skutečné úhrnné mzdy, která včetně příslušného zdanění chybí na výplatním pásce. Systémově nesprávné, matoucí názvy zákonů o pojištění (důchodové a zdravotní „pojištění“), ačkoliv se jedná o daň. Navíc daň, v případě důchodů, neoddělenou od státního rozpočtu. Dále jde o naprosté potlačení nových vědeckých poznatků dávajících do souvislosti důchodové systémy, v nichž chybí zohlednění počtu vychovaných dětí s enormně nízkou porodností (*Boldrin – De Nardi – Jones*, 2005). V neposlední řadě se jedná o přesvědčování veřejnosti, že stát podporuje rodiny s dětmi, ačkoliv v případech pracujících rodičů jde naopak o jejich neoprávněné zdanění, které způsobuje v rodinách chronický nedostatek peněz potřebných na výchovu dětí (*Patta*, 2006). Příkladem může být rodina s nejběžnější mzdou, kde každý z rodičů má plat 15 500 Kč hrubého a vychovává čtyři děti. Jejich celkové zdanění činí 12 889 Kč a díky tomu připadá na jednoho člena této rodiny 39 % částek, které mají k dispozici bezdětní se stejným platem. Je tomu tak přesto, že investují do dětí jen do doby jejich plnoletosti několik miliónů. Rodina se čtyřmi dětmi tak investuje za normálních demografických poměrů do budoucnosti téměř dvakrát více a při současném koeficientu úhrnné plodnosti 1,3 více než trojnásobek peněz i pracovního úsilí ve srovnání s průměrnou rodinou. Kdyby náklady na výchovu dětí byly uznány jako investice, nepropadaly by se ekonomicky takové rodiny tak, jako je tomu dnes, ze 12 300 Kč na 4800 Kč měsíčních disponibilních zdrojů na jednoho člena domácnosti ve srovnání se stejně placenými bezdětnými, a to při zápočtu daňového zvýhodnění dětí, dětských přídatků a sociálních příplatků!

Komplexní řešení

Obecně první systémový krok, důchodová reforma, mladým lidem sdělí, že by měli přivést na svět nebo osvojit děti a řádně je vychovat. Pokud tak neučiní, nemohou nadále spoléhat na to, že jim budou přispívat na důchod děti cizích lidí, do jejichž výchovy neinvestovali. Bezdětní si proto musí zabezpečit své stáří masivním spořením do II. povinně spořicího důchodového pilíře v ekonomicky aktivní etapě života. Takto pojatá důchodová reforma by obnovila nedělitelný vztah svobody a odpovědnosti a tedy řád věcí blízký přirozenému stavu a zásadním způsobem přispěla k reprodukci a rozvoji společnosti.

Nejlevnější řešení, protože beznákladové, je postupné a tedy sociálně citlivé vyloučení bezdětných v průběhu jedné generace z I. průběžně financovaného důchodového pilíře a jejich převedení do II. spořicího pilíře. Současně se postupně, pomocí koeficientů prodlouží nebo zkrátí věkový limit odchodu do starobního důchodu u pracujících rodičů v závislosti na počtu vychovaných dětí.

Důchodová reforma musí splňovat řadu podmínek

Konkrétně musí:

- být demokratická, tzn. poskytnout možnost volby, zda si občan chce přispět na budoucí starobní důchod výchovou dětí nebo ukládáním peněz,
- respektovat rovnost žen a mužů,

- dopomoci k řešení naprosto principiálního problému, kterým je nepochybně dostatek dobře vychovaných dětí, budoucích plátců daní,
- být administrativně nenáročná, aby po zavedení nezvýšila počty úředníků,
- musí být sociálně citlivá, což je dosaženo dlouhým přechodným obdobím, kdy v průběhu jedné generace dojde k postupnému odchodu bezdětných z I. průběžně financovaného důchodového pilíře plynu do II. spořicího,
- jasně sdělit mladé generaci, že na svůj důchod si musí během ekonomicky aktivní části života přispět, buď dobře vychovanými dětmi do I. průběžně financovaného pilíře, nebo penězi investovanými do II. spořicího pilíře,
- odstranit nemravnou generační solidaritu, ve které občané řádně investující do své důchodové budoucnosti prostřednictvím výchovy dětí, podporují z povinnosti ve stále větším rozsahu důchodové zabezpečení občanů jen konzumujících,
- modifikovaný odchod prarodičů do důchodu by přispěl k obnovení mezigeneračních vztahů v rodinách, částečně odlehčil rodičům při výchově dětí a mohl usnadnit předávání národního dědictví další generaci.

Obecně druhý systémový reformní krok, sociální reforma, musí obnovit rozvoj společnosti a postupně rovnováhu státních financí. Základ sociální reformy se nachází v daňové oblasti, protože daňový systém je prvotní příčinou chronického nedostatku peněz v ekonomicky aktivních rodinách s dětmi, a tím přímo omezuje investice do lidského kapitálu (zde dobře vychovaných dětí). Přitom se jedná o kapitál, který jako jediný skutečně zajišťuje budoucí prosperitu společnosti a státu. Proto změna v daních, ve smyslu uznání nákladů vynaložených na výchovu dětí jako investice odečitatelné od daňového základu, je nezbytným jádrem reformy. Je třeba opustit filozofické konstrukce, deficitně zdůrazňující jen společenskou stránku člověka. Tím, že potlačují ekonomickou část aktivit člověka, opomíjejí rub téhož a vtěleny do zákonů jsou příčinou současného stavu. Rodiče musí malého človíčka opatřit tisícem věcí, obklopit ho péčí, věnovat mu hodně času (využitelného i jinak), vychovat ho, podporovat jeho zvědavost a následně mu umožnit i vystudovat. To stojí rodiče mnoho úsilí i peněz po dobu osmnácti i více let. Vydání rodičů do výchovy dětí, čistě po ekonomické stránce, jsou investicí do lidského kapitálu, a proto je musíme při výpočtu daní odečíst jako náklady od daňového základu. Že se jedná o pravé a tedy neprávem opomíjené investice, potvrzuje vyčíslitelný vysoký čistý zisk státu, který přináší státní pokladně narozené dítě ve průměru za celý život.

Sociální reforma musí splňovat řadu podmínek

Konkrétně musí:

- odstranit současný nepoměr mezi investicemi do lidského kapitálu a jeho zdaněním,
- jasně sdělit mladé generaci změnu v dosavadní preferenci od bezbřehých nároků k odpovědnosti každého jednotlivce za svůj svobodně zvolený životní styl,
- dopomoci k řešení naprosto principiálního problému, kterým je nepochybně dostatek dobře vychovaných dětí, budoucích plátců daní,
- být sociálně citlivá,
- odstranit nezaviněné sociální deklasování pracujících rodičů a jejich dětí již z toho důvodu, že to právě silně omezuje vzdělávací schopnost dětí,
- umožnit rodičům, aby sami byli schopni ze svých příjmů v rámci vlastní odpovědnosti vychovávat své děti. Nelze nadále trpět neodůvodněné zdanění rodin s dětmi, při současném poskytování nedostačující sociální pomoci ze strany státu. Takový postup hrubě odporuje demokratickým principům. Ten, kdo dělá z pracujících rodičů a jejich dětí zcela bezdůvodně příjemce almužny, zabraňuje v rodinách učení se svobodě a odpovědnosti za sebe sama,
- sociální dávky vrátit jejich původnímu významu, to znamená vyplácet je jen tam, kde rodiče nejsou sami schopni zajistit si alespoň minimální příjmy.

Podmínkou úspěchu reforem je komplexní řešení

Pokud schválí zákonodárny orgán jen důchodovou reformu, v demografické situaci se to v podstatě neprojeví. Jednoduše proto, že v myšlení mladých lidí je důchod vzdálen tisíc let a nikoliv reálných čtyřicet let. Důchodová reforma sama o sobě postrádá bezprostřední motivaci pro mladou generaci.

V případě schválení jen sociální reformy mladí lidé bezprostředně pocítí ekonomickou motivaci a skutečně dojde k podstatnému nárůstu počtu narozených dětí. Na základě pečlivého rozboru období 70. let a problematiky tzv. Husákových dětí, lze předpovědět, že pouhá přímá, i když masivní ekonomická motivace, není sama o sobě schopna trvale zajistit rození dětí nad hranici prosté reprodukce. Efekt bude jen dočasný, ne delší deseti let, vzhledem k chybějící nepřímé motivaci v podobě důchodové reformy,

kteřá pro mladou generaci zcela vyloučí bezdětné z I. průběžně financovaného a státem garantovaného důchodového pilíře a vytvoří potřebné, přirozené, a tím i časově neohraničené pronatalitní prostředí.

Ekonomické zdůvodnění návrhu komplexního řešení

Vzhledem k odečtu nákladů na výchovu dětí z daní dojde k určitému propadu ve výběru daní u pracujících rodičů se třemi a více dětmi. Propad bude ovšem omezen jednak celkovými mzdovými náklady, tj. skutečným výdělkem rodičů, od kterého je možné náklady na výchovu odečíst. Dále je skutečností, že rodiny se třemi a více dětmi tvoří dnes ve státech EU velmi nízké procento domácností, stejně jako v ČR, kde to představuje 8,3 % všech rodinných domácností s dětmi (ČSÚ, 2001). Z toho rodiny se třemi dětmi tvoří 6,9 % a rodiny se čtyřmi a více dětmi 1,4 % těchto rodinných domácností a navíc představují velmi heterogenní skupinu, kde část rodin je závislá z větší části nebo plně na sociálních dávkách, což neumožňuje náklady na výchovu dětí odečíst.

Z uvedených důvodů se částka propadu příjmu státní pokladny bude pohybovat pod hranicí, kterou nás již dnes stojí dodatečné vydání státní pokladny kryjící deficity v důchodovém, sociálním a zdravotním pojištění.

Ivo Patta

Literatura

- Boldrin, Michele – De Nardi, Mariacristina – Jones, Larry E. *Fertility and Social Security*. 2005. Massachusetts: National Bureau Economic research, Working Papers 11146.
- Expertí v SRN: *Chceme zvláštní důchod pro rodiče*. 2006. Rodinná politika, leden–únor, s. 2. Dostupné z: http://www.obcinst.cz/Newsletter/Monitor01_06.pdf
- Patta, Ivo. 2006. *Proč nemáme na výchovu dětí?* Dostupné z: <http://aktualne.centrum.cz/blogy-a-nazory/clanek.phtml?id=109032>
- Sčítání lidu, domů a bytů 2001. Pramenné dílo*. 2005. Praha: ČSÚ.

Alena Šubrtová: Dějiny populačního myšlení v českých zemích

Česká demografická společnost (za podpory Rady vědeckých společností ČR) vydala 2. doplněně vydání práce významné české historičky Aleny Šubrtové. Čtenář je v 9. kapitolách: **I. Od nejstarších dob k renesanci, II. Populační myšlení husitského a pohusitského období, III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách, IV. Populační myšlení pobělohorského období, V. Od merkantilismu k fysiokratismu. Populacionismus v období osvícenského absolutismu druhé poloviny 18. století, VI. Populační otázky v sociálně politickém a ekonomickém myšlení druhé poloviny 19. století, VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami, VIII. Od konce druhé světové války do roku 1989 a IX. Populační myšlení po roce 1989** seznamován se základními rysy českého a světového populačního myšlení. Kniha je doplněna dalšími oddíly: Literaturou, anglickými resumé jednotlivých kapitol a Jmenným rejstříkem.

Distribuci provádí Česká demografická společnost, Albertov 6, 128 43 Praha 2, tel.: 221 851 418, fax: 224 920 657, e-mail: teskova@natur.cuni.cz

MEZINÁRODNÍ VÝSLEDKY SČÍTÁNÍ LIDU, DOMŮ A BYTŮ KOLEM ROKU 2000



Kolem roku 2000 se v téměř všech evropských zemích uskutečnila sčítání lidu, domů a bytů. Již v roce 1995 přijala *Ekonomická a sociální rada Organizace spojených národů* rezoluci **Světový program sčítání lidu a domů 2000**. V této rezoluci bylo navrženo členským státům, aby provedly sčítání během let 1995–2004. Pro přípravu cenzů byla vydána celosvětová doporučení OSN (**Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses**) a na ně navazující samostatná doporučení pro region Evropské hospodářské komise (**Recommendations for the 2000 Censuses of Populations and Housing in the ECE Region**). Doporučení schválil Eurostat jako

směrnici pro země EU. Jejich cílem bylo poskytnout členským státům EHK návod pro plánování obsahu jejich sčítání a zlepšit mezinárodní srovnatelnost výsledků harmonizací údajů, definic a klasifikačních položek.

V návaznosti na Doporučení připravil Eurostat makety tabulek (**The Table Programme for the Community Programme of Population and Housing Censuses in 2001**), které měly jednotlivé země po provedení sčítání naplnit požadovanými údaji. Tyto tabulky využil ČSÚ jako zdroj dat pro publikaci, shrnující základní výsledky sčítání lidu, domů a bytů, konaných ve 24 vybraných evropských zemích kolem roku 2000¹⁾.

Kritériem pro výběr zemí byla míra srovnatelnosti dat a jejich dostupnost v době tvorby publikace. Přes výše uvedené opatření se totiž nepodařilo zcela sjednotit metodiku a obsah sčítání v jednotlivých zemích. Některé země určité údaje nezjišťovaly nebo poskytovaly údaje odlišně strukturované. Někdy se také lišily definice různých termínů (např. v definici pojmu dítě bylo v Dánsku a Litvě věkové omezení, v jiných zemích nikoliv), metodika konstrukce ukazatelů (např. konstrukce domácností podle místa trvalého či obvyklého pobytu) apod. Místy byla velkým problémem značná různorodost předmětu zkoumání (rozdílné vzdělávací systémy v jednotlivých zemích ztěžují porovnání úrovně vzdělání atd.).

Tento článek se zabývá základními charakteristikami obyvatelstva, domácností a bytového fondu. Hodnocení ekonomické aktivity a vzdělání obyvatelstva bude věnován další příspěvek v příštím čísle Demografie.

Obyvatelstvo

Vybrané země tvořily v mnoha ohledech velmi rozmanitou skupinu. Značně rozdílné byly již prosté počty bydlících obyvatel – v pěti nejlidnatějších zemích žilo dohromady padesátkrát více obyvatel než v pěti nejméně zalidněných. Zcela osamocenou kategorií největších států představovaly Velká Británie, Francie a Itálie s přibližně 57–59 milióny obyvatel (obyvatelstvo těchto tří států tvořilo polovinu všech obyvatel vybraných zemí). Počty obyvatel tří nejmenších zemí – Kypru, Lucemburska a Lichtenštejnska – se pohybovaly hluboko pod hranicí 1 miliónu. Česká republika se 10,2 milióny obyvatel nejvíce blížila Řecku, Portugalsku a Maďarsku.

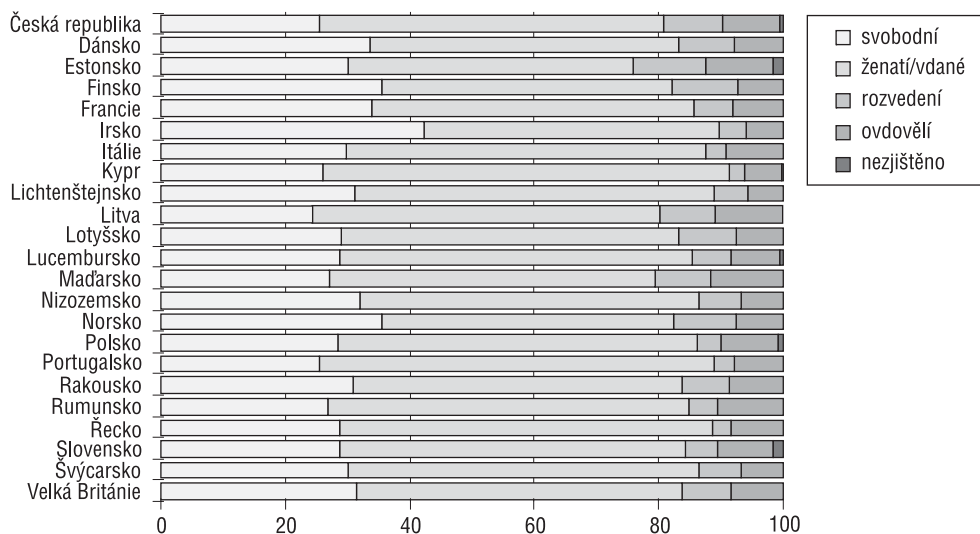
Ačkoliv Itálie byla až třetím nejlidnatějším státem, žilo zde nejvíce seniorů starších 65 let (o 1,3 miliónu více než ve Francii nebo v Británii). Průměrný věk obyvatelstva v Itálii jako v jediné ze sledovaných zemí překročil hranici čtyřiceti let a index stárí (počet obyvatel ve věku 65 let a vyšším na 100 obyvatel ve věku 0–14 let) dosáhl velmi vysoké hodnoty 131,4 (tab. 1). Osoby starší 65 let převažovaly nad 0–14letými ještě v dalších dvou jihoevropských zemích – v Řecku a v Portugalsku. Velmi mladou populací (v evropském kontextu) se vyznačovalo Irsko (na populaci mladší 15 let zde připadalo 2,6krát méně seniorů než v Itálii)²⁾.

¹⁾ *Mezinárodní výsledky sčítání lidu, domů a bytů*. Praha: ČSÚ, Obyvatelstvo, volby, 2006, 81 s.

Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/p/4134-06>>.

²⁾ Silná pozice církve značně ovlivňující pohled společnosti na některé otázky lidského života (kontrola početí, potraty, rozvody) spolu s dlouhodobě vysokou mírou emigrace, hospodářským vývojem v posledních desetiletích a dalšími faktory činí irskou populaci v řadě hledisek dosti výjimečnou.

Graf 1 Obyvatelstvo starší 15 let podle rodinného stavu ve vybraných zemích; sčítání lidu, domů a bytů kolem roku 2000 (v %) Population over the age of 15 by marital status in selected countries by censuses around 2000 results (%)

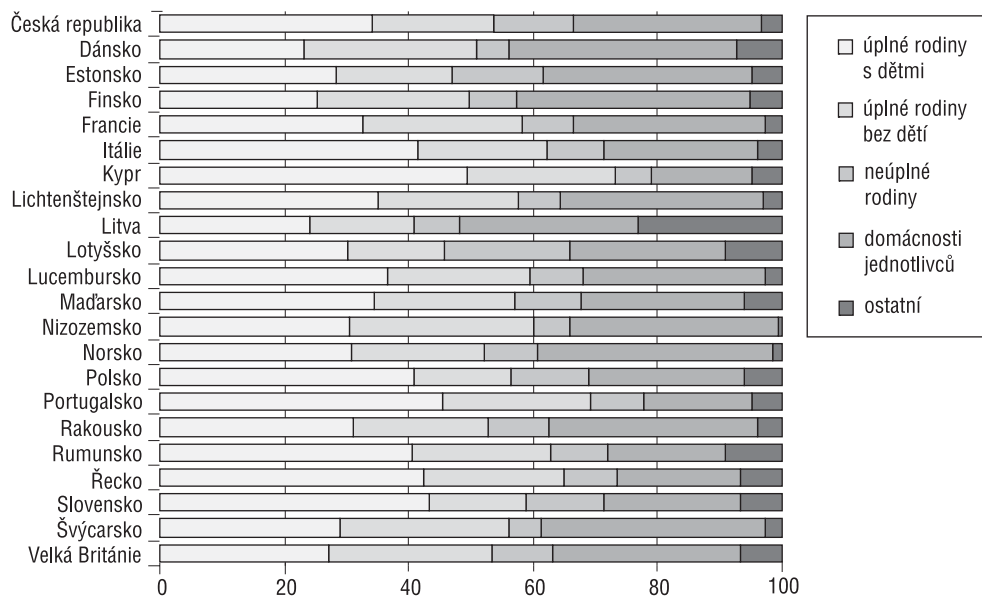


Počet žen ve sledovaných zemích mírně převažoval nad počtem mužů. V mladších věkových skupinách byla struktura podle pohlaví ve všech státech podobná, u seniorů však již byly patrné výrazné rozdíly (z důvodu různé úrovně mužské nadúmrtosti). Odlišnosti v celkových podílech mužů a žen tak vyplývaly hlavně z různé velikosti a struktury populace seniorů. Nejnižší hodnoty indexu maskulinity celé populace i populace starší 65 let byly zaznamenány v Litvě, Lotyšsku a Estonsku. Nejvyváženější proporce mezi počty mužů a žen byly v Irsku a v Řecku, kde zastoupení mužů klesalo s narůstajícím věkem oproti ostatním zemím relativně zvolna (i když stále dosti výrazně). S uvedenými skutečnostmi souvisely i rozdíly v průměrném věku mužů a žen. Zatímco v Irsku a v Řecku byl průměrný věk žen pouze zhruba o 2 roky vyšší než průměrný věk mužů, v Litvě, v Lotyšsku a v Estonsku byl vyšší o více než 5 let.

Ve struktuře obyvatelstva podle rodinného stavu byl nápadný především velmi vysoký podíl svobodných v Irsku (42 % osob starších 15 let – graf 1). To bylo způsobeno jednak vysokým procentem mladých lidí v populaci, kteří navíc byli častěji svobodní než jejich vrstevníci v jiných zemích, a také mimořádně vysokým podílem svobodných mezi staršími lidmi (například podíl svobodných mezi muži staršími 65 let v Irsku překračoval 20 %, zatímco v ostatních sledovaných zemích se pohyboval většinou mezi 3–8 %). Výrazně územně diferencovaný byl počet rozvedených, jenž byl vysoký hlavně ve Skandinávii a v pobaltských republikách, nejnižší úroveň dosahoval v jižní Evropě (Kypr, Řecko, Itálie, Portugalsko). Ovdovělí byli nejvíce zastoupeni ve většině zemí bývalého východního bloku, především v Maďarsku, Estonsku, v Litvě a v Rumunsku. Nejmenší podíl ovdovělých byl zaznamenán v zemích s nízkým průměrným věkem – v Lichtenštejnsku, na Kypru a v Irsku. Muži byli v porovnání se ženami ve všech zemích častěji svobodní či ženatí, ženy zůstávaly častěji rozvedené a ovdovělé.

Velmi rozdílné byly sledované populace z hlediska národnostní heterogenity (tab. 1). Podíl cizinců na obyvatelstvu byl do jisté míry závislý na velikosti země. Nejvyšší byl v Lucembursku a v Lichtenštejnsku, kde cizinci tvořili více než třetinu obyvatelstva, následovalo Švýcarsko s pětinným podílem cizinců. Velmi vysokou míru homogenity vykazovaly populace Polska a Rumunska (cizinci v nich byli zastoupeni jen zhruba desetinou procenta). Ve většině zemí měla alespoň polovina cizinců občanství některé evropské země, výjimkou byly Francie, Portugalsko a Itálie. Ve Francii a v Portugalsku představovali téměř polovinu cizinců občané bývalých afrických kolonií těchto zemí. Mezi cizinci v Itálii byli rovněž výrazně zastoupeni Afričané (především z Maroka a Tuniska), ale významnou měrou se na počtu cizinců podíleli také Asiaté (hlavně Číňané a Filipínci). Populace cizinců byly v hostitelské zemi zpravidla mladší než ostatní obyvatelstvo. Pouze na Slovensku a především v Litvě byl průměrný věk cizinců podstatně vyšší než u celé populace, nepatrně vyšší byl ve Francii a v Polsku. Obyvatelstvo ostatních zemí cizinci „omlazovali“.

Graf 2 Hospodářící domácnosti podle typu ve vybraných zemích; sčítání lidu, domů a bytů kolem roku 2000 (v %) (Private households by type in selected countries by censuses around 2000 results (%))



Domácnosti

Nejobvyklejším typem domácnosti byly ve všech sledovaných zemích úplné rodiny (manželé či nesezdané páry), jež tvořily většinou přes polovinu všech domácností (graf 2). Relativně nejvíce úplných rodin bylo v některých jihoevropských zemích (Kypr, Řecko, Portugalsko). Nízkým zastoupením úplných rodin vynikaly zejména pobaltské republiky a severské země. Mezi úplnými rodinami obvykle výrazně převažovaly rodiny s dětmi, pouze v některých nejvyspělejších zemích (např. Velká Británie, Švýcarsko, Finsko a Nizozemsko) byly počty rodin bez dětí a rodin s dětmi téměř stejné³⁾. Hlavním důvodem byla zřejmě lepší dostupnost bytů a příznivější ekonomická situace mladých lidí v těchto zemích. Ti se tak mohli osamostatnit a založit vlastní domácnost dříve než jejich vrstevníci v méně vyspělých státech.

Značným počtem neúplných rodin (osamělý rodič s dítětem/dětmi) se vyznačovaly téměř všechny postkomunistické země. V Lotyšsku představovaly neúplné rodiny více než pětinu domácností, v dalších pěti zemích (Estonsko, Česká republika, Polsko, Slovensko a Maďarsko) podíl neúplných rodin překračoval desetinu všech domácností.

Mezi rodinami manželů s dětmi převládaly zhruba v polovině zemí (včetně České republiky) rodiny se dvěma dětmi. V ostatních zemích, mezi nimiž byla většina států bývalého východního bloku (ale i Portugalsko či Itálie), převažovaly rodiny s jedním dítětem. Nesezdané páry byly většinou bezdětné, pokud měly dítě, pak nejčastěji jen jedno. Neúplné rodiny byly v každém státě více než z poloviny jednodětné. Rodiny (úplné i neúplné) s více než dvěma dětmi většinou nepředstavovaly ani desetinu rodinných domácností.

Domácnosti jednotlivců byly po úplných rodinách nejběžnějším typem domácností. V sedmi ze zkoumaných států podíl jednotlivců na počtu domácností přesáhl třetinu, nejvyšší byl v Norsku, Finsku a Dánsku (přes 36 %). Na Kypru bylo zastoupení jednotlivců nejnižší (pouze 16 %), bylo jich dokonce méně než domácností s pěti a více členy. V domácnostech jednotlivců žili často – hlavně v nejvyspělejších zemích – mladí lidé kolem 25 let, kteří opustili domácnost rodičů, ale ještě nezaložili vlastní rodiny. Ještě mnohem častěji však žili osamocení senioři (zejména ve věku 80–90 let), kteří již ztratili partnera a dosud byli schopni vést samostatnou domácnost (výrazně mezi nimi převažovaly ženy).

³⁾ V Dánsku bezdětné rodiny dokonce převažovaly, to je však částečně ovlivněno odlišnou definicí dítěte, za něž nebyly považovány osoby starší 25 let, byt žily v domácnosti s rodiči).

Tab. 1 Vybrané charakteristiky obyvatelstva, domácností a bytového fondu ve vybraných zemích; sčítání lidu, domů a bytů kolem roku 2000 (Selected characteristics of the population, households and housing stock in selected countries by censuses around 2000 results)

Země	Index maskulinity obyvatelstva ¹		Index stáří ²	Průměrný věk (roky)	Podíl ovdovělých v populaci starší 65 let (%)		Podíl cizinců (%)	Průměrný počet členů v domácnosti	Podíl osob starších 80 let žijících v zařízeních pro seniory (%)	Průměrný počet obytných místností v bytě
	celkem	ve věku 65+			muži	ženy				
Česká republika	94,9	62,6	85,2	38,8	16,6	56,7	1,2	2,4	6,1	2,9
Dánsko	97,8	71,9	79,6	39,2	17,7	48,5	4,7	2,2	.	.
Estonsko	85,6	48,5	82,6	38,7	16,4	52,2	8,0	2,3	4,0	2,6
Finsko	95,4	62,6	83,0	39,4	13,6	45,2	1,7	2,2	5,6	4,0
Francie	94,4	67,9	84,0	38,6	12,6	47,0	5,6	2,4	13,8	3,9
Irsko	98,9	77,1	51,5	35,0	14,3	47,0	5,8	.	10,7	5,6
Itálie	93,8	70,0	131,4	41,9	12,9	49,1	2,3	2,6	4,0	4,2
Kypr	96,4	80,9	54,6	35,8	14,6	44,3	9,3	3,1	10,5	5,7
Lichtenštejnsko	97,2	65,4	56,5	37,0	11,1	47,1	36,6	2,3	14,1	4,5
Litva	87,8	52,8	72,0	37,5	15,3	54,0	0,6	2,5	2,1	2,6
Lotyšsko	85,4	46,8	81,8	38,7	9,5	40,1	4,3	2,7	2,6	2,4
Lucembursko	97,1	67,2	73,4	38,0	14,7	49,6	36,8	2,5	14,5	5,5
Maďarsko	90,7	59,2	91,2	39,2	18,1	59,1	0,9	2,6	5,1	2,6
Nizozemsko	97,9	69,7	73,0	38,3	14,0	45,9	3,7	2,3	15,7	5,1
Norsko	98,2	71,4	74,8	38,4	15,1	48,1	4,1	2,3	.	4,1
Polsko	93,9	61,0	69,9	37,0	16,4	57,3	0,1	2,8	1,8	3,7
Portugalsko	93,4	71,9	102,2	39,5	13,9	43,0	2,2	2,8	8,8	4,6
Rakousko	93,9	61,3	91,7	39,7	14,1	50,2	8,8	2,4	9,3	4,8
Rumunsko	95,1	70,8	79,8	37,8	19,7	56,1	0,1	2,9	0,5	2,6
Řecko	98,1	81,0	110,0	39,8	11,1	44,6	7,0	2,8	1,7	4,0
Slovensko	94,4	61,0	60,2	36,1	17,8	59,6	0,4	.	.	3,2
Slovinsko	95,3	59,2	96,3	39,5	.	.	1,9	2,8	.	2,8
Švýcarsko	95,9	68,2	89,9	39,7	12,3	42,3	20,5	2,2	18,4	3,8
Velká Británie	94,6	72,0	84,1	39,1	17,2	47,7	.	2,4	6,1	5,3

Pozn.: ¹⁾ Počet mužů na 100 žen.²⁾ Počet osob ve věku 65 let a vyšším na 100 osob ve věku 0–14 let.

Podíl starých lidí, kteří žili v různých typech zařízení pro seniory, intenzivně narůstal zhruba od 75–80 let věku, mladší senioři využívali služeb těchto institucí v podstatně menší míře. Podíl žen žijících v zařízeních byl ve všech zemích vyšší než podíl mužů. Muži totiž vzhledem k jejich nadúmrtnosti měli často v posledních letech života po boku partnerku, zatímco ženy zůstávaly v závěru života častěji samy a při zhoršujícím se zdravotním stavu (popřípadě i finanční situaci), pro ně mohlo být obtížné udržovat domácnost. Zařízení pro seniory byla vyhledávána častěji v ekonomicky nejvyspělejších zemích západní Evropy. Ve Švýcarsku, Nizozemsku a Lucembursku v nich bydlel každý pátý až sedmý člověk starší 80 let. Naopak v Rumunsku, Řecku či Polsku byla tato zařízení využívána velmi zřídka (žila v nich jen necelá 2 % obyvatel starších 80 let). Hlavním důvodem rozdílů zřejmě byla kromě různé dostupnosti jednotlivých typů těchto zařízení též odlišná škála a úroveň poskytovaných služeb. Značný vliv mohla mít i rozdílná struktura osídlení a s ní související struktura rodinných a sociálních vztahů (sousedská výpomoc).

Byty

Stejně jako v řadě ukazatelů struktury obyvatelstva a domácností, i v charakteristikách bytového fondu se lišily země bývalého východního bloku od většiny ostatních sledovaných států. Velmi zřetelný byl rozdíl ve velikosti bytů, vyjádřený počtem obytných místností⁴⁾ (definice obytné místnosti však není

⁴⁾ Velikost bytů tedy v tomto textu není myšlena jejich plocha, ale počet místností. Data o celkové ani obytné ploše bytů nebyla k dispozici.

zcela jednotná). Průměrný počet místností v bytě byl ve všech postkomunistických zemích poměrně nízký. Největší část bytového fondu v těchto státech tvořily dvou- nebo třípokojové byty, nejméně bylo bytů šestipokojových. Ve všech ostatních zemích byly nejčtenější byty čtyřpokojové nebo větší, nejméně bylo bytů s jednou místností. Nejvyšší průměrná velikost bytů byla podle dostupných údajů na Kypru, v Irsku a v Lucembursku, kde téměř polovina bytů měla šest či více místností. Nejmenší byty byly v Lotyšsku, Maďarsku a Rumunsku.

Průměrné počty osob připadajících na jednu obytnou místnost byly ve všech bývalých socialistických státech vyšší než v ostatních zemích. V Rumunsku a Lotyšsku byl průměrný počet osob na místnost nejvyšší – přesahoval úroveň 1,10, což byla více než dvojnásobná hodnota v porovnání například s Lucemburskem, Nizozemskem či Velkou Británií.

Téměř ve všech zemích byla nadpoloviční většina bytů obývána jejich vlastníkem, výjimkou byly pouze Rakousko, Česká republika a Švýcarsko. V bytech s větším počtem místností častěji žili sami jejich majitelé (např. více než tři čtvrtiny šestipokojových a větších bytů byly ve sledovaných zemích obývány vlastníkem), zatímco menší byty byly ve větší míře pronajímány (například z jednopokojových bytů bylo ve většině států více než 50 % pronajímáno).

Největší část bytového fondu byla v převážné většině zemí, za něž existují porovnatelná data, vybudována v 60.–70. letech (porovnáváme-li zhruba dvacetiletá období), pouze v Portugalsku, Lichtenštejnsku, Irsku a Lucembursku byly četnější novější byty (vybudované po roce 1980). Značným stářím bytového fondu se vyznačovala Francie, kde téměř čtvrtina bytů byla postavena před rokem 1915.

Robert Šanda

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA A DEMOGRAFIE

16. ročník, 3/2006

I. ČLÁNKY Z OBLASTI ŠTATISTIKY A DEMOGRAFIE

1. SOLČÁNSKA, Helena
Metódy na zaistenie konzistencie časových radov s rôznou frekvenciou
(benchmarking) 3
2. MICHÁLEK, Anton
Profil slovenskej spoločnosti na základe príjmovej úrovne domácností 11
3. BERNÁT, Libor
Sobášnosť v Dubnici nad Váhom v rokoch 1668 až 1900 35
4. MARENČÁKOVÁ, Jana, MARŔONKOVÁ, Barbora
Analýza manželskej plodnosti na Slovensku pomocou tabuliek manželskej
plodnosti 56
5. LUKÁČOVÁ, Martina
Plodnosť podľa poradia na Slovensku 76
6. HALUŠKA, Ján, SOLČÁNSKA, Helena
Analýza zmien vplyvu sezónnosti na vývoj HDP a hlavných zložiek štruktúry
jeho použitia (grafická príloha k článku uverejneného v čísle 2/2006) 89

II. ČLÁNKY ÚSTAVU PRE VÝSKUM VEREJNEJ MIENKY PŘI ŠÚ SR

1. KLACÍKOVÁ, Michaela
Spotrebiteľský barometer 96
2. MARCHEVSKÝ, Pavol
Miera osobnej zodpovednosti za nezamestnanosť podľa slovenskej verejnosti 107

III. OZNAMY

RODINA A SPOLEČNOST NEJEN Z POHLEDU SOCIOLOGIE¹⁾

V loňském roce vydalo nakladatelství Slon novou publikaci *Ivo Možného* k tématu sociologie rodiny, která je přepracováním a rozšířením předchozí knihy **Sociologii rodiny** z roku 1999²⁾. Jako u většiny autorových knih o rodině, se jedná o monografii, kterou si se zájmem a pocitý spoluobjevování věcí, často niterně spojených s vlastním životem, přečte vzdělaný laik, stejně jako zánícený student či odborník, s tématem více nebo méně svou vlastní prací spojený. Kniha je pojata jako učebnice (vychází v edici Studijní texty) a v těchto intencích je rozvržena struktura celé knihy i jednotlivých kapitol. Samotný text však splňuje podstatně širší požadavky. Autor zde předkládá širokou škálu témat sociologie rodiny, od těch, které ji sblíží s obecnými sociologickými teoriemi, přes vysvětlování proměn demografického chování (více méně v sociologické literatuře úspěšné) až po témata na pomezí psychologie či dalších vědních oborů.

V první kapitole autor uvádí čtenáře do problematiky nastíněním svého postoje k otázkám stability a příp. zániku rodiny a ujasněním celkového pojetí knihy. Předkládá zde vývojová stadia rodiny, která podrobněji analyzuje v dalších částech knihy. Další dvě kapitoly jsou „historické“ a podávají zevrubný přehled jednak **vývoje teoretických přístupů** k tématu rodiny a příbuzným jevům, a jednak chápání rodiny v rámci soudobých sociologických teorií a konceptů. Autor zde sleduje nejen chronologii přístupů a výkladových schémat, ale také vzájemné vztahy a propojenost teoretických konceptů. Tato historicko-sociologická část zde není jen z důvodu učebnicového charakteru publikace. Její hodnota spočívá také v tom, že dává čtenáři s různě hlubokými znalostmi dějin sociologie obecné a sociologie rodiny zvlášť možnost zasvěceně zhodnotit dnešní myšlenkové trendy i realitu v dané oblasti.

Ve čtvrté kapitole autor ukazuje jednak souvislosti proměn rodiny s proměnami celé společnosti a jejího základního znaku – **sociálních nerovností**, a jednak podíl rodinných vztahů a struktur na vztazích a strukturách celospolečenských. V kontextu zpochybňování role rodiny v současné společnosti jsou zajímavé Možného názory na její vliv jako „základní jednotky nerovnosti“ (s. 110). Autor klade rodinu svým způsobem do centra sociologického poznání. Nepřeceňuje její význam, pouze upozorňuje na vzájemné vztahy jednotlivých objektů zkoumání sociálních nerovností a rozvíjí myšlenku růstu heterogenity rodiny a rozšiřování rodinných typů.

Pátá kapitola nazvaná **Založení rodiny: sňatkový trh, láska a sex** už podle názvu propojuje přístupy několika vědních disciplín – od demografie po sociální psychologii aj. Stěžejním rysem této kapitoly je „konfrontace“ teorií sňatkového trhu s demografickými skutečnostmi. Poukazuje na široký kontext propojených faktorů ovlivňujících ve svém synergickém působení výběr (životního) partnera a na diferencovanost individuálních přístupů a aspirací. V rámci analýzy sociálních a kulturních determinant výběrového párování se zaměřuje na vliv teritoriální blízkosti, na tendenci k věkové homogamii partnerů, k homogamii etnické a rasové, náboženské homogamii/heterogamii a konečně k vzdělanosti a třídní homogamii párů. Z hlediska partnerského chování nejsou pochopitelně bez zajímavosti analýzy proměn sociálních funkcí sexu a erotiky, jak je souhrnně uvádí I. Možný v této kapitole.

Na své předchozí práce navazuje I. Možný (nejen) v kapitole šesté o **socializaci dítěte v rodině**. Poukazuje na změny v sociální percepci „nejvýznamnějšího přechodu v rodinném cyklu“ (s. 148) – přechodu k rodičovství, který podrobně charakterizuje. Zamýšlí se nad mezemi a poruchami sociální autonomie rodičů v dnešní společnosti. V úvodu zmíněnou bohatost dílčích témat, jimž se autor v této publikaci věnuje, zde ilustruje podkapitola Incest a týrané dítě, v níž se uplatňuje autorův vývojově-historický přístup. Vlastní část o socializaci poukazuje na různé teoretické přístupy a na aktuální frekventovaná témata, jako je vliv vrstevnických skupin v době proměn rodiny nebo odlišná socializace chlapců a dívek.

Šestá kapitola s názvem **Rodina, domácnost a ekonomika** je věnována výsostně aktuální problematice harmonizace rodiny a zaměstnání. Zde se obzvláště dobře ukazuje vysoký poznávací přínos toho, že autor začleňuje sledovanou tematiku do historických souvislostí a ukazuje její dávné kořeny. Neméně explikačně zajímavé je v tomto případě srovnání současnosti s obdobím socialismu a vlivem tehdejší ideologie ženské emancipace. I. Možný zde analyzuje tři možnosti (modely) řešení vztahu profesních a rodičovských aspirací, jejich pozitivita a slabiny a to, jak se prakticky osvědčily. Zpochybňuje představy o možnosti „efektivní“ slučitelnosti rodiny a zaměstnání. Mj. poukazuje na jemné změny v přístupu k tematice rovných příležitostí,

¹⁾ Možný, Ivo. *Rodina a společnost*. Praha: Slon, 2006, 312 s.

²⁾ Vydalo také nakladatelství Slon, Praha; 2. vydání v roce 2002.

jejichž projevy v rodině a ve sféře zaměstnání jsou vzájemně spjaty. Autor v tomto kontextu poukazuje i na proměny maskulinity a femininity. Proměny v celkovém postavení žen v poslední době dává mj. do souvislosti s větší otevřeností ve veřejné sféře práce a s názorovými posuny, které vyjadřuje slovy: „Změnily se také postoje k rodičovství a těžiště vidění problému se posunulo od hrdosti na pracovní participaci žen k požadavku na rodičovskou participaci mužů“ (s. 189). Nemožnost nalézt uspokojivé řešení dilematu mateřství (otcovství) a profesní seberealizace vede dnes k „diferenciaci rodinných modelů, modifikaci životního cyklu a přibývání celoživotní bezdětnosti“ (s. 191). Otázce incidence, sociálního charakteru a významu sociálního jevu **singles** věnuje I. Možný velmi zajímavou, pro sociologii i demografii, část sedmé kapitoly.

Osmá kapitola zevrubně pojednává o problematice **rozvodů**. I zde v duchu své osvědčené metody dává poznatky o soudobých skutečnostech do souvislosti s kvalitativní analýzou a kvantitativními údaji o rozvodovosti, jež se často jen zdánlivě vyvíjela diametrálně odlišně od současnosti. Přitom nepřehlídí metodické obtíže takových statistických srovnání. Jeho argumentace je přesvědčivá i díky propojení se zevrubnou sociologickou (psychologickou) analýzou souvislosti nestability manželství. Součástí kapitoly je část věnovaná opakovaným manželstvím. Za zmínku stojí autorův závěr, že rozvody nepochybně zůstávají jedním z frekventovaných témat sociologie (dodejme i demografie), ale že je dost dobře možné, že „...pozornost se přesune od výzkumů spořádanosti rodiny a od studií rozvodu směrem k tomu, co následuje potom“ (s. 227).

Devátá kapitola nese atraktivní název **Konec rodiny?** a věnuje se sociálním souvislostem proměn postmoderní rodiny, mj. v souvislosti s vývojem (a krizí) sociálního státu. Konfrontuje názory různých představitelů teorie rodiny a individualizace a také teorii s empirickými poznatky. Rozebírá mnoha autory zdůrazňovaný rozpor mezi „tradiční“ rodinou a postmoderní situací. Dokládá, že „pokroková“ role rodin, která platila v posledních stoletích, se postupně již delší dobu vyčerpává, přičemž hlavní vliv zde mají emancipace žen a růst životní úrovně, tedy dva (zatím) nezvratné procesy. Proti tomu staví dvě fakta: že základem rodiny je vztah matka-dítě (s. 236) a že tržní společnost je sice svou podstatou nepřátelská dětem, což ji však činí historickou efemérou (s. 237). Přes analýzu dalších dopadů individualismu, např. na lásku a intimitu, a opětné připomenutí diferencovanosti rodin v dnešním světě, se I. Možný dopracovává k závěru, že rodina má i dnes svůj význam, že „tak po všech stránkách výhodnou institucí tato civilizace nerozpuští“ (s. 249). Má tím především na mysli mezigenerační kontinuitu, jež je „sobeckým“ zájmem mužů i žen.

Poslední, desátá kapitola (zcela nová oproti publikaci *Sociologie rodiny*) analyzuje a hodnotí demografická a sociologická data o vývoji **české rodiny** a české populace v poslední době z hlediska trendů a teorií popsanych v předchozích kapitolách. Autor upozorňuje na specifika českého vývoje a rozebírá výhledy do budoucna, včetně rizik populačního vývoje, jak se rýsují podle aktuálních trendů. V závěru knihy upozorňuje na „očekávatelné nerovnováhy“ (s. 269), které plynou z dnešního demografického chování a sociologických charakteristik české populace: 1. vztah mezi „produktivní“ složkou populace a starší generací v procesu stárnutí populace (s. 271), 2. vztahy mezi českým obyvatelstvem, a vůbec starousedlíky, a imigranty, bez nichž je další vývoj nemyšlitelný (s. 274), 3. vztahy mezi kognitivní elitou a ostatní populací vzhledem k vysoké míře homogenie a statusové kontinuitě v českých rodinách (s. 275), 4. vztah mezi bezdětnými (singles) a rodinami s dětmi (s. 275) a 5. vztah mezi majetnými a chudými (s. 277).

Monografie I. Možného vedle obsahového bohatství upoutá čtenáře autorovi vlastním příjemným výkladovým stylem a velmi sympatickým spojením odborné erudice se stylistickou lehkostí a odbornému textu přiměřeným humorem.

Věra Kuchařová

ŽIVOTNÍ CYKLUS OČIMA DEMOGRAFŮ

V roce 2006 vyšla pozoruhodná publikace shrnující příspěvky různých autorů popisujících jednotlivé etapy lidského života¹⁾. Podíleli se na ní odborníci několika vědních disciplín – sociologie, ekonomie, matematické statistiky a zejména demografie.

Autoři si vytkli za cíl postihnout vztahy mezi biologickými, psychologickými a sociálními aspekty lidského života a zároveň pochopit a charakterizovat chování české společnosti v jednotlivých stádiích životního cyklu na počátku 21. století. Kniha klade důraz nejen na standardní životní dráhu, ale i na to, jaké skupiny a proč se od ní odchyľují.

Téma životní dráhy, rodiny a stárnutí se dostalo v České republice v 90. letech 20. století do popředí zájmu z důvodu rozvolňování jasně definovaných norem chování v určitém věku. Od podobně zaměře-

¹⁾ Kolektiv autorů. *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2006, 307 s.

ných prací se publikace liší zvýšenou pozorností „nestandardním“ životním drahám, jako jsou např. nemanželská plodnost, bezdětnost, mateřství -náciťetých dívek či otcové na mateřské dovolené.

Kniha je rozdělena do několika celků pokrývajících životní cyklus od hledání partnera a odchodu od rodičů, formování vlastní rodiny, popřípadě rozpadů manželských či partnerských svazků až po podmínky života ve stáří. V úvodních příspěvcích se autoři snaží vysvětlit proměny životních drah a rodiny v moderní společnosti. *Ivan Chorvát* nastoluje téma budoucnosti rodinných forem, socializace dětí a dopady někdy až krajní individualizace společnosti. V závěru svého článku se snaží nalézt souvislosti a příčiny významných změn v reprodukčním chování obyvatel v České republice a na Slovensku od počátku 90. let 20. století. Zmiňuje souvislosti ekonomické a vyzdvihuje Beckerovy ekonomické teorie, které aplikoval na oblast reprodukčního chování. Domnívá se, že dnes mají lidé méně dětí proto, že se neustále rozšiřují možnosti alternativních způsobů trávení času a vynakládání finančních prostředků, rozšiřují se možnosti volby, rodinný cyklus se individualizuje a heterogenizuje.

Na jeho příspěvek navazuje *Markéta Sedláčková* úvahou o důvěře v rodinu v kontextu sociologických teorií demokracie. Klade si otázku, zda vysoká loajalita k vlastní rodině konkuruje rozvoji demokratických institucí nebo zda ho naopak podporuje. Autorka uvádí, že instituce rodiny v tradiční společnosti uspokojovala základní životní potřeby člověka, přičemž výchova, včetně předávání základních hodnot a učení se důvěře, byla pouze jakýmsi vedlejším efektem. V procesu modernizace došlo k převzetí těchto funkcí rodiny institucemi moderního státu, na důvěru se však pozapomnělo.

Na teoretickou část navazuje blok věnovaný osamostatňování mladých lidí a hledání partnera.

Dana Hamplová shrnuje základní sociologické a sociobiologické teorie vysvětlující výběr životního partnera. Jde o složitou otázku, v níž hrají roli emoce, sociální normy, očekávání, zkušenosti z rodiny, ale i naše genetické předpoklady a vrozené sklony. Každá z předkládaných teorií poukazuje na jednu část složitějšího procesu a je třeba ji vnímat nikoli jako izolovanou pravdu, ale jako součást většího celku.

Článek *Michala Škopa* se věnuje odchodu žen od rodičů v České republice. Datovou základnou mu byl výzkum Fertility and Family Survey (1997). Ukázalo se, že odchodu od rodičů ve sledovaném období většinou předcházelo ukončení celodenního vzdělávání a nástup do prvního zaměstnání. Platilo, že čím vyšší bylo aktuální vzdělání, tím vyšší byla obecně i tendence k odchodu. V době studia byla tato tendence výrazně nižší. Pro Českou republiku se odchod od rodičů často kryl s uzavřením manželství a počátkem soužití s partnerem.

Tomáš Sobotka se věnuje aktuálnímu, ale dosud málo probádanému tématu bezdětnosti v České republice, a to jak v historickém pohledu a mezinárodním srovnání, tak v odhadu její budoucí úrovně. Analýza dlouhodobého vývoje konečné bezdětnosti v ČR ukazuje na nízké hodnoty v období socialismu oproti většině evropských zemí kromě východní a jihovýchodní Evropy. Nejvyšší hladina bezdětnosti byla dosažena u generací žen narozených na konci 19. a na počátku 20. století (více než pětina žen), které byly citelně zasaženy první světovou válkou a hospodářskou krizí 30. let. Pro generace narozené po roce 1910 byl ve většině zemí zřetelný dlouhodobý trend ke snižování bezdětnosti (ve střední a východní Evropě byl tento pokles výraznější a dlouhodobější). V zemích západní Evropy se výrazný růst konečné bezdětnosti projevil už pro generace žen narozených po roce 1950. V další části se autor pokusil odhadnout budoucí vývoj konečné bezdětnosti pro ženy narozené v letech 1965–1978. Z nastíněných variant projekce upřednostňuje scénář nižší bezdětnosti vzhledem k výraznému zvyšování intenzity plodnosti prvního pořadí u žen ve věku nad 28 let, ke kterému dochází od konce 90. let.

Renáta Vašková se zabývá rozhodovacími procesy -náciťetých těhotných dívek a volbou časného rodičovství. Na základě výběrového šetření autorka pojmenovává hlavní determinanty vlivu na rozhodnutí -náciťetě těhotné dívky ponechat si své dítě. Příspěvek *Petry Šalamounové* a *Ondřeje Nývltu* je věnovaný současným trendům v mimomanželské plodnosti v Evropě a v České republice. Autoři poukázali mimo jiné na skutečnost, že nevdané matky měly děti v průměru v nižším věku než vdané ženy. Nemanželské děti se rovněž častěji rodily ženám s nižším vzděláním a ze šetření ISSP 2002 vyplynulo, že více respondentů mělo první dítě mimo manželství, pokud se subjektivně zařadili do nejnižší společenské třídy. V celoevropském srovnání v úrovni mimomanželské plodnosti se Česká republika umístila zhruba uprostřed. V Česku navíc mezi matkami nemanželských dětí převažovaly ty svobodné, tj. ženy, které nežily v kohabitaci.

Hana Maříková (Genderový aspekt rodičovství) se věnovala otázkám rodičovství, stojí k němu v dostupných výzkumech a zejména každodenní péče o děti ze strany otců. Přestože podle autorky dochází ke zvýšení zapojení mužů do výkonu některých rodičovských aktivit, výsledky poukazují spíše na participování mužů na péči o dítě spolu se svou partnerkou. Navíc jejich zapojení vzrůstá tam, kde není vyžadována pravidelnost výkonu, a dále u těch činností, které nutně nesouvisí se základní péčí a starostí o dítě (např. volnočasové aktivity). Muži tak podle autorky v mnoha případech setrvávají pouze v roli pomocníka, nikoli rovnocenného partnera.

V příspěvku **Otcovství v pohybu** se *Radka Dudová* zamýšlí nad otcovskou rolí a jejím vývojem v průběhu 20. století. Dříve byla tato role definována jasným souborem požadavků a práv, dnes se otcovství stalo pluralistickým a došlo k oddělení dimenzí otcovské role, což autorka dává do souvislosti s nestabilitou manželství a zvyšujícím se počtem „nových“ rodin (neodpovídající modelu úplné rodiny). Jako největší rizika transformace rodiny vidí v konfliktech spojených s rozchodem rodičovského páru, ve znevýhodnění neúplných rodin a odcizení, které vzniká mezi dětmi a jejich otci poté, co přestanou žít ve společné domácnosti. Kvalitativní výzkum mezi rozvedenými otci dokázal, že nejdůležitější dimenzí otcovství, která se promítá do praxe otcovství po rozvodu, stále zůstává úloha živitele rodiny.

Anna Šiastná zkoumala vliv rozvodu rodičů na životní dráhu dětí. Výsledky studie potvrzují některé z hypotéz o podstatném vlivu rozvodu na životní dráhu jednotlivců. Dcery rozvedených rodičů odcházejí z domova v nižším věku, než ženy vyrůstající v úplných rodinách a také v nižším věku vstupují do prvního partnerství a častěji se u nich vyskytuje nesezdané soužití. Vliv rozvodu rodičů na rozpad prvního partnerství či manželství je ovšem nepřímý – zprostředkovaný přes věk při začátku prvního partnerství a jeho zvolenou formu. Na téma rozvodů navázala *Jana Vobecká* problematikou vývoje neúplných rodin a jejich zastoupením v regionech České republiky. Analýza potvrdila růst absolutních počtů i podílů neúplných rodin se závislými dětmi. Regionální rozdíly v podílu neúplných rodin zůstávají zachovány: vysoké podíly byly zaznamenány u velkých měst (Praha, Brno, Plzeň), dále u okresů severozápadního pohraničí s nadprůměrným podílem svobodných osob v čele neúplných rodin. Celkově podprůměrný podíl neúplných rodin dlouhodobě vykazují okresy na Vysočině.

Blanka Řeháková ve studii **Kontakty s příbuznými a jejich místo v osobní sociální síti** uvádí, že kontakty mezi příbuznými existují, ale že výrazně ztrácejí na intenzitě ve vyšším věku (příbuzenství a přátelství se nevyklučují). Na poskytování pomoci se stále nejvíce podílí rodina, veřejné a soukromé služby jsou vyhledávány méně často. Nedostatek kontaktů ve vyšším věku je u mužů mnohem výraznější než u žen, neboť muži jsou méně aktivní v navazování nových kontaktů. Téměř 80 % respondentů souhlasí s povinností dospělých dětí postarat se o své staré rodiče.

Nejstarším generacím se věnují i následující tři příspěvky.

Štěpánka Pollnerová sledovala změny v počtu a struktuře důchodců a jejich důchodových příjmů po roce 1989. Zdůrazňuje potřebu podstatných změn v důchodovém systému v důsledku zrychleného procesu demografického stárnutí v České republice a vyšších přírůstků počtu důchodců v nadcházejících dekádách. K zajištění dlouhodobé finanční udržitelnosti systému je potřeba rozhodnout o jeho další reformě již nyní. Hlavním úkolem pro českou důchodovou politiku je proto nalezení co nejšířší politické shody na koncepci důchodové reformy.

V analýze pracovního trhu v důchodovém a předdůchodovém věku od *Dany Hamplové* a *Štěpánky Pollnerové* nalezneme řadu zajímavých informací o odchodu z pracovního trhu v důchodovém a předdůchodovém věku v období hospodářské liberalizace v 90. letech. *Markéta Pechholdová* a *Gabriela Šamanová* nastíhly hlavní trendy a perspektivy úmrtnosti seniorů v České republice. Vývoj úmrtnosti zkoumaly podle pohlaví a věku, pomocí naděje dožití při narození a příspěvků věkových skupin ke změně tohoto ukazatele. V samostatné části se zabývaly příčinami úmrtí. Na celkovou úroveň úmrtnosti mají stále rozhodující vliv nemoci srdce a oběhového systému u mužů i u žen a jsou hlavní příčinou zaostávání České republiky ve snižování úrovně úmrtnosti za starými členskými státy EU. Autorky zmiňují rostoucí úmrtnost mužů na rakovinu prostaty a tlustého střeva.

Demografickou a sociologickou perspektivu doplňuje rozbor ekonomické situace českých a slovenských domácností v jednotlivých fázích rodinného cyklu.

Analýzu životní úrovně rodiny v České republice provedl *Jan Červenka*. Výsledky prokázaly, že složení domácnosti významně ovlivňuje její životní úroveň. Rodiny s dětmi jsou v citelně horším postavení než rodiny bezdětné, což také vnímá jako jednu z příčin nepříznivého demografického vývoje v druhé polovině 90. let. Nejhorší pozici pak mají neúplné rodiny a rodiny odkázané pouze na jediný příjem.

V posledním příspěvku se *Roman Džambazovič* zabývá socioekonomickou situací rodin na Slovensku z pohledu sociologických výzkumů, které prokázaly, že tam od 90. let dochází k hlubší diferenciaci rodin a domácností. Rostoucí rozdíly se projevují nejen v nerovnostech v příjmu, spotřebě a vybavenosti, ale i v subjektivní reflexi.

Kniha svým širokým záběrem a aktuálností dané problematiky zaujme nejen odborníky, ale i laiky.

Michal Krist

Z České demografické společnosti

Letošní demografickou středou, v pořadí již 400., zahájil 17. 1. 2007 **Vladimír Balcar** (ČSÚ) sdělením o práci na **Historickém lexikonu obcí ČR 1869–2005** (vyšel v závěru loňského roku).

Uvedl, že vydáním Historického lexikonu obcí České republiky 1869–2005 navázal *Český statistický úřad* na **Retrospektivní lexikon obcí ČSSR** vydaný v 70. letech. Jedná se o souhrnnou publikaci, která zachycuje územně-správní vývoj a také vývoj počtu obyvatel a domů na území České republiky v období od roku 1869 do současnosti v přibližně 10letých cyklech podle jednotlivých sčítání lidu tak, jak na tomto území probíhala.

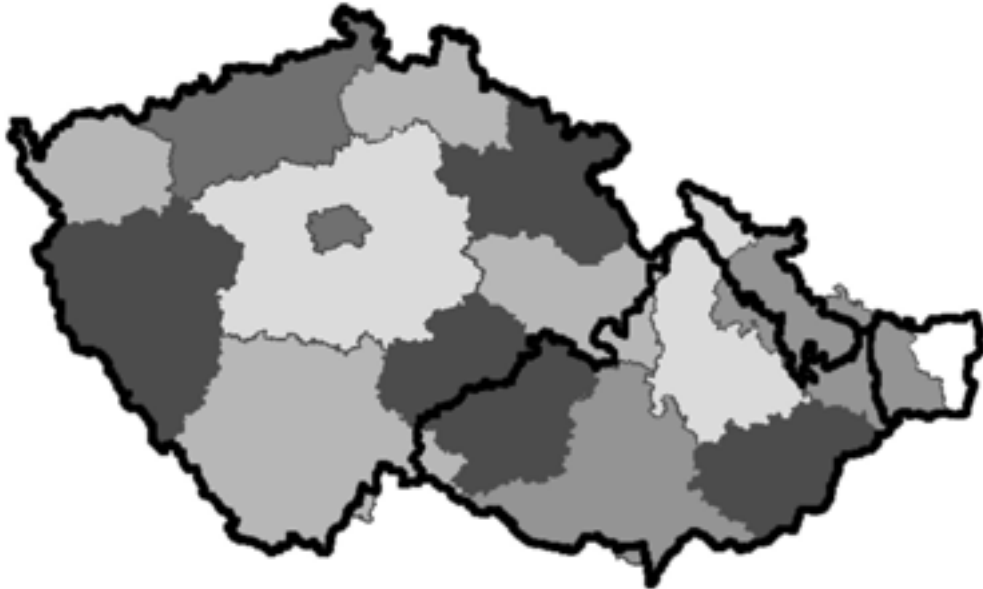
Toto dvousvazkové dílo obsahuje v první (tabulkové) části časové řady počtu obyvatel a domů zjištěné ve všech sčítáních lidu od roku 1869 přepočtené na územně-správní strukturu k 1. 1. 2005 a uspořádané podle krajů, okresů, obcí a částí obcí. Druhý (textový) svazek obsahuje rejstřík všech názvů obcí a osad s uvedením vývoje jednotlivých názvů a jejich příslušnosti k okresu a obci v rámci každého hesla. Názvoslovná část zahrnuje vývoj názvů nejen dnešních obcí a jejich částí, ale všech lokalit, které alespoň v jednom ze sčítání byly uvedeny jako obec či osada, tedy mnohdy

lokalit dávno zaniklých. Vzhledem k tomu, že struktura obcí a osad byla v minulosti daleko jemnější než dnes, tvoří tyto zaniklé názvy téměř polovinu z přibližně 29 000 hesel, které tento rejstřík obsahuje.

Snahou autorů Historického lexikonu obcí České republiky bylo navázat na Retrospektivní lexikon nejen doplněním údajů za poslední tři cenzy, ale také provést kontrolu celé datové části za pomoci dnešní techniky tak, aby byly zajištěny vazby na výsledky všech sčítání lidu uváděné v historických pramenech.

Právě kontroly údajů byly nesmírně náročné, neboť dnešní Česká republika není pouhým souhrnem historických zemí Čech, Moravy a Slezska. V úvahu bylo nutno vzít územní změny, ke kterým došlo zejména v období vzniku nového státu po roce 1918, kdy bylo z Dolních Rakous k Čechám připojeno území tzv. Vitorazska (skupina obcí v okolí Českých Velenic – dnes v okresech České Budějovice a Jindřichův Hradec) a k Moravě území Valticka (dnes v okrese Břeclav). V oblasti Slezska bylo z Německa připojeno Hlučínsko (území severně od řeky Opavy, dnes v okresech Opava a Ostrava-město), naopak Polsku byla postoupena východní část Těšínska za řekou Olší.

Kraje České republiky a historické hranice Čech, Moravy a Slezska (do roku 1920) (Regions of the Czech Republic and the Historical Borders of Bohemia, Moravia, and Silesia (to 1920))



Z drobných územních změn prováděných v dalších obdobích pak byly vzaty v úvahu pouze ty, při kterých došlo ke vzniku či zániku části obce (osady). Takové změny byly zaznamenány pouze dvě v roce 1959 při úpravách hranic s Polskem.

Kromě uvedených změn vnějších hranic došlo k výraznějším reformám administrativního členění na úrovni krajů a okresů zejména v letech 1949, 1960 a 2000. Proto téměř žádná z dnešních hranic nerespektuje hranice historické, snad pouze s výjimkou nově vzniklého okresu Jeseník, který se od okresu Šumperk oddělil přibližně po moravsko-slezské hranici a jeho území představuje průnik historického Slezska a dnešního Olomouckého kraje. Časovou řadou okresu Jeseník je tak možno s drobnými korekcemi navázat na časovou řadu někdejšího okresu Frývaldov.

Kartografická podoba správního rozdělení území České republiky ve sledovaném období je obsažena v mapových přílohách publikace, v textové části pak pouze ve skryté formě v rámci jednotlivých hesel.

Databáze bude průběžně aktualizována tak, aby bylo možno v budoucnu (např. v internetových prezentacích) zobrazovat zkoumanou problematiku i z dalších úhlů pohledu a podrobněji, než jak je nabízí tištěná forma publikace. V úvahu připadá rovněž její využití jako územního převodníku pro zajištění srovnatelnosti dnešních a historických dat.

Únorová diskusní středa (401.) byla věnována **vývoji obyvatelstva Prahy v 17. a 18. století**. Přednášející *Ludmila Fialová* (PřF UK) – vedoucí týmu, který se podílel na rozsáhlé excerpci dat z pražských farních matrik (je třeba zdůraznit, že jen křesťanského obyvatelstva) nejprve seznámila s dosavadními poznatky historických demografů. Vyplynulo z nich, že vývoj obyvatelstva Prahy se ve srovnání s celozemským poněkud lišil. Praha se na rozdíl od ostatních oblastí českých zemí vyznačovala nižší úrovní porodnosti, sňatečnosti (v Praze byl vyšší průměrný sňatkový věk a vyšší podíl trvale svobodných osob), horšími zdravotními a úmrtnostními poměry a vysokou mobilitou obyvatelstva. Snahou L. Fialové bylo tedy rozšířit tyto znalosti o poznání dlouhodobých trendů populačního vývoje ve vymezeném období.

Základní pramen – farní matriky, však trpí řadou nedostatků a přednášející uvedla alespoň hlavní problémy, se kterými se badatelé setkávali jak při excerpti, tak ona sama při analýze pracně získaných dat. Tak především matriky se nezachovaly v celém rozsahu ze všech farních obvodů – záznamy jsou neúplné, zpřeházené, v evidenci jsou podceňeny záznamy o nemajetném obyvatelstvu. Bylo třeba se vypořádat i s faktem, že v matrikách nejsou zaznamenány jen narození/křest, sňatek a úmrtí/pohřeb obyvatel Prahy, ale i lidí ze širšího příměstského okolí – např. dělníků a dělnic z vinic za městskými hradbami. Další problém představovala i evidence

„nalezených“ dětí, kterých bylo v Praze daleko více než v ostatních oblastech Čech zejména po zřízení zemské porodnice v roce 1789 (z toho důvodu se L. Fialová domnívá, že úroveň reprodukce pražského obyvatelstva lépe vystihují prameny před rokem 1789). Podobně jako s nadhodnocením počtu narozených je třeba počítat s nadhodnocením událostí při zápisu sňatků, na druhou stranu je třeba si uvědomit, že do matrik nemohla být zapsána všechna úmrtí – zejména tehdy, když Prahu postihly výjimečné události – morové epidemie, válka a hladomor. Dalším specifickým problémem byla vojenská posádka, jejíž početnost kolísala anebo padlí vojáci, kteří byli pochováni v hromadných hrobech za městskými hradbami, byla to i existence špitálů a nakonec se na složitosti celé situace kolem pramenné základny podepsala i restrukturalizace farních obvodů v roce 1784.

Protože se ve farních matrikách nezachovaly záznamy v plném rozsahu, byla neúplná data (chybějící události) odhadnuta pomocí algoritmu vyvinutého INEDem (*Státní ústav pro demografická studia v Paříži*), tzn. že časové řady narozených, sňatků a zemřelých všech 32 pražských farností byly „vyspraveny“, tj. doplněny o chybějící údaje. Sumarizací počtů dochovaných událostí z jednotlivých farních obvodů byl získán soubor dat, tj. základní zdroj informací o počtu obyvatel Prahy, jejich sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti v letech 1650–1800.

I přes uvedené nedostatky pramenné základy (nejde o přesné počty událostí, jak L. Fialová několikrát zdůraznila, ale o odhad) lze konstatovat, že se podařilo vystihnout hlavní rysy populačního vývoje Prahy ve sledovaném období. Z agregovaných dat se prokázaly tendence, které jsou typické pro demografickou situaci měst před demografickou revolucí: 1) růst města byl zajišťován jen imigrací (vysoká úmrtnost nezajišťovala růst přirozenou měnou), 2) kojenecká a dětská úmrtnost byla vyšší než v ostatních oblastech českých zemí, 3) Praha se vyznačovala tzv. městským reprodukčním režimem – nižší úrovní sňatečnosti a porodnosti, vyšší úmrtností a v závěru 18. století vysokým podílem dětí narozených mimo manželství většinou matkám mimopražského původu. L. Fialová vymezila tři období vyznačující se různým tempem růstu pražské populace: a) stagnací populačního růstu v Praze na konci 30leté války, která pokračovala v letech 1660–1670, b) růstem populace od 80. let 17. století; tento pozitivní vývoj byl přerušeno v 30. letech 18. století, a potom hlavně v polovině 18. století válkami (války o rakouské dědictví a 7letá válka) a c) koncem 18. století konečně dochází k hospodářskému rozkvětu Prahy v souvislosti s nastupující industrializací a v důsledku toho i ke zrychlení růstu obyvatelstva.

VB, hru

Významné životní jubileum PhDr. Pavly Horské, CSc.

V letošním roce se dožívá v plné svěžesti významného životního jubilea známá historička a přední představitelka české historické demografie PhDr. Pavla Horská, CSc. Odborný zájem naší jubilananky se soustředil především ke dvěma oblastem. Byly to jednak dějiny českého průmyslu a jejich široké sociální souvislosti, jednak historická demografie, vedle toho však publikovala cenné práce i k dějinám česko-francouzských vztahů, k dějinám technického školství, k dějinám žen a k dalším otázkám vývoje české společnosti, zejména v 19. století. Její odborná orientace byla dána jednak rodinným prostředím – narodila se 5. února 1927 v Praze v rodině významného strojírenského odborníka – jednak zájmem o Francii a její kulturu, který jí po válce přivedl na obnovené *Francouzské gymnázium v Praze* a posléze spoluurčil i zaměření jejího studia na *Filozofické fakultě Univerzity Karlovy*, kde roku 1952 získala aprobaci pro výuku dějepisu a francouzštiny na středních školách a roku 1952 doktorát filozofie. Její další vědecká dráha se pak rozvíjela v právě založeném *Historickém ústavu ČSAV*.

Odborný zájem mladé historičky se nejdříve soustřeďoval k dějinám českého průmyslu v 19. století a jeho širším sociálním souvislostem. Studium této problematiky jí pak přivedlo i k otázkám historické demografie, jejichž zpracování se posléze stalo od šedesátých let hlavní náplní její práce v ústavu. V té době také započal její intenzivní styk s francouzskými historickými demografy, jako byli *Louis Henry*, *Jacques Dupâquier* a další, s nimiž jubilananka navázala kontakt za svých studijních pobytů ve Francii. Pavla Horská uplatnila metodologické podněty francouzské historické demografie nejen ve vlastní práci, ale dokázala je zprostředkovat i širší obci českých historických demografů. Vedle intenzivní vědecké práce totiž rozvíjela i neúnavnou aktivitu v oblasti organizace vědy. Roku 1967 dala z iniciativy tehdejšího ředitele HÚ ČSAV *Josefa Macka* podnět k založení *Komise pro historickou demografii* a stala se její první předsedkyní a redaktorkou prvních sedmi svazků jejího sborníku *Historická demografie*, v jehož redakční radě působí dodnes. Lze říci, že česká historická demografie vděčí za své úspěchy především jí. Nástup „normalizace“ nicméně postihl i ji. Na rozdíl od svého manžela, historika přírodních věd PhDr. *Zdeňka Horského, CSc.*, nemusela sice ihned opustit ústav, byla však zbavena členství v komisi, kterou založila a úspěšně vedla, a *Historická demografie* přestala na jedno desetiletí vycházet. Když pak Pavla Horská dosáhla penzijního věku, musela nakonec ústav v plné síle opustit. Tehdy se zdálo, že česká historická demografie ztratí svoji nelehce budovanou institucionální základnu, neboť komise byla po „reorganizaci“ prakticky umrtvena. Právě zásluhou Pavly

Horské se tak ale nestalo. Se svou příslovečnou energií a houževnatostí se dala do hledání nových možností a cest. Byla zakládající členkou *Československé demografické společnosti*, po léta aktivně pracovala v jejím hlavním výboru nebo revizní komisi. Roku 1975 pak při ní založila pracovní skupinu pro historickou demografii, která nahradila historickým demografům starší komisi. Současně se jí podařilo prostřednictvím *Zdeňka Pavlíka* zapojit české historické demografy do tehdejšího *Státního plánu vědecko-výzkumných úkolů*. Historičti demografové tak získali nejen možnost rozvíjet i nadále svou práci, ale našli také prostředí pro velmi plodnou výměnu názorů s demografy. Kromě toho se Pavla Horská i nadále podílela na práci pařížské *Société de démographie historique* a *komise pro historickou demografii při Mezinárodním komitétu historických věd*.

Výčet jejích publikací z oboru historické demografie by tvořil dlouhý řadu. Týkaly se jednak souvislosti ekonomického, sociálního a populačního vývoje, zejména v 19. a na počátku 20. století, ale i ve starším období, jednak problémů metodologických a metodických. Účastníci nejruznějších vědeckých setkání, domácích i mezinárodních, z nichž řadu jubilananka sama organizovala, jí vždy obdivovali jako neúnavnou diskutérku a tato vlastnost jí zůstala dodnes. Z kolektivních projektů, které iniciovala, je nutno jmenovat zejména zpracování matrik ze 17.–19. století, na němž se podíleli zejména archiváři. Bylo založeno na kombinaci méně pracných agregativních postupů a minuciózní techniky tzv. rekonstrukce rodin a přineslo pozoruhodné výsledky.

Ovšem teprve listopad 1989 umožnil, aby naše jubilananka plně rozvinula svou aktivitu a zhodnotila výsledky svého celoživotního bádání. Pavla Horská zaujala znovu na několik let místo mezi vědeckými pracovníky, nyní v *Sociologickém ústavu ČSAV*, při němž iniciovala vznik pracoviště pro historickou sociologii a demografii, při němž ústavu začala znovu aktivně pracovat *Komise pro historickou demografii*, v jejímž čele naše jubilananka opět stanula. Současně iniciovala vznik několika kolektivních děl, která shrnují výsledky dosavadních výzkumů a přibližují je širší veřejnosti. V roce 1990 vyšlo první z nich, nazvané *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy* (s *M. Sloukalem, E. Maurem* a *M. Kučerou*), roku 1996 následovaly *Dějiny obyvatelstva českých zemí* (2. vyd. 1998, titíž autoři + *L. Fialová* a *J. Musil*) a konečně roku 2002 *Zrod velkoměsta* (s *E. Maurem* a *J. Musilem*). Pavla Horská byla autorkou koncepce zmíněných knih, významně se na nich podílela i autorsky a neúnavně pracovala na jejich závěrečné redakci. Kromě toho se jako spoluautorka zapojila i do velkého mezinárodního projektu *Dějiny evropských populací*, kde jí připadl úkol vylíčit populační vývoj

střední Evropy v 18. a 19. století. Vedle toho ovšem publikovala i řadu významných prací k jiným otázkám, například k dějinám česko-francouzských styků. Z nich měla k historické demografii nejbližší průkopnická práce o dějinách žen **Naše prababičky feministky** z roku 1999. Pavla Horská se rovněž obětavě podílela na organizační práci ve vedení *České demografické společnosti*, nadále se aktivně se účast-

nila a stále účastní s referáty i živými diskusními vystoupeními nejrůznějších symposií a vědeckých setkání. Do dalších let jí přejeme, aby jí zdraví dovolilo uchovat si svou obdivuhodnou aktivitu co nejdéle a aby obec českých demografů, zejména pak historických demografů, mohla ještě dlouho čerpat z jejich bohatých znalostí a zkušeností.

Eduard Maur

Prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. – sedmdesátiletý

Narodil se 1. dubna 1937 v rodině učitele. V Plzni, odkud pochází, absolvoval základní školu i gymnázium (resp. jedenáctiletou střední školu). Následně odešel do Prahy, kde na *Filozofické fakultě Univerzity Karlovy* vystudoval učitelský obor dějepis-čeština (1955–1960). Po ukončení vysoké školy krátce působil jako archivář podniku Škoda Plzeň (tehdy ZVIL) a učitel ZDŠ Kozojedy. Po absolvování základní vojenské služby byl přijat na katedru československých dějin a archivního studia FF UK, kde zprvu získal místo asistenta (1962–1964) a později i odborného asistenta (od roku 1964). Postupně dosáhl titulu PhDr. (1968) i vědecké hodnosti kandidáta historických věd (1977). V souvislosti s výukou historie na FF UK se podílel na přípravě **Československých dějin 1648–1781** (1976), **Úvodu do studia dějepisu** (1983, 1985), **Přehledu dějin Československa I/2** (1982) i **Dějin Československa I-II** (Praha 1990). Svě odborné znalosti si prohluboval během studijních pobytů ve Francii (1964), NDR (1979) i v Maďarsku (1988).

Již od studentských let se jeho odborný zájem soustředil především na hospodářské a sociální dějiny raného novověku s přesahem do období středověku i novějších dějin. Zvláštní pozornost věnoval oblasti agrárních dějin, radikální reformace, historické demografie, otázkám metodologie, regionálních dějin i utváření historického vědomí. V průběhu své dosavadní vědecké kariéry sepsal celou řadu monografií – např. **Český komorní velkostatek v 17. stol.** (1976), **Chodové – historie a historická tradice** (1984), **Tomáš Müntzer** (1993), více než sto odborných studií publikovaných v různých vědeckých časopisech a sbornících (Československý časopis historický, Český časopis historický, Demografie, Historická demografie, Acta Universitatis Carolinae aj.), zčásti i v zahraničí (Francie, Německo, Polsko) a více než 100 recenzí a zpráv o literatuře.

Jako jeden z mála českých historiků se dlouhodobě zabývá historickou demografií. Od roku 1967 se redakčně i autorsky podílí na vydávání sborníku *Historická demografie*. V průběhu devadesátých let napomáhal k vytváření mezinárodní bibliografie historické demografie, která vycházela v belgickém Lutychu. Jeho skripta pod názvem **Zákla-**

dy historické demografie (1978, 1983) představují jednu z mála příruček svého druhu nejenom u nás, ale i v Evropě. Autorsky se podílel také na vzniku knih přibližujících demografický vývoj na našem území – **Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy** (1990), **Dějiny obyvatelstva českých zemí** (1996, 1998), **Přírozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století** (1999), **Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemích a Evropa** (2002) i v zahraničí – J. P. Bardet – J. Dupâquier (eds.), **Histoire des populations de l'Europe I** (Paris 1997).

Bezprostředně po listopadu 1989 byl zvolen zástupcem vedoucího katedry československých dějin. Zmíněnou funkci zastával do roku 1992, kdy byl pověřen vedením zmíněné katedry; po její transformaci na *Ústav českých dějin* byl jmenován do funkce ředitele (1992–2000). V průběhu 90. let byl členem prvního akademického senátu i vědecké rady FF UK. Zároveň působil v grantových agenturách AV ČR i UK, ve vědecké radě *Historického ústavu AV ČR*, ve výboru Společnosti pro hospodářské dějiny; byl zvolen předsedou odborné skupiny pro historickou demografii při *České demografické společnosti*. V polistopadovém období získal hodnost docenta (1992) i profesora (1997). Jako profesor českých dějin působí na FF UK v Praze a na *Filozofické fakultě Univerzity Pardubice*.

V průběhu 90. let působil jako hostující profesor na několika francouzských univerzitách (Lille, Paříž, Montpellier). Svě odborné znalosti si zároveň prohluboval na území Rakouska (*Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Wien*) a Německa (*Max-Planck-Institut für Geschichte*, Göttingen). V rozmezí let 1992–1999 stannul v čele českých historiků, kteří se podíleli na realizaci mezinárodního česko-rakouského výzkumného projektu www.oldenbourg.de/cgi-bin/rotitel?T=56657&S=Cerman. Za přínos k rozvoji historické vědy se jim dostalo ocenění v podobě **rakouské státní ceny Antonína Gindelyho** (2005). V rámci uvedeného projektu se zaměřil především na problematiku dědičného práva, čeledi, sociálního i ekonomického vývoje českých zemí v průběhu 17.–18. století.

Své příspěvky na dané téma publikoval v odborných časopisech i ve sbornících – např. *M. Cerman – H. Zeithofer* (eds.), **Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutscherrschaften, 16.–19. Jahrhundert**. Wien-München: 2002; *M. Cerman – R. Luft* (eds.), **Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“**. Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit. München: 2005. Výsledky všech svých dosavadních výzkumů souhrn-

ně publikoval v práci **Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft“ in Böhmen. Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)**. Wien-München: 2001. Zatím poslední kniha vydaná pod názvem **Paměť hor** (2006) vznikala v rámci výzkumného záměru České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes.

Do dalších let přejeme jubilantovi mnoho úspěchů v práci a pohody v osobním životě.

Josef Grulich

Ludmila Nesládková se dožívá významného životního jubilea

Doc. PhDr. Ludmila Nesládková, CSc., se narodila dne 5. dubna 1947 v Ostravě-Zábřehu. Na Pedagogické fakultě v Ostravě vystudovala dvouobor bohemistika – historie, interní aspiranturu z oboru historie ukončila ve *Slezském ústavu ČSAV* v Opavě. Poté působil a působí dodnes na katedře historie nejprve *Pedagogické fakulty* a od roku 1991 *Fakulty filozofické*; v letech 1997–2003 byla vedoucí této katedry. V roce 1986 se habilitovala z oboru obecné dějiny na *Filozofické fakultě Masarykovy univerzity* v Brně. Doc. Nesládková je členem řady národních i mezinárodních vědeckých společností (např. *European Association for Population Studies, International Union for the Scientific Study of Population*); členství v těchto společnostech naznačuje její orientaci v rámci historie na demografickou problematiku. Patří mezi přední představitele české historické demografie. Od roku 1983 je předsedkyní *Severomoravské pobočky Československé* a od roku 1994 *České demografické společnosti*; od roku 1991 je členkou *Komise pro historickou demografii při AV ČR*.

Při své základní orientaci na výzkum hospodářských a sociálních dějin se zaměřením na průmyslové regiony severní Moravy a Slezska již záhy poznala, že populační vývoj je nejen ovlivňován hospodářskými a sociálními procesy, ale že znalost demografických procesů může být také vhodnou doplňující charakteristikou těchto procesů, pokud známe jejich vzájemné vztahy. Navíc demografická data jsou v historickém bádání v posledních třech stoletích relativně spolehlivá ve srovnání s daty charakterizujícími ekonomické a sociální procesy.

Následující výběr publikací doc. Nesládkové dobře charakterizuje zaměření její vědecké práce a publikační činnosti, která je neobyčejně bohatá. Při výběru jsem se soustředil zejména na práce z historické demografie, které výrazně profilují její profesionální dráhu. Ve své činnosti pedagogické se samozřejmě musela věnovat novověké historii českých zemí v plném rozsahu, a to se také projevilo v obsahu jejich publikací, kde demografická problematika je zařazena do širokého kontextu sociálního a hospodářského

rozvoje. Historická demografie je obor historický, současně je však důležitou součástí demografie, která se zabývá dlouhodobými trendy populačního vývoje a pravidelnostmi tohoto vývoje. Jedná se o velmi plodné spojení dvou přístupů a doc. Nesládková je toho dokladem. Vyšla ze studie historie a doplnila si poznání demografických metod, které se jinak v historických studiích neuplatňují. Seznámila se s pracemi francouzské demografické školy, kde je právě historické demografii věnována velká pozornost v rámci demografie. Historická demografie je poměrně mladým oborem, jestliže ji budeme srovnávat s historií, ale i demografií. V poslední době je jí však věnována pozornost v mnoha zemích; ukazuje se, že je dosud mnoho bílých míst v historii populačního vývoje jednotlivých zemí a práce Ludmily Nesládkové jsou cenným příspěvkem k jejich poznání.

Zdeněk Pavlík

Výběr z nejdůležitějších publikací Ludmily Nesládkové
Základní demografická charakteristika šumperské průmyslové oblasti. In Sborník prací PF v Ostravě, 45, C – 10, Ostrava: 1975, s. 33–57.

Srovnání dynamiky vývoje reprodukce obyvatel šumperské a ostravské průmyslové oblasti v letech 1860–1930. In Sborník prací PF v Ostravě, 50, C – 11, Praha: 1976, s. 39–73.

K úloze mechanického pohybu v populačním vývoji obyvatelstva průmyslových oblastí na severní a severovýchodní Moravě za kapitalismu. *SISb*, 75, 1977, s. 98–122.

Důsledky kapitalistické industrializace v populačním vývoji severní a severovýchodní Moravy. *Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě*, 38, Ostrava: PF, 1979, 115 s.

Problematika urbanizace vybraných oblastí Předlitavska na přelomu 19. a 20. století. In Wies i rolnictvo pod vplywem industrializacji w XIX i XX wieku na Górnym Slasku i v okregu ostrawskim. *Práce Naukowe Uniwersytetu Slaskiego*, Nr. 469, Katowice: 1982, s. 45–56.

Zvláštnosti vývoje reprodukce obyvatelstva textilních oblastí českých zemí v období kapitalistické industrializace na příkladě Šumperska. In *Lnářský průmysl*, sv. 5. Příspěvky k dějinám, Trutnov: 1984, s. 24–51.

Demographic revolution: a prerequisite and consequence of ageing of Ostrava during the industrial revolution. In *Historická demografie* 13, Praha: 1989, s. 161–173 (spolu s L. Dokoupilem).

- Demografickohistorická charakteristika židovské minority z okruhu ostravské náboženské obce v 19. a 20. století.* In Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity, č. 1, 139, Ostrava: 1993, s. 73–84.
- Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti (1869–1938).* In Historické demografie 21, Praha 1997, s. 149–174 (spolu s L. Dokoupilem)
- Obyvatelstvo střední Moravy od třicetileté války do poloviny 19. století.* In Sborník prací FF OU, řada Historica 6. Ostrava: Ostravská univerzita – Repronis, 1998, s. 37–70.
- Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století.* Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1999, 148 s. (spolu s L. Dokoupilem, L. Fialovou a E. Maurem).
- Židé v procesu proměny poddanského městečka Moravské Ostravy v průmyslové město.* In Ostrava 20. Příspěvky k dějinám Ostravy a Ostravska, Ostrava: 2001, s. 241–244.
- Mährische Juden seit Anfang des achtzehnten Jahrhunderts bis Ende der ersten Republik – auf dem Wege von Hausierern zu Grossunternehmern.* In Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen, 2002, Jahr. 2001/2002, s. 85–108.
- Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů.* Acta demographica XIV, Praha: 2003, 255 s.
- Galizische Juden in 19. Jahrhundert auf Wanderung Richtung Wien.* In Jewish Central Europe, Institute for the History of Jews in Austria, 2003, s. 146–158.

Bibliografie

- Bibliografie pracovníků Pedagogické fakulty v Ostravě 1968–1981.* Ostrava: 1983.
- Pánek, J. – Vorel, P. (eds.). *Lexikon současných českých historiků.* Praha: 1999.

Pozvánka na podzimní slovenskou konferenci o migraci

Organizační výbor *Slovenské štatistické a demografické spoločnosti* přichystal na 17.–19. září 2007 11. slovenskou demografickou konferenci na téma **migrace**. Jednání se zaměří na tyto tematické okruhy: **Migrácia – výzvy, otázky, problémy; Migračná situácia vo svete – rámec pre migráciu na Slovensku; Migračné trendy; Migračné štruktúry; Kompenzácia prirodzeného úbytku obyvateľstva migráciou; Migrácia za prácou; Očakávaný vývoj migrácie; Spoločenské aspekty migrácie; Migračná politika**. Příspěvky týkající se výhradně migrace je třeba zaslat do 3. 9. 2007 *Borisovi Vaňovi* s tím, že jejich maximální délka může být 6 stran (přednesených 10 min.). Příspěvky budou uveřejněny v publikaci, která bude k dis-

pozici účastníkům konference. Místem jednání bude hotel Čingov ve Slovenském Ráji.

Závazné přihlášky zasílejte do 21. 8. 2007 na adresu organizačního výboru: 11. slovenská demografická konferencia, ŠÚ SR, KS Košice, Ing. Anna Janusová, Werferova 3, 040 11 Košice 11, e-mail: Anna.Janusova@statistics.sk a **příspěvky do publikace** pošlete na adresu 11. slovenská demografická konferencia, Ing. Boris Vaňo, INFOSTAT, Dúbravská cesta 3, 845 24 Bratislava, e-mail: vano@infostat.sk. S žádostí o přihlášku a další podrobnosti ohledně konference, tj. ubytování a konferenčním poplatku ad., se obraťte na Annu Janusovou na uvedené adrese.

red

DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ A ZMĚNY NA TRHU PRÁCE V LETECH 1995 AŽ 2005

Změny, které se odehrávají na trhu práce, jsou ovlivněny jak ekonomickým, tak demografickým vývojem. Ekonomický vývoj s sebou nese změny v tvorbě pracovních míst a demografický vývoj přináší změny v rozsahu potenciální pracovní síly, která je ekonomické sféře k dispozici¹⁾. Vše se následně promítá do vývoje míry ekonomické aktivity obyvatelstva a do vývoje míry zaměstnanosti.

Vliv ekonomických a demografických vlivů na trh práce lze doložit v průběhu desetiletého období ohraničeném roky 1995 a 2005. V počátečním a koncovém roce tohoto období byl zaznamenán výrazný ekonomický růst (v roce 1995 dosáhl přírůstek HDP ve s. c. 5,9 %, v roce 2005 dosáhl 6 %), a proto lze – vzájemným porovnáním ukazatelů trhu práce v obou hraničních letech – předpokládat neutrální vliv ekonomického cyklu.

Ve vymezeném období 1995–2005 se snížil celkový počet obyvatel ČR z 10 320 tis. na 10 234 tis., tj. pouze o 86 tis. (o 0,8 %), ale současně došlo ke značným změnám ve věkové struktuře obyvatelstva. Při poklesu počtu dětí a mladých lidí do 24 let se zvýšil počet obyvatel ve věku 25 a více let a spolu s tím vzrostl i počet osob ve věkové skupině 15–64 let (tj. potenciální pracovní síla) o 231 tis. (o 3,3 %).

Jaký měly tyto výrazné demografické změny vliv na vývoj základních ukazatelů trhu práce? Počet ekonomicky aktivních osob (tj. počet zaměstnaných a nezaměstnaných) se v letech 1995–2005 zvýšil jen zcela nepatrně, a to o 4 tis. osob (necelé 0,1 %), avšak v důsledku růstu počtu osob ve věku 15–64 let o 231 tis. se snížila míra ekonomické aktivity obyvatelstva o téměř 2 procentní body. Vývoj strukturálního složení ukazatele ekonomické aktivity obyvatelstva byl však již zcela výsledkem nedemografických příčin, počet zaměstnaných osob (v rámci závislé i samostatné výdělečné činnosti) se i navzdory zvýšení ekonomického výkonu o více než 30 % (HDP ve s. c.), snížil o 198 tis. (o 4 %) a naopak počet nezaměstnaných osob vzrostl o 202 tis. (o 97 %), tj. téměř dvojnásobně.

Výrazná změna věkové struktury obyvatelstva v období 1995–2005, změny v délce vzdělávání mládeže a změny legislativy v oblasti starobních důchodů znamenaly, že se velmi rozdílně vyvíjela ekonomická aktivita a zaměstnanost mládeže (15–24) na straně jedné a starší pracovní síly (55–64) na straně druhé.

Vývoj českého trhu práce

Již počátkem 90. let započaly na českém trhu práce změny, na které – spolu s hlubokými ekonomickými a vlastnickými přeměnami – působil vývoj demografických faktorů. Při postupném nárůstu počtu obyvatel ve věku 15–64 let došlo k poklesu počtu pracovních míst, a tím také k poklesu počtu zaměstnaných, který byl kvantitativně vyvážen růstem počtu nezaměstnaných. Kompenzace poklesu počtu zaměstnaných růstem počtu nezaměstnaných znamenala udržení počtu ekonomicky aktivních osob v téměř nezměněné výši (tab.1).

Růst počtu obyvatel ve věkové skupině 15–64 let znamenal při současném poklesu celkového počtu obyvatel růst podílu věkové skupiny 15–64 let na populaci celkem. Tento podíl vzrostl z 68 % v roce 1995 na 71 % v roce 2005²⁾, zatímco v Evropské unii se v průměru dlouhodobě pohybuje okolo 67 % (graf 1).

Rostoucímu rozsahu disponibilní pracovní síly nedokázal trh práce čelit, neboť ve sledovaném období nedošlo k dostatečné tvorbě pracovních míst. Z toho důvodu byl mezi roky 1995–2004 zaznamenán pokles zaměstnanosti (pokles se zastavil v roce 2005). Nejvíce klesla zaměstnanost v období recese, tj. v období let 1996–1999, kdy počet zaměstnaných poklesl o 198 tis., avšak zaměstnanost klesala dál i v následné fázi hospodářského oživení, kdy v letech 1999–2004 poklesla o dalších 60 tis. Z uvedeného je zřejmé, že pokles počtu zaměstnaných v období recese neměl pouze příčiny v ekonomickém cyklu, ale pokles za-

¹⁾ Potenciální pracovní síla je převážně tvořena obyvatelstvem v práceschopném věku, tj. od 15 let (věková hranice stanovená mezinárodními úmluvami o zákazu práce dětí) do věku odchodu do důchodu. Další složkou mohou tvořit cizí sezónní pracovníci, kteří se do obyvatelstva nezapočítávají, případně osoby, které pro zaměstnavatele z jiných zemí pracují z domova „na dálku“ (ani jedna z těchto skupin není v ČR zatím příliš významná; navíc jsou obtížně kvantifikovatelné, a proto nejsou do potenciální pracovní síly zahrnuty).

Bližší *Faktory určující trh práce*. Praha: ČSÚ, kód 3111–06, s. 1. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2006edicni-plan.nsf/p/3111-06>

²⁾ Růst podílu věkové skupiny 15–64 let na populaci celkem je důsledkem vysoké porodnosti v 70. a 80. letech minulého století. Očekává se však, že od roku 2008 se v ekonomice začnou projevovat důsledky stárnutí populace. Bližší *Zpráva o plnění Národního Lisabonského programu 2005–2008 (Národního programu reformy České republiky)*. Česká republika, 2006, s. 12.

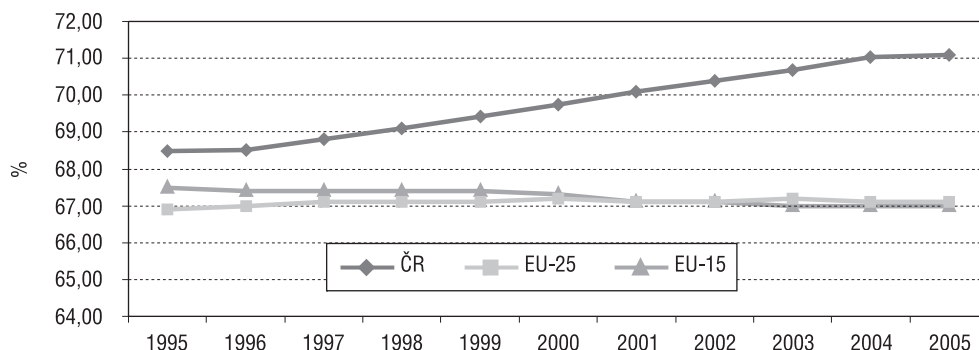
Tab. 1 Vývoj počtu obyvatel ve věkové skupině 15–64 let (střední stav), počtu ekonomicky aktivního obyvatelstva, zaměstnaných a nezaměstnaných v letech 1995–2005, v tis. osob (Changes in the population group aged 15–64, in the populations of economically active, employed and unemployed people between 1995 and 2005 (in thousands))

Ukazatel	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Index 2005/1995	Průměrné tempo růstu
Počet obyvatel (15–64)	7 044	7 066	7 089	7 114	7 138	7 165	7 168	7 180	7 211	7 240	7 275	103,3	0,3
Počet zaměstnaných	4 962	4 971	4 936	4 865	4 764	4 732	4 727	4 764	4 733	4 706	4 764	0,96	-0,4
Počet nezaměstnaných	208	202	248	336	454	454	418	375	399	426	410	197,1	7,1
Pracovní síla	5 170	5 173	5 184	5 201	5 218	5 186	5 145	5 139	5 132	5 132	5 174	100,1	0

Pozn.: Pracovní síla = ekonomicky aktivní obyvatelstvo.

Pramen: ČSÚ – Demografie, ČSÚ – Výběrové šetření pracovních sil (VŠPS).

Graf 1 Vývoj podílu populace v produktivním věku na populaci celkem v ČR, EU-15 a EU-25 v letech 1995–2004 (The percentage of the population of productive age out of the total population in the Czech Republic, the EU-15 and the EU-25 between 1995 and 2004)



Pramen: ČSÚ – Demografie.

městnanosti byl současně po celé období podložen růstem produktivity práce³⁾. Náznak zlepšení ve vývoji zaměstnanosti představoval pouze rok 2002, ve kterém došlo k mírnému nárůstu počtu zaměstnaných, a to i při mírném zpomalení hospodářského růstu. V následujících dvou letech však počet zaměstnaných opět poklesl, a to i přes zrychlující se ekonomický růst. Pozitivní obrát lze zřejmě očekávat až od roku 2005, ve kterém zaměstnanost začala růst (o 60 tis. v roce 2005), avšak až v nadcházejícím delším časovém období bude možno vyhodnotit, zda úroveň zaměstnanosti již bude stabilizována.

Pokles počtu zaměstnaných, ke kterému došlo v letech 1995–2005 (o 198 tis.) byl kompenzován nárůstem počtu nezaměstnaných (o 202 tis.), a tím se počet ekonomicky aktivního obyvatelstva udržel v absolutním vyjádření téměř v nezměněné výši. Při rostoucím počtu obyvatel ve věkové skupině 15–64 však došlo k poklesu míry ekonomické aktivity obyvatelstva. Zároveň došlo k poklesu míry zaměstnanosti, která však již v sobě odráží jak pokles počtu zaměstnaných na straně jedné, tak i nárůst počtu obyvatel ve věkové skupině 15–64 let, na straně druhé. Růst míry nezaměstnanosti je výsledkem nárůstu počtu nezaměstnaných na stagnujícím počtu ekonomicky aktivního obyvatelstva.

Snížení míry ekonomické aktivity, míry zaměstnanosti a naopak růst míry nezaměstnanosti ve sledovaném období ukazuje tab. 2.

Dosavadní vývoj míry zaměstnanosti na českém trhu práce není zcela v souladu s cíli Lisabonské strategie. V roce 2005 Česká republika nesplnila průběžný cíl Lisabonské strategie, který stanovil dosáhnout míry

³⁾ Produktivita práce byla počátkem 90. let v důsledku technologické zaostalosti vzniklé v období centrálně řízené ekonomiky velmi nízká, což lze doložit velkým rozdílem v hodinové produktivitě práce v porovnání se „starými“ členskými zeměmi Evropské unie (EU-15). Avšak tlak na zajištění konkurenceschopnosti české ekonomiky si vynutil obměnu zastaralých technologií, restrukturalizaci ekonomiky a adaptaci ekonomických subjektů na nové podmínky, což vytvořilo prostředí, které umožnilo rychlý růst produktivity práce, při které byl dosahován ekonomický růst i při poklesu zaměstnanosti.

Tab. 2 Vývoj míry ekonomické aktivity obyvatelstva, zaměstnanosti a nezaměstnanosti v ČR v letech 1995–2005, % (Changes in the rate of economic activity in the population, employment, and unemployment in the Czech Republic between 1995 and 2005)

Ukazatel	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Míra ekonomické aktivity (15–64)	72,31	72,11	72,16	72,16	72,18	71,46	70,97	70,75	70,37	70,01	70,38
Míra zaměstnanosti (15–64)	69,40	69,30	68,70	67,50	65,90	65,20	65,20	65,60	64,90	64,20	64,80
Míra nezaměstnanosti (15–64)	4,00	3,90	4,80	6,50	8,70	8,80	8,10	7,30	7,80	8,30	7,90

Pramen: ČSÚ – VŠPS.

zaměstnanosti ve výši 67 % (dosažená skutečnost 64,8 %). I když míra zaměstnanosti na českém trhu práce byla vyšší než míra zaměstnanosti v EU–25, kde činila 63,8 % (v EU–15 činila 65,1 %), míra zaměstnanosti v ČR dlouhodobě klesala (až do roku 2004), zatímco průměrná míra zaměstnanosti EU–25 i v EU–15 rostla. Úroveň zaměstnanosti se na českém trhu práce nejvíce blížila k požadovanému cíli v roce 1995.

Vliv jednotlivých věkových skupin na změny trhu práce

Zaměstnanost se vyvíjela velmi rozdílně v členění podle věkových skupin. Zatímco míra zaměstnanosti starší pracovní síly (populace ve věku 55–64) výrazně vzrostla, míra zaměstnanosti mládeže (populace ve věku 15–24) prudce klesla. Míra zaměstnanosti střední věkové skupiny (populace ve věku 25–54) klesala pozvolně (tab. 3).

Tab. 3 Vývoj míry zaměstnanosti podle věkových kategorií, ČR 1993–2005 (Changes in the rate of employment by age category in the Czech Republic between 1993 and 2005)

Věková skupina	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
mládež 15–24	46,90	47,50	46,60	45,80	44,20	43,00	40,10	38,30	36,00	33,70	31,40	28,50	27,30
střední věková skupina 25–54	86,30	86,30	86,30	85,80	85,00	83,70	81,90	81,60	82,10	82,50	81,70	81,40	82,00
starší pracovní síla 55–64	31,30	32,30	34,80	37,30	38,30	37,10	37,50	36,30	37,10	40,70	42,30	42,60	44,60
Celkem	69,00	69,20	69,40	69,30	68,70	67,50	65,90	65,20	65,20	65,60	64,90	64,20	64,80

Pramen: ČSÚ – VŠPS.

Ve sledovaném období 1995–2005 však došlo především ke změně věkové struktury obyvatelstva⁴⁾. Zatímco se ještě první polovina 90. let vyznačovala vzrůstajícím zastoupením mládeže a poklesem zastoupení starší věkové skupiny v populaci, a to při nezměněném zastoupení střední věkové skupiny, od roku 1995 dochází k obratu a v letech 1995–2005 dochází k poklesu zastoupení mládeže v populaci o 5 procentních bodů a naopak k růstu zastoupení starší věkové skupiny o 5 procentních bodů, při mírném nárůstu podílu střední věkové skupiny (tab. 4).

Tab. 4 Změna počtu obyvatelstva v produktivním věku (střední stav) a jeho struktury v členění podle věkových skupin: mládež (15–24), střední věková skupina (25–54) a starší věková skupina (55–64) v letech 1995, 2000 a 2005, v tis. (Changes in the percentage of the population of productive age and its age-group structure: youth (15–24), middle-age group (25–54), and older-age group (55–64), in 1995, 2000 and 2005 (in thousands))

Věková skupina	Počet obyvatel (v tis.)				Struktura obyvatelstva (%)			
	1990	1995	2000	2005	1990	1995	2000	2005
mládež 15–24	1 531	1 712	1 561	1 359	0,22	0,24	0,22	0,19
střední věková skupina 25–54	4 246	4 344	4 513	4 555	0,62	0,62	0,63	0,62
starší pracovní síla 55–64	1 066	988	1 091	1 361	0,16	0,14	0,15	0,19
Celkem	6 843	7 044	7 165	7 275	1,00	1,00	1,00	1,00

Pramen: ČSÚ – VŠPS.

⁴⁾ Věkovou strukturu obyvatelstva a odvozeně potenciální pracovní sílu a rovněž vzájemné relace generací ovlivňuje vývoj porodnosti, úmrtnosti a migrace, a to mnohdy desítky let dopředu. Tento vývoj tím determinuje podobu trhu práce, opět na desítky let dopředu. Věková struktura obyvatelstva ČR (stejně jako věková struktura obyvatelstva většiny zemí) není pravidelná – obsahuje velké nepravidelnosti („zářezy ve stromu života“), které se často odrážejí i na trhu práce. Nepravidelnosti ve věkové struktuře způsobují mimořádné události, které změní počty narozených, stěhujících se a zemřelých, které jsou patrné i mnoho let po takové události. Blíže *Faktory určující trh práce*. Praha: ČSÚ, kód 3111–06, s. 1. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/p/3111-06>
Langhamrová, J. – Kačerová, E. *Demografie*. Praha: Oeconomica VŠE, 2006.

Demografický vývoj obyvatelstva měl své dopady na změnu struktury pracovní síly. Zatímco počet ekonomicky aktivní mládeže v letech 1995–2005 klesl, počet osob ekonomicky aktivních ve středním a ve starším věku rostl.

Počet ekonomicky aktivních mladých lidí se snižoval rychleji než jejich celkový počet, o čemž svědčí pokles míry ekonomické aktivity mládeže, která se snížila z 50,6 % v roce 1995 na 33,9 % v roce 2005, tj. o 16,7 procentních bodů. K tomuto vývoji přispělo zejména prodloužení doby vzdělávání mládeže včetně opětovného zavedení povinné devítileté školní docházky ve školním roce 1996/1997⁵⁾, což prakticky prodloužilo dobu vzdělávání o 1 rok, která se však prodloužila i z důvodu preference dosažení vyššího stupně vzdělání mladými lidmi s cílem získání vyšší kvalifikace a zlepšení budoucích příznivých pracovních perspektiv⁶⁾. Mezi roky 1998–2003 vzrostl podíl studentů v populaci věkové kategorie 15–24 let ze 44,7 % na 56,2 %⁷⁾, což potvrzuje, že pokles ekonomické aktivity mládeže do značné míry souvisel s prodloužením délky vzdělávání.

Naopak růst počtu ekonomicky aktivních osob ve starším věku byl vyšší než růst celkového počtu těchto osob, o čemž svědčí růst míry ekonomické aktivity této věkové skupiny, která se zvýšila z 35,9 % v roce 1995 na 47 % v roce 2005, tj. o 11,1 procentních bodů. Tato změna byla ovlivněna úpravou legislativy týkající se podmínek nároku na přiznání starobního důchodu. Od roku 1996⁸⁾ dochází k postupnému navyšování věku pro nárok na starobní důchod. Cílem tohoto procesu, který bude ukončen v roce 2013, je podpořit zaměstnanost starší pracovní síly jako předpoklad udržitelnosti průběžného důchodového systému.

Vývoj počtu a struktury ekonomicky aktivních osob v členění podle věkových skupin v roce 1995, 2000, 2005 ukazuje tab. 5.

Tab. 5 Vývoj počtu a struktury ekonomicky aktivních osob podle věkových kategorií v letech 1995, 2000 a 2005 (The number and structure of economically active people by age group in 1995, 2000 and 2005 (in thousands))

Věková skupina	Vývoj počtu ekonomicky aktivních osob (v tis.)			Struktura ekonomicky aktivních osob (%)		
	1995	2000	2005	1995	2000	2005
mládež 15–24	865,4	720,1	459,6	16,73	13,89	8,89
střední věková skupina 25–54	3875,1	3990,8	4026,4	74,95	76,95	77,79
starší pracovní síla 55–64	353,9	417,1	635,1	6,85	8,04	12,29
pracovní síla 65+	76	58,2	53	1,47	1,12	1,03
Celkem	5170,4	5186,2	5174,1	100,00	100,00	100,00

Pramen: ČSÚ – VŠPS.

Souběžně se snížením ekonomické aktivity mládeže došlo ke snížení počtu zaměstnané mládeže, obdobně jako růst ekonomické aktivity starší pracovní síly byl zdrojem růstu počtu zaměstnaných starších osob. Počet zaměstnaných ve skupině starší pracovní síly se zvýšil v rozsahu přibližně 250 tisíc osob (z toho o přibližně 200 tisíc osob v období 2001–2005) a plně kompenzoval vytlačení tzv. pracujících důchodců z trhu práce, ke kterému došlo v letech 1990–1993⁹⁾. Prodloužení věku pro nárok na starobní důchod, zvláště spolu se zpřísněním pravidel pro výpočet předčasných starobních důchodů od roku 2001 vrátilo starší pracovní sílu na trh práce. Počet osob ekonomicky aktivních ve střední věkové skupině sice vzrostl, avšak počet zaměstnaných v této věkové kategorii zůstal nezměněn a proto část těchto osob byla vytlačena do nezaměstnanosti. Vývoj počtu a struktury zaměstnaných v členění podle věkových skupin roce 1995, 2000, 2005, ukazuje tab. 6.

Jak je zřejmé, počet zaměstnaných ve starší věkové skupině vzrostl, počet zaměstnaných ve skupině mládeže poklesl a počet zaměstnaných ve středním věkové skupině zůstal nezměněn. Celkový pokles

⁵⁾ Vliv tohoto opatření se projevil zejména v letech 2000 a 2001, kdy počet studentů, kteří opouštěli střední školy byl nízký a na vysoké školy byli přijímáni absolventi středních škol z předchozích let.

⁶⁾ *OECD, Implementing the OECD Jobs Strategy: assessing Performance and Policy*. Paris: Organization for economic co-operation and development, 1999, s. 63.

⁷⁾ *Employment in Europe 2005....*, 2006, s. 64. Dostupné z: http://ec.europa.eu/comm/employment_social/employment_analysis/employ_2005_en.htm (staženo 26. 7. 2005).

⁸⁾ *Zákon č. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění*.

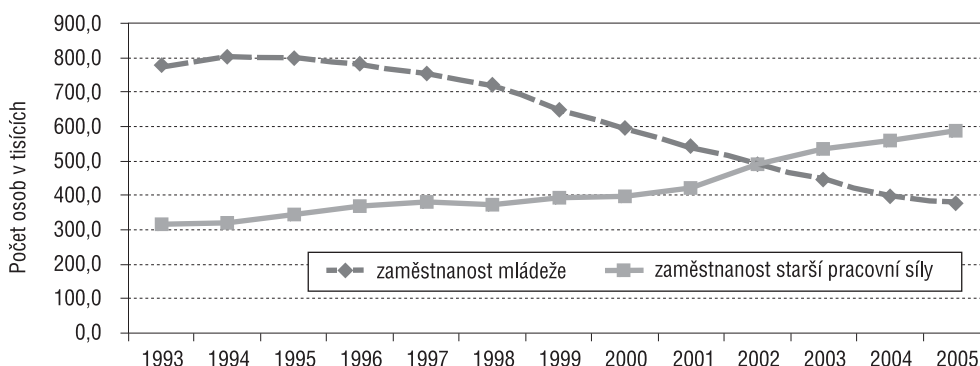
⁹⁾ V letech 1990–1992 byla starší pracovní síla vytlačena z trhu práce a došlo k jejímu přesunu z trhu práce do ekonomické neaktivity. Tím byla zachována nezaměstnanost na velmi nízké úrovni. „Počátkem 90. let došlo odchodem podstatné části tzv. pracujících důchodců – přibližně čtvrt miliónů osob, což v té době představovalo 5 % pracovní síly do starobního důchodu k výraznému snížení míry ekonomické aktivity“ Blíže Winkler, J. – Žižlavský, M. 2004. *Český trh práce a Evropská strategie zaměstnanosti*. Brno: Masarykova univerzita, s. 11.

Tab. 6 Vývoj počtu a struktury zaměstnaných podle věkových kategorií v letech 1995, 2000 a 2005 (The number and structure of the employed population by age group in 1995, 2000 and 2005 (in thousands))

Věková skupina	Vývoj počtu zaměstnaných podle věkových skupin (v tis.)			Struktura zaměstnaných podle věkových skupin (%)		
	1995	2000	2005	1995	2000	2005
mládež 15–24	798	597,8	371	16,08	12,63	7,79
střední věková skupina 25–54	3 748,10	3 681,70	3 739,6	75,53	77,81	78,47
starší pracovní síla 55–64	343,6	395,6	602	6,92	8,36	12,65
pracovní síla 65+	72,9	56,5	52	1,47	1,20	1,09
Celkem	4 962,60	4 731,60	4 764,6	100,00	100,00	100,00

Pramen: ČSÚ – VŠPS.

Graf 2 Vývoj zaměstnanosti mládeže a starší pracovní síly v letech 1993–2005 (v tis. osob) (The employment rates of young people and older people between 1993 and 2005 (in thousands))



Pramen: ČSÚ – VŠPS.

zaměstnanosti na českém trhu práce se tak odehrál „na vrub“ mládeže. Inverzní vývoj zaměstnanosti u skupiny mládeže a starší věkové skupiny dokresluje graf 2.

Pokles počtu zaměstnané mládeže byl doprovázen mírným nárůstem počtu nezaměstnané mládeže, která však tvoří poměrně významný podíl na celkové nezaměstnanosti. Naopak počet nezaměstnaných ve věkové kategorii 55–64 (starší pracovní síla) zůstal nízký stejně jako podíl starší pracovní síly na nezaměstnanosti celkem. K největšímu nárůstu počtu nezaměstnaných však došlo u střední věkové skupiny.

Závěr

Změny na trhu práce, které se v období 1995–2005 odrazilily ve snížení míry ekonomické aktivity a míry zaměstnanosti, byly ovlivněny jak ekonomickými, tak demografickými faktory. K těmto faktorům patří:

- Nedostatečná tvorba pracovních míst jak v období poklesu výkonnosti ekonomiky v letech 1996–1998, tak v období ekonomického růstu v letech 1999–2004. Tlak na zajištění konkurenceschopnosti české ekonomiky si vynutil obměnu zastaralých technologií, restrukturalizaci ekonomiky a adaptaci ekonomických subjektů na nové podmínky, což vytvořilo prostředí, ve kterém došlo k růstu produktivity práce. Důsledkem byl pokles zaměstnanosti a to i v období ekonomického růstu.
- Růst počtu obyvatelstva ve věkové skupině 15–64 po celé období 1995–2005 znamenal růst potenciální pracovní síly. Nedostatečná tvorba pracovních míst jak v období ekonomické recese, tak v období ekonomického růstu však znamenala, že trh práce nedokázal čelit rostoucí potenciální pracovní síle a výsledkem bylo snížení míry ekonomické aktivity a míry zaměstnanosti.

V rámci celkového poklesu míry ekonomické aktivity a míry zaměstnanosti došlo k rozdílnému vývoji podle základních věkových skupin, přičemž významným jevem je zvýšená ekonomická aktivita a zaměstnanost starší pracovní síly jako předpoklad udržitelnosti důchodových systémů. Zároveň došlo

Tab. 7 Vývoj počtu a struktury nezaměstnaných podle věkových kategorií v letech 1995, 2000 a 2005 (The employment rates of young people and older people between 1993 and 2005 (in thousands))

Věková skupina	Vývoj počtu nezaměstnaných podle věkových skupin (v tis.)			Struktura nezaměstnaných podle věkových skupin (%)		
	1995	2000	2005	1995	2000	2005
mládež 15–24	67,4	122,3	88,6	32,40	26,90	21,61
střední věková skupina 25–54	127,1	309,0	286,8	61,09	67,99	69,95
starší pracovní síla 55–64	10,3	21,5	33,6	4,97	4,74	8,20
pracovní síla 65+	3,2	1,7	1,0	1,54	0,38	0,24
Celkem	208,1	454,5	410,0	100,00	100,00	100,00

Pramen: ČSÚ – VŠPS.

ke snížení ekonomické aktivity a zaměstnanosti mládeže, především z důvodu prodloužení doby jejího vzdělávání. Zaměstnanost střední věkové skupiny zůstala nezměněna, avšak vzrostl počet ekonomicky aktivních osob v této věkové skupině, a proto u této věkové kategorie byl zaznamenán nejvyšší nárůst nezaměstnanosti.

Literatura

Faktory určující trh práce. Praha: ČSÚ, kód 3111–06. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/p/3111–06>
Employment in Europe 2005. Recent trends and Prospects. 2006. Brussels: European Commission, Directorate-general for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities,
 Langhamrová, J. – Kačerová, E. 2006. *Demografie*. Praha: Oeconomica VŠE.
Národní Lisabonský program (Národní program reformy České republiky) 2005–2008. Praha: Úřad vlády ČR, říjen 2005.
OECD, Implementing the OECD Jobs Strategy: assessing Performance and Policy. Paris: Organization for economic co-operation and development, 1999, s. 63.
Zákon č. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění.

Magdalena Kotýnková

VÝVOJ VĚKOVÉ STRUKTURY A ZATÍŽENÍ PRODUKTIVNÍ POPULACE V REGIONU JIHOVÝCHOD PODLE VELIKOSTNÍCH SKUPIN OBCÍ

Zhoršující se věková struktura obyvatel a z toho vyplývající rostoucí míra zatížení produktivní populace po roce 1990 jsou závažným problémem, který se dotýká všech aspektů společenského života České republiky a jehož důsledky se projevují rovněž v ekonomické a sociální oblasti. Na tento problém poukazuje opakovaně řada autorů, např. přímo na stránkách tohoto časopisu *Koschin* (2003 a 2005) a další. K tomuto problému se vyjadřovali několikrát i autoři tohoto příspěvku (*Minařík – Hudečková*, 2001; *Dufek*, 1999; 2006) aj.

V rámci výzkumu regionu NUTS 2 Jihovýchod¹⁾ byla sledována věková struktura obyvatel regionu podle velikostních skupin obcí. Zatížení produktivní populace bylo analyzováno pomocí **indexů zatížení**. Pro velikostní skupiny obcí byly dále zjištěny **index stáří** a **koeficienty dynamiky** změn zatížení produktivní populace. Získané výsledky byly srovnávány s hodnotami pro ČR jako celek, region Jihovýchod i pro oba kraje, jež tento region tvoří (Jihomoravský a Vysočina).

Použité demografické charakteristiky

Obyvatelstvo regionu Jihovýchod bylo k 31. 12. každého sledovaného roku rozděleno na předproduktivní $P_{(0-19)}$, produktivní $P_{(20-64)}$ a poproduktivní $P_{(65+)}$ složku. Jako kritická hranice při přechodu do produktivní populace je primárně použita tzv. ekonomická hranice 20 let. Při přechodu do poproduktivního věku byla pak použita (v souladu s platnou metodikou WHO) věková hranice 65 let. Při výpočtu dalších charakteristik bylo využito věkové členění, vycházející také z biologické hranice 15 let. Byly aplikovány tyto demografické ukazatele:

¹⁾ Sociálně ekonomické souvislosti trvale udržitelného multifunkčního zemědělství a opatření regionální a agrární politiky (řešitel prof. Ing. Libor Grega, PhD.)

Koeficienty zatížení produktivní populace populací předproduktivní a poproduktivní.

$$- \text{zatížení populací předproduktivní } K_{Z(ml-ek)} = \frac{P_{(0-19)}}{P_{(20-64)}} \cdot 100,$$

$$- \text{zatížení populací poproduktivní } K_{Z(st-ek)} = \frac{P_{(65+)}}{P_{(20-64)}} \cdot 100,$$

- celkové zatížení $K_{Z(celk-ek)}$ jako součet obou předchozích.

Index stáří jako poměr počtu osob v poproduktivním věku ku počtu osob v předproduktivním

$$\text{věku } I_{ST(ek)} = \frac{P_{(65+)}}{P_{(0-19)}} \cdot 100.$$

Koeficienty dynamiky změn zatížení produktivní populace, které uvádí např. *Hrubý* (1996), konkrétně

$$- \text{koeficient přílivu } K_{přil} = \frac{P_{(15-19)}}{P_{(15-64)}} \cdot 100,$$

$$- \text{koeficient odlivu } K_{odl} = \frac{P_{(60-64)}}{P_{(15-64)}} \cdot 100,$$

$$- \text{koeficient výměny } K_v = \frac{P_{(15-19)}}{P_{(60-64)}} \cdot 100,$$

kde $P_{(i)}$ představuje počet obyvatel příslušné kategorie k 31. 12. daného roku. Jednotlivé ukazatele lze interpretovat buď v procentech, nebo v počtu obyvatel kategorie v čitateli připadajících na 100 obyvatel kategorie v jmenovateli.

Pracovní hypotézy a zdroje dat

Účelem výzkumu bylo především zhodnotit vývoj věkové struktury regionu Jihovýchod jako celku v období let 1995–2005 a posoudit, zda a jakým způsobem se eventuálně projevuje vliv velikosti obce na absolutní úroveň a dynamiku věkové struktury a z ní odvozených charakteristik. V rámci výzkumu byly obce rozděleny do třech velikostních skupin:

- do 1999 obyvatel (zpravidla venkovské osídlení),
- od 2000 do 9999 obyvatel (větší venkovské obce a menší městečka),
- od 10 tis. obyvatel (městské osídlení).

Dalším cílem bylo zjistit, zda studovaný region vykazuje určité specifické zvláštnosti či zda je věková skladba a dynamika její změny stejná jako v ČR. Vzhledem k tomu, že region Jihovýchod je po mnoha stránkách spíše nesourodým celkem vytvořeným ze dvou charakterově značně odlišných krajů (Jihomoravský a Vysočina), byla pozornost věnována i komparaci hodnot získaných odděleně pro jednotlivé kraje.

Údaje o věkové struktuře obyvatel podle velikostních skupin poskytl ČSÚ. Základní přehled údajů je uveden v tabulce 1. V tabulce 2 je přehled věkové struktury podle velikostních skupin obcí, z něhož vychází grafické zobrazení (grafy 1, 2 a 3). Údaje pro komparaci alespoň počátečních a koncových hodnot řad s hodnotami pro oba kraje a úhrn ČR jsou v tabulce 3.

V absolutních číslech činí (proti hodnotám ke konci roku 1995) pokles počtu obyvatel regionu necelých 24 tis. osob: nejvíce v kategorii 0–19 o více než 103 tis. osob, zatímco další dvě kategorie zaznamenaly absolutní nárůst o necelých 67 tis. osob (20–64), resp. o 14 tis. osob (65+). Podobně došlo k mírnému absolutnímu nárůstu počtu obyvatel v obou menších velikostních kategoriích obcí (o 7,8 tis., resp. 5,8 tis. osob), zatímco v kategorii 10 000 + došlo k absolutnímu poklesu o více než 36 tis. osob.

Ve sledovaném období jen mírně narostl podíl starších 65 let (přibližně o 1 procentní bod), zatímco podíl osob v produktivním věku se zvýšil o 4,9 procentního bodu. Naproti tomu podíl osob do 19 let se snížil o 5,9 procentního bodu.

Věková struktura

Věková struktura obyvatel regionu Jihovýchod byla sledována odděleně podle jednotlivých velikostních kategorií obcí.

Počet obyvatel v obcích nejmenší kategorie se v období od 31. 12. 1995 do 31. 12. 2005 zvýšil o 7,8 tis. obyvatel. Počet osob v předproduktivním věku se v nejmenších obcích snížil o 26 tis., počet osob v pro-

Tab. 1 Přehled údajů o obyvatelstvu regionu Jihovýchod, k 31. 12. (An overview of data on the population of the Southeast Region (as of 31 December)

Rok	Počet obyvatel v tis.	Věková struktura v %			Podíl obyvatel ve velikostních skupinách obcí v %		
		0–19	20–64	65+	1–1999	2000–9999	10 000+
1995	1664	27,1	59,3	13,6	32,6	22,0	45,4
1996	1663	26,2	60,0	13,8	32,6	21,4	45,9
1997	1661	25,4	60,7	13,9	32,6	22,2	45,2
1998	1660	24,6	61,3	14,0	32,6	22,3	45,1
1999	1659	23,9	62,0	14,1	32,7	22,3	45,0
2000	1656	23,3	62,5	14,2	32,8	22,3	44,8
2001	1643	22,9	62,9	14,2	33,1	22,5	44,4
2002	1639	22,4	63,3	14,3	33,3	22,5	44,2
2003	1640	22,0	63,7	14,4	33,4	22,6	44,0
2004	1640	21,6	64,0	14,5	33,5	22,7	43,8
2005	1641	21,2	64,2	14,7	33,6	22,6	43,8

Tab. 2 Věková struktura podle velikostních skupin obcí v regionu Jihovýchod v letech 1995–2005 (Age structure by the size of municipalities in the Southeast Region between 1995 and 2005)

K 31. 12.	Obce 1–1999 obyvatel			Obce 2000–9999 obyvatel			Obce 10 000 a více obyvatel					
	počet obyvatel	věková struktura v %			počet obyvatel	věková struktura v %			počet obyvatel	věková struktura v %		
		0–19	20–64	65+		0–19	20–64	65+		0–19	20–64	65+
1995	543 256	27,3	57,5	15,2	365 747	28,0	59,6	12,4	754 975	26,5	60,4	13,1
1996	542 872	26,6	58,3	15,2	356 171	27,1	60,3	12,6	763 614	25,6	61,1	13,3
1997	541 318	25,9	58,9	15,2	368 468	26,3	60,9	12,8	751 555	24,7	61,8	13,5
1998	542 082	25,3	59,6	15,2	369 756	25,5	61,6	12,9	748 603	23,8	62,5	13,7
1999	542 381	24,6	60,2	15,2	370 117	24,7	62,3	13,0	746 263	23,0	63,2	13,8
2000	543 787	24,1	60,8	15,1	369 673	24,0	62,8	13,2	742 889	22,4	63,7	14,0
2001	544 472	23,9	61,2	14,8	369 574	23,5	63,2	13,3	728 762	21,8	64,0	14,2
2002	545 619	23,5	61,7	14,8	369 617	23,0	63,6	13,5	724 186	21,3	64,3	14,4
2003	547 155	23,1	62,2	14,7	371 695	22,5	64,0	13,5	722 031	20,8	64,7	14,5
2004	549 623	22,7	62,6	14,7	371 893	22,1	64,2	13,7	718 838	20,4	64,9	14,7
2005	551 069	22,3	62,9	14,8	371 614	21,7	64,4	13,9	718 442	20,0	65,0	15,0

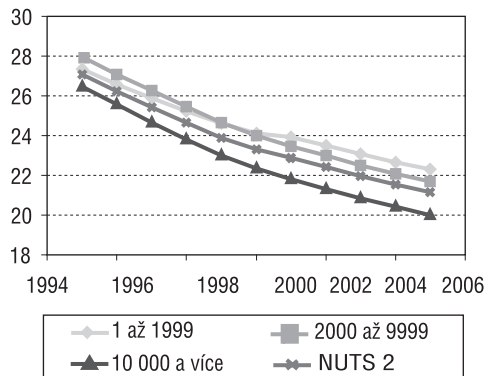
duktivním věku se zvýšil o 34,5 tis. osob, zatímco prakticky stagnoval (snížil se o necelých tisíc osob) počet osob poproduktivního věku. Podíl nejmladší věkové skupiny tak poklesl o 5 procentních bodů ve prospěch produktivní věkové skupiny, přičemž u poproduktivní věkové skupiny došlo pouze k nepatrné změně.

Počet obyvatel v obcích velikostní skupiny 2000 až 9999 se zvýšil o 7,8 tis. Počet osob v předproduktivním věku se v obcích této kategorie snížil o 22 tis. osob, zatímco počet osob v produktivním věku se zvýšil o 21 tis. osob a počet osob v nejstarší věkové skupině se zvýšil o 6,5 tis. osob. Podíl nejmladší věkové skupiny tak poklesl o 6,3 procentních bodů ve prospěch produktivní věkové skupiny (+4,8 procentního bodu) a poproduktivní věkové skupiny (+1,5 procentního bodu).

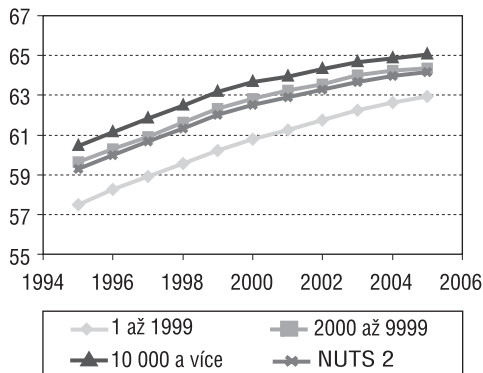
Počet obyvatel v obcích největší velikostní kategorie poklesl o 36,4 tis. obyvatel. Počet osob v předproduktivním věku se zde snížil o 56 tis., kdežto počet osob v produktivním věku se zvýšil o 11 tis. osob, zatímco počet osob v poproduktivním věku vzrostl o 8,6 tis. Podíl nejmladší věkové skupiny tak poklesl o 6,5 procentního bodu ve prospěch produktivní věkové skupiny, u níž došlo ke zvýšení podílu o 4,6 procentního bodu a poproduktivní věkové skupiny, jejíž zastoupení se zvýšilo o necelé dva procentní body.

Podíl nejmladší (předproduktivní) věkové skupiny klesá ve všech velikostních kategoriích obcí (graf 1). Nepatrně pomalejší pokles je v obcích 0–1999. Ve větších obcích je tempo poklesu přibližně stejné. Nejrychleji podíl dětí a mladých lidí klesá ve velikostní kategorii 10 000+. Vzhledem ke shodnému trendu vývoje v druhých dvou velikostních kategoriích lze konstatovat, že jde jen o zpoždění v řádu několika let. Kategorie středně velkých obcí má zpoždění asi 4 roky, zatímco nejmenší obce se zpožďují asi o 5 let.

Graf 1 Podíl věkové skupiny 0-19 podle kategorií obcí, % (Percentage of the age group 0-19 by municipality category)



Graf 2 Podíl věkové skupiny 20-64 podle kategorií obcí, % (Percentage of the age group 20-64 by municipality category)



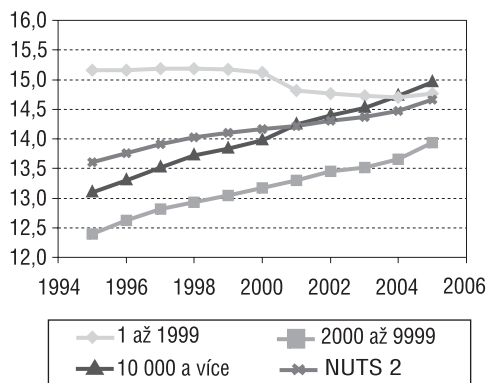
Při podrobnějším pohledu na předproduktivní generaci můžeme konstatovat, že podíl věkové skupiny 0-14 (biologická hranice přechodu do produktivního věku) se v letech 1995 a 2005 téměř nezměnil a činil přibližně 70 %.

Podíl produktivní věkové skupiny ve sledovaném časovém úseku rostl ve všech velikostních kategoriích obcí. Z grafu 2 vyplývá, že se blíží kulminace, ke které má v ČR jako celku dojít již po roce 2007. Vzhledem k tomu, že rostoucí podíl věkové skupiny 20-59 je především „zásluhou“ klesajícího podílu předproduktivní generace, je pořadí velikostních kategorií obcí právě opačné, než tomu bylo u dětské složky (graf 1). Vývoj pro nejmenší velikostní kategorii obcí ukazuje, že k předpokládané kulminaci podílu produktivní věkové skupiny zde dojde zřejmě s několikaletým zpožděním.

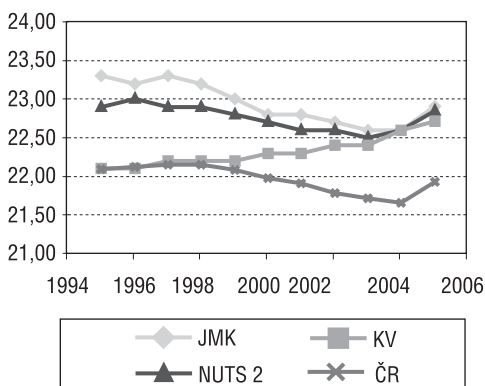
Podíváme-li se na produktivní populaci podrobněji, vidíme, že v průběhu sledovaného období došlo ke značnému posunu věkové struktury směrem k vyšším věkovým skupinám. V roce 1995 činilo zastoupení nejmladší skupiny (20-24) téměř 14 % a tento podíl byl současně nejvyšší ze všech pětiletých věkových skupin produktivní populace. Zastoupení padesátiletých a starších (50-64) bylo necelých 27 %. V roce 2005 se podíl nejmladší věkové skupiny snížil na necelých 11 %, naproti tomu zastoupení padesátiletých a starších se zvýšilo na téměř 32 %. Nejvíce zastoupenými věkovými skupinami se staly věkové skupiny 25-29 a 30-34.

Pouze vývoj zastoupení poproduktivní věkové skupiny (graf 3) naznačuje poněkud odlišný vývoj v jednotlivých velikostních kategoriích obcí. Zatímco vývoj v obcích střední velikosti (2000-9999) a v největších obcích (10 000+) koresponduje s celostátním mírným nárůstem podílu této věkové skupiny (který se ostatně

Graf 3 Podíl věkové skupiny 65+ podle kategorií obcí, % (Percentage of the age group 65+ by municipality category, in %)



Graf 4 Vývoj koeficientů zatížení poproduktivní populací (kraje, NUTS2, ČR) (Development of the coefficient of the economic burden of the post-productive population (regions, NUTS 2, CR))



Tab. 3 Věková struktura obyvatel JMK, KV, NUTS JV a ČR k 31. 12. 2005, % (Age structure of the population Southern Moravia Region, Vysočina Region, Southeast NUTS JMK, and the Czech Republic (as of 31 December 2005), in %)

Věková skupina	Česká republika		Jihomoravský kraj		Kraj Vysočina		NUTS JV	
	1995	2005	1995	2005	1995	2005	1995	2005
0-19	26,6	21,0	26,6	20,7	28,2	22,1	27,1	21,2
20-64	60,1	64,8	59,5	64,5	58,8	63,5	59,3	64,2
65+	13,3	14,2	13,9	14,8	13,0	14,4	13,6	14,7

prosazuje rovněž v obou krajích), relativně vysoký podíl věkové skupiny 65+ v nejmenších obcích spíše stagnuje, resp. po roce 2000 dokonce přechodně i nepatrně klesl. Prozatím nejprůběžnější hodnoty v podílu poproduktivní věkové skupiny jsou v obcích střední kategorie, tj. 2000–1999.

Ve srovnání se situací v České republice jako celku nedocházelo ve sledovaném období 1995 až 2005 v regionu Jihovýchod ke kvalitativně odlišným změnám ve věkovém složení populace. Tento závěr lze všeobecně uplatnit i při rozdělení obyvatelstva do velikostních kategorií obcí, i když při tomto podrobnějším členění lze pochopitelně vystopovat řadu nuancí, které však výše uvedený dílčí závěr nemohou nijak podstatně ovlivnit.

Koeficienty zatížení

Zkoumané časové období je samozřejmě příliš krátké na to, aby v charakteristikách zatížení produktivní populace mohly být zaznamenány nějaké výrazné změny. Získané hodnoty charakteristik zatížení a jejich trendy jsou v souladu s celkovým vývojem v ČR, i když v obou krajích i v jednotlivých velikostních skupinách obcí se někde objevují drobné odchylky.

Pokud jde o koeficienty zatížení předproduktivní populací a koeficienty celkového zatížení, můžeme ve sledovaném časovém období (1995–2004) ve všech velikostních skupinách obcí konstatovat shodný trend, neboť indexy zatížení se snižovaly. Ve všech případech (výrazněji pro celkové zatížení) vykazují nejvyšší hodnoty koeficienty pro první velikostní skupinu obcí (do 1999 obyvatel), následují koeficienty druhé velikostní skupiny (2000 až 9999 obyvatel) a nejnižší hodnoty zatížení shodně vyazuje skupina obcí s největším počtem obyvatel (od 10 tis. obyvatel). Konkrétní hodnoty koeficientů celkového zatížení a charakteristiky jejich vývoje v uvedeném období potvrzují značnou blízkost hodnot tohoto ukazatele, pokud jde o ČR, oba kraje i region a určité odchylky v úrovni (nikoli však trendu), pokud jde o jednotlivé velikostní skupiny obcí.

Tab. 4 Vývoj koeficientů celkového zatížení (ekonomická hranice) (Trend in the coefficients of total dependency ratio (economic limit))

Rok	Velikostní skupina obcí			NUTS 2	JMK	KV	ČR
	1-1999	2000-9999	10 000+				
1995	73,9	67,7	65,5	68,6	68,0	70,0	68,3
1996	71,7	65,9	63,6	66,7	66,0	68,0	66,4
1997	69,7	64,2	61,8	64,8	64,2	66,3	64,5
1998	67,9	62,3	60,1	63,1	62,4	64,6	62,7
1999	66,1	60,5	58,3	61,3	60,5	63,0	60,9
2000	64,5	59,2	57,1	59,9	59,1	61,8	59,3
2001	63,3	58,1	56,4	59,0	58,2	60,9	58,0
2002	62,0	57,3	55,5	58,0	57,2	59,9	57,1
2003	60,7	56,4	54,7	57,0	56,2	58,9	56,2
2004	59,6	55,7	54,2	56,3	55,4	58,3	55,4
2005	58,9	55,4	53,8	55,8	55,0	57,6	54,4
Změna (p. b.)	-15,0	-12,3	-11,7	-12,8	-13,0	-12,4	-13,9

Koeficienty celkového zatížení s použitím biologické hranice s vymezením produktivní složky populace poskytují podobný obraz, takže není nutné je explicitně uvádět.

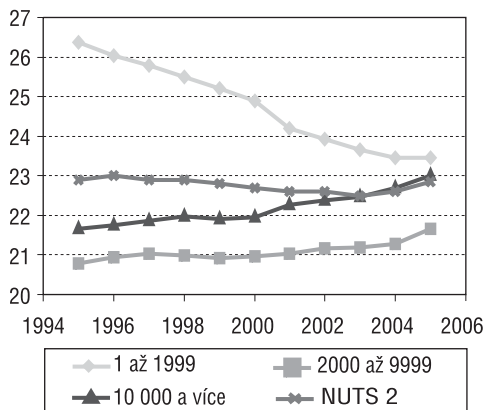
Poněkud zajímavější je situace, pokud jde o ukazatele zatížení populací nad 65 let věku. Tento ukazatel byl konstruován jak způsobem, kdy ve jmenovateli příslušného koeficientu je uvedeno $P_{(29-64)}$, tak i v literatuře častěji uváděným $P_{(15-64)}$. Oba ukazatele poskytují poněkud jiný obraz. Zatímco v rámci ČR

ukazatel s ekonomickou hranicí dosáhl maxima v roce 1997 a od té doby nepatrně klesá, ukazatel s biologickou hranicí klesá až po roce 2000. Do ukazatele s ekonomickou hranicí 20 let se samozřejmě dosud nestačily promítnout změny v populačním vývoji po roce 1990, neboť všechny osoby, s nimiž ukazatel počítá, se narodily ještě před tímto datem.

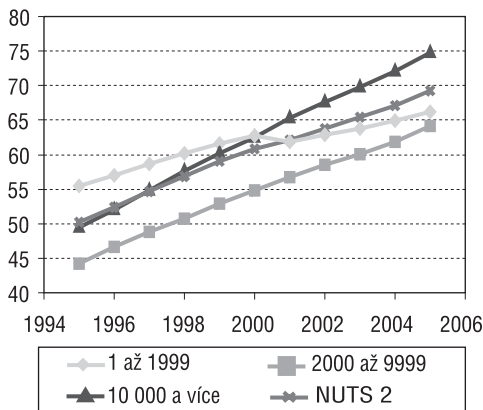
Při nepatrně vyšší úrovni zatížení, než odpovídá ČR, docházelo v regionu JV ke sblížení původně poněkud odlišných charakteristik pro oba kraje, které na konci sledovaného časového období vykazují prakticky shodnou úroveň.

Pokud jde o velikostní skupiny obcí, pro obce nad 2000 obyvatel (druhou a třetí skupinu) je charakteristický nepatrný nárůst tohoto ukazatele, zatímco u nejmenších obcí můžeme konstatovat trend právě opačný. Celkově opět dochází ke sblížení hodnot.

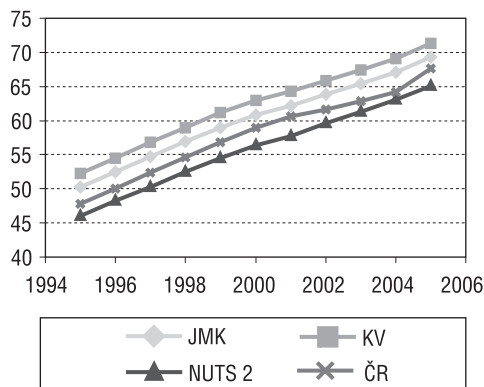
Graf 5 Vývoj koeficientů zatížení poproduktivní populací podle velikostních skupin obcí (Development of the coefficient of the economic burden of the post-productive population by municipal size categories)



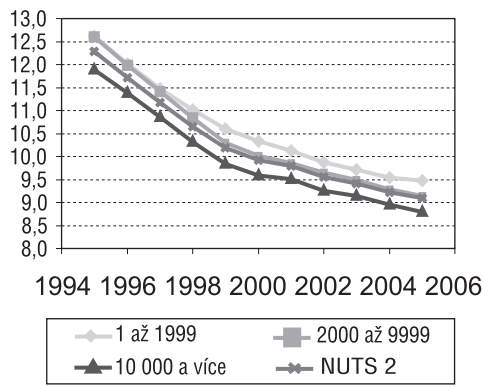
Graf 6 Vývoj indexu stáří (NUTS 2, kraje, ČR) (Age index trends (NUTS 2, regions, Czech Republic))



Graf 7 Vývoj indexu stáří podle velikostních skupin obcí (Age index trends by size category of municipality)



Graf 8 Vývoj koeficientů přílivu podle velikostních skupin obcí (Trend in the influx coefficient by size category of municipality)



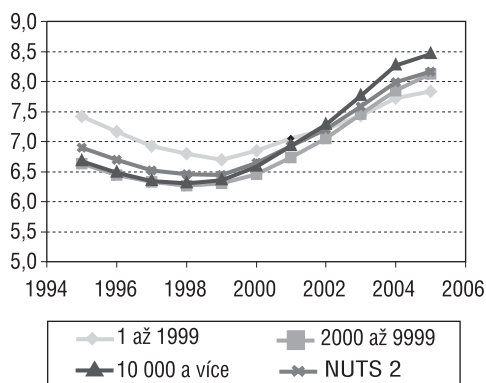
Index stáří

Jak v absolutní hodnotě, tak i ve vývoji indexu stáří jsou mezi územními jednotkami jen nepatrné rozdíly. Růst hodnot indexu stáří se potvrzuje jak ve sledovaném regionu, tak i v jednotlivých velikostních skupinách obcí. Nejnižší hodnoty indexu byly v obcích od 2 do 10 tisíc obyvatel, nejpomaleji se index zvyšoval v nejmenších obcích. V regionu jako celku byla jeho hodnota vyšší než v úhrnu ČR.

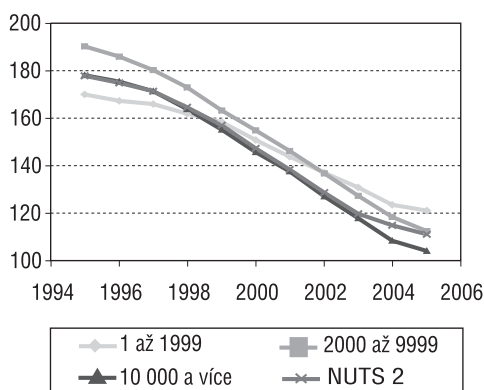
Tab. 5 Vývoj koeficientů odlivu (Trend in the outflux coefficient)

Rok	Velikostní skupina obcí			NUTS 2	JMK	KV	ČR
	1-1999	2000-9999	10 000+				
1995	7,4	6,6	6,7	6,9	6,8	7,1	7,2
1996	7,2	6,4	6,5	6,7	6,6	6,9	6,9
1997	6,9	6,3	6,3	6,5	6,4	6,7	6,6
1998	6,8	6,3	6,3	6,4	6,4	6,6	6,4
1999	6,7	6,3	6,3	6,4	6,4	6,6	6,3
2000	6,8	6,5	6,6	6,6	6,6	6,7	6,4
2001	7,0	6,7	6,9	6,9	6,9	6,9	6,6
2002	7,2	7,0	7,3	7,2	7,3	7,0	6,9
2003	7,4	7,5	7,8	7,6	7,7	7,3	7,1
2004	7,7	7,8	8,3	8,0	8,2	7,6	7,6

Graf 9 Vývoj koeficientů odlivu podle velikostních skupin obcí (Trend in the outflux coefficient by size category of municipality)



Graf 10 Vývoj koeficientů výměny podle velikostních skupin obcí (Trend in the coefficient of change by size category of municipality)



Koeficienty dynamiky

Vývoj koeficientů dynamiky je zřejmý z grafů 8–10. Zatímco u koeficientů přílivu a výměny jsou hodnoty i jejich vývoj podle jednotlivých velikostních skupin obcí velmi podobné, u koeficientu odlivu se objevuje určitá odchylka u nejmenší velikostní skupiny obcí. Zatímco na začátku zkoumaného období v roce 1995 byla u této velikostní skupiny hodnota koeficientu nejvyšší, pak v roce 2004 nabyla ve srovnání s oběma dalšími velikostními skupinami hodnoty nejnižší.

Při srovnání s hodnotami za celou ČR zjišťujeme u všech tří koeficientů dynamiky opět značnou podobnost.

Závěr

Výsledky prokázaly, že procesy demografického stárnutí, vyvolávající změny v zatížení produktivní populace, nemají regionální charakter a jsou více méně společné pro celou ČR, a to jak pokud jde o absolutní úroveň hodnot jednotlivých stanovených charakteristik, tak i pokud jde o jejich dynamiku. Zjištěné odchylky jsou jen nepatrné, přičemž analogické trendy prokazují, že jde o stejný proces, probíhající eventuálně s malým – maximálně několikaletým – zpožděním. Mírně odlišný vývoj je patrný pouze u věkové skupiny 65+. Obdobný závěr lze přijmout i při srovnání situace v jednotlivých velikostních skupinách obcí, kde (snad s výjimkou skupiny nejmenších obcí do 2000 obyvatel) sledované procesy probíhají souběžně, jen s malým časovým posunem.

Ve sledovaném období byla u většiny charakteristik nepatrně příznivější situace v obcích s počtem obyvatel od 2000 do 9999, nejnepříznivější v obcích od 10 tis. obyvatel. Např. u indexu stáří jde o časový posun čtyř let, o které vývoj v největší velikostní skupině obcí „předbíhá“ situaci ve druhé

skupině. Nejmenší velikostní skupina pak u některých charakteristik prodělala vývoj „napříč“, kdy např. v roce 1995 vykazovala hodnotu nejvyšší (index stárí, koeficient odlivu), zatímco na konci časového období v roce 2004 naopak hodnotu ze všech velikostních skupin nejnižší. Ovšem i v tomto případě platí, že v absolutní hodnotě jde o rozdíly velmi malé, které se ještě v některých případech snižují (např. koeficienty zatížení poproduktivní populací).

Literatura

- Dufek, J. 1999. *Prognóza zatížení produktivní populace v České republice*. In Acta univ. agric. et silvic. Mendel. Brun., 57 (2), s. 19–25.
- Dufek, J. 2006. *Age structure and the burden carried by the productive population of the Czech Republic*. Agric. Econ. – Czech, 52, (2), s. 67–75.
- Hrubý, J. *Základy demografie*. 1996. In Acta Operativo-oeconomica UA, Nitra: VŠP, s. 103.
- Hrubý, J. – Felsen, M. *Procesy starnutia a zatiaženia produktívnej populácie SR*. Medzinárodné vedecké dni 2000, vol. 3, FEM SPU Nitra, s. 31–35.
- Hudečková, J. 2005. *Sociálně demografická analýza Jihomoravského kraje*. Doktorská disertační práce. Brno: MZLU, 167 s.
- Koschin, F. 2003. *Struktury obyvatelstva*. Demografie, 45, s. 249–255.
- Koschin, F. 2000. *Demografie poprvé*. Praha: VŠE, 99 s.
- Koschin, F. 2005. *Naše populace stárne – užijeme se?* Demografie, 47, s. 245–250.
- Koschin, F. – Fiala, T. – Kačerová, E. – Krebs, V. – Langhamrová, J. 2004. *Co s ekonomickými důsledky stárnutí naší populace?* Praha: KDEM VŠE, 51 s.
- Langhamrová, J. – Kačerová, E. 2006. *Demografie*. 1. vyd. Praha: Oeconomica, 91 s.
- Minařík, B. – Hudečková, J. 2001. *Zatížení produktivní populace ČR v dlouhodobém pohledu*. In Acta univ. agric. et silvic. Mendel. Brun., 49, 6, s. 95–102.
- Roubíček, V. 1997. *Úvod do demografie*. Praha: CODEX Bohemia, 352 s.
- Roubíček, V. 2002. *Základní problémy obecné a ekonomické demografie*. 2. vyd. Praha: VŠE, 275 s.

Bohumil Minařík – Jaroslav Dufek

Statistický lexikon obcí 2007

Publikace v elektronické podobě je aktualizací Statistického lexikonu obcí ČR 2006. Obsahuje seznam obcí České republiky, jejích částí a základních sídelních jednotek sestavených podle územní struktury státu k 1. lednu 2007. Lexikon je doplněn základními údaji ze sčítání lidu, domů a bytů 2001 až do úrovně části obcí a ZSJ přepočtenými na územní strukturu k 1. 1. 2007.

Cena: 500 Kč

Publikaci dostanete v prodejně ČSÚ, tel.: 274052400, e-mail: prodejna@gw.czso.cz nebo si ji můžete objednat, tel.: 274052555, e-mail: objednavky@gw.czso.cz

Bibliografie

POTUČEK, MARTIN (ed.). **Manuál prognostických metod**. Praha: Slon, 2006, 193 s.

Česká společnost v současnosti prochází obdobím poměrně výrazných změn. V řadě oborů proto narůstá potřeba kvalitních prognóz socioekonomického vývoje. Přesto však u nás dosud neexistovala práce, která by umožňovala odborníkům z různých odvětví získat ucelenější přehled o rozličných prognostických metodách. Kniha **Manuál prognostických metod** je pokusem tuto mezeru v české odborné literatuře vyplnit. Autoři čtenářům představují celkem devatenáct metod, vybraných především na základě dostupnosti pro české uživatele a co nejširších možností využití. Jako stěžejní zdroj informací o většině metod autorům sloužila publikace **Future Research Methodology**¹⁾.

Metody jsou rozděleny do tří skupin. První skupinu tvoří univerzální metody, které mají nejobecnější uplatnění. Mezi ně řadí autoři například známý brainstorming, založený na rychlé diskuzi mezi experty s cílem nalézt různá originální řešení daného problému. Metoda je využitelná především na počátku prognostického úkolu. Cílem druhé skupiny – strukturální metody – je rozpoznání struktury zkoumaného systému. Do této skupiny patří například metoda křížových interakcí (cross-impact analysis). Ta umožňuje modelovat vliv změn v pravděpodobnosti výskytu určité události na výskyt ostatních událostí. Lze tak zjišťovat význam jednotlivých událostí pro vývoj celku. Třetí skupinou jsou metody procesuální, pokoušející se co nejlépe vystihnout vývojovou dynamiku možných budoucností. Typickým představitelem této skupiny je velmi rozšířená extrapolace časových řad. Patří sem také metoda Delphi, která bývá některými institucemi využívána ke stanovení parametrů populačních projekcí. Je založena na dotazníkovém šetření panelu expertů, probíhající v několika kolech. V prvním kole experti vyplní dotazník a v dalších se vyjadřují k odpovědím ostatních a přehodnocují své vlastní. Zásadním předpokladem úspěchu je anonymita účastníků.

Všechny metody jsou popsány podle jednotné osnovy – nejprve je stručně pojednáno o historii metody, následuje vysvětlení principu metody, možnosti jejího využití, zhodnocení předností a nedostatků metody, na závěr jsou uvedeny praktické příklady její aplikace.

šan

¹⁾ Glenn, J. C. – Gordon, T. J. (eds.). *Future Research Methodology*. Washington: AC/UNU Milenium Project, 2003.

Demographic-Research 9. On-line časopis dostupný z: www.demographic-research.org. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research, 2003, 284 s.

V 9. čísle ročníku 2003 *Demographic-research* vyšlo 11 příspěvků. Tři byly zařazeny mezi reflexe a dva do okruhu deskriptivních příspěvků, zbylé tvořily vědecké články.

Reflexe: **Øystein Kravdal: Problematický odhad „efektu přejímání“ ve vícerozměrných modelech** – autor článku se zamýšlí nad vhodností zakomponování efektu přejímání demografického chování celé komunity příslušným jedincem ve vícerozměrných modelech. Svoje úvahy prezentuje pomocí simulovaného experimentu.

Kenneth W. Wachter: Minulost, přítomnost a budoucnost demografie a role Institutu Maxe Plancka pro demografický výzkum. Jde o zhodnocení přínosu významných institutů pro rozvoj demografie: Institut National d'Etudes Demographiques (INED), the Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, the Princeton Office of Population Research (OPR) a The Max Planck Institute for Demographic Research od profesora Watchera.

Thomas K. Burch: Demografie v novém klíčovém pohledu: Teorie populační teorie – příspěvek přibližuje liberální postoj k teorii vědy takzvaný „model-based view“ a jeho aplikaci na demografii. Jeho aplikací je možné demografii považovat za právoplatnou vědeckou disciplínu. Z pohledu logicko-empirického hlediska teorie vědy demografie tuto definici nesplňuje z důvodu nedostatku všeobecně platných teorií.

Deskriptivní příspěvky: **Fernando Moñoz-Bullón – Miguel A. Malo: Postavení v zaměstnání z perspektivy životního cyklu: Sekvenční analýza pracovní historie v BHPS** – tvůrci, využívající data ze šetření British Household Panel Survey, si v příspěvku vytýčili dva cíle: 1) vysvětlit využitelnost sekvenčně orientovaného přístupu pro výzkum individuální pracovní historie, 2) analyzovat vliv nedobrovolného opuštění zaměstnání v průběhu života. Vstupní data tvořily generace, které získaly první zaměstnání do roku 1993 a dosahovaly věku 35 a více let. Diferenčními prvky se staly: pohlaví, generace narození a počet nedobrovolných opuštění zaměstnání. Výsledkem byla zjištění: v průběhu 20. století vrostla pracovní mobilita, vyrovnávaly se pozice žen a mužů, generace ve 2. polovině 20. století byly ovlivněny nedobrovolným opuštěním práce, nedobrovolné opuštění práce podněcuje nezaměstnanost, která narušuje ty-

pologii sekvence změn postavení v zaměstnání pro danou kohortu.

Ronald Rau – Gabriele Doblhammer: Sezónní úmrtnost v Dánsku, role pohlaví a věku – stať je věnována dvěma otázkám v problematice sezónní úmrtnosti: 1) jaké jsou rozdíly mezi muži a ženami v kontextu sezónní úmrtnosti, 2) jak se sezónnost v úmrtnosti mění s věkem. Tyto jevy byly zkoumány v třicetiletém období u populace Dánů, kteří k 1. 4. 1968 dosáhli 50 a více let. Oproti předcházejícím analýzám byl shledán významný rozdíl v sezónní úmrtnosti mezi muži a ženami. Muži vykazovali rozsáhlejší sezónní fluktuace a byli více citliví k stresovým obdobím pramenícím z prostředí. Dále se podle očekávání sezónní úmrtnost začala projevovat v pozdějším věku u žen ve srovnání s muži.

Vědecké články: **Robert Schoen – Stefan H. Jonsson: Vícestavový odhad pravděpodobnosti změn z rozložení obyvatelstva** – autoři článku vyvinuli novou metodu „Relative state attractiveness“ (RSA) pro odhad pravděpodobnosti změn („transition rates“). Její výkonnost porovnávají s metodou „Iterative Proportional Fitting“ (IPF). RSA metoda byla vypracována na základě modelů a aktuálních dat, ve kterých zásadní míry byly známy. Výsledky ukázaly vyšší přesnost RSA metody než IPF metody. Oba přístupy jsou v článku testovány na datech USA a na jejich základě byly také vyprodukovány nové odhady vnitřní migrace mezi lety 1980 a 1990.

Angelica Tölke – Martin Diewald: Nejistota udržení zaměstnání nebo kariéry a její vliv na změny přístupu k otcovství v západním Německu – výzkum se koncentroval na vliv možného pracovního neúspěchu v kombinaci s původním rodinným zájemem mužů v západním Německu. Zdroj dat tvořilo třetí šetření „Familiensurvey“ provedeným German Youth Institute v roce 2000. K posouzení vlivu jednotlivých faktorů bylo využito proporcionálního modelu poměrného hazardu.

Carl Schmertmann: Systém modelování křivky plodnosti pomocí graficky intuitivních parametrů – autor příspěvku vyzkoušel nový tip modelování křivky plodnosti podle věku pomocí tří vybraných věků, které nejvíce determinují tvar křivky plodnosti. Nový systém vychází z kvadratické interpolace. Ověření modelu na více než dvou stech současných rozložení plodnosti podle věku prokázalo jeho schopnosti dobře popsat hlavní trendy struktury plodnosti někdy i lépe než Coale-Trussellův model. Model je možné dobře využít při prognózování.

Robert Schoen – Stefan H. Jonsson: Úbytek obyvatelstva u populace, jejíž generační plodnost přesahuje míru prosté reprodukce – tvůrci článku si všimli při dynamickém modelování populace modelu, u kterého úhrnná plodnost byla

vždy nižší než hodnota pro zachování prosté reprodukce populace a naopak konečná plodnost jí vždy přesahovala. Zamysleli se nad otázkou, zda takováto paradoxní populace bude početně přibývat nebo ubývat, a modely ukázaly, že musí ubývat. Obnovení generace tedy nemusí podmiňovat reprodukci populace. Výsledek tohoto paradoxu znovu posiluje důležitost rozboru transverzálních ukazatelů pro demografickou analýzu.

Svetlana Ukrainseva – Anatoli I. Yashin: Individuální stárnutí a riziko rakoviny: V jaké jsou závislosti? Autoři se snaží dokázat, že pokračující proces stárnutí v některých případech přináší pokles rizika rakoviny. Analýza vychází z evidence vedené experimentálními biology a pracuje s teoriemi rostoucího rizika rakoviny ve vyšším věku.

Ryuichi Kaneko: Rozvedení Coal-McNeilova modelu sňatečnosti jako modelu všeobecného logaritmického gama rozložení: Nové skutečnosti a empirická rozšíření. Coale-McNeilův model sňatečnosti je zvláštní případ všeobecného logaritmického gama rozložení. Cílem článku je demonstrovat výhody tohoto zjištění pro lepší pochopitelnost chování modelu a jeho širší využití v demografii. Praktické využití autor vidí ve větší schopnosti modelovat generační křivky sňatečnosti a plodnosti pro generace, u kterých nebyl sledovaný proces ukončen. Své výsledky prezentoval na základě dat japonských žen.

Magdaléna Poppová

Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2006, roč. 31, č. 1, 2. Wiesbaden: Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung.

Ročník časopisu a jeho 1. číslo otevírá studie **E. Grünheidové Demografická situace v Německu v roce 2005** (s. 3–104). Autorka v devíti kapitolách podrobně rozebírá vývoj všech základních demografických parametrů, přičemž ve většině případů uvádí údaje počínaje rokem 1990. V první kapitole zabývající se bilancí obyvatel a věkovou strukturou připomíná, že na přelomu roku 2004 a 2005 žilo v Německu 82,5 miliónu obyvatel, což je o 30 tisíc méně než rok před tím. Tak jako i v dalších kapitolách srovnává staré a nové spolkové země, mezi kterými existuje prakticky ve všech ukazatelích výrazný rozdíl. Samostatně rovněž uvádí data za hlavní město Berlín. Z druhé kapitoly věnované sňatkům a rozvodům uvedme, že v roce 2004 dosáhl průměrný věk ženy uzavírající první manželství již téměř 29 let. Z třetí kapitoly rozebírající narození můžeme zdůraznit, že při růstu porodů mimo manželství dosahují výrazného podílu oproti starým v zemích bývalého NDR, kde tento podíl činil v roce 2004 již 57,8 %. Další kapitola se zabývá problematikou přerušení těhotenství. Následující pátá kapitola týkající se ze-

mřelých, uvádí mj. vývoj naděje dožití a úmrtnosti podle rodinného stavu. Větší počet stran je věnován vnitřní a zahraniční migraci a otázce získání státního občanství jinými státními příslušníky. Od roku 1990 získalo podle textu německý pas okolo 1,5 miliónu cizinců. Na to navazuje kapitola o cizincích v Německu (v roce 2004 žilo v zemi kolem 6,7 miliónů cizinců). Závěrečné dvě kapitoly odkrývají strukturu domácností obyvatelstva a vývoj rodin a nemanželských partnerství. Celý text doplňuje a ilustruje celkem 29 statistických tabulek a 38 grafů. Z dalších textů uvedme příspěvek *J. Eckharda* **Bezdětnost spojená s bezpartnerstvím** s podtitulem **Změna partnerských biografii a souvislosti s vývojem porodnosti**. *S. Kley* a *J. Huinink* jsou autory statě **Založení vlastní domácnosti u východních a západních Němců po znovusjednocení**. Autoři analyzují populační ročník 1971 a jeho přechod do dospělosti, tj. ve vazbě na ukončení vzdělání, začátek vlastního „vydělávání“ a počátky partnerského svazku.

Z recenzi můžeme připomenout informaci o 71. svazku **Encyklopedie německé historie, Historie obyvatelstva a historická demografie 1800–2000** (autor *J. Ehmer*). Více než stovčkovému souboru této encyklopedie předcházela 28. díl, který se zabýval stejným tématem v letech 1500–1800.

Do 2. čísla *ZfBw*, oddílu vědecká sdělení, je zařazen článek *R. H. Dienkel – M. Kohls*: „**Normální“ sezónnost a dopad krátkodobých extrémních hodnot na úmrtnost v Německu**, kde po krátkém historickém exkurzu autoři představují způsob propočtu sezónního průběhu úmrtnosti za období 1948–2004. V další části pak podrobně seznamují s extrémními hodnotami v rámci měsíční úmrtnosti v jednotlivých letech. Poslední část se zabývá dopady vlivu vlny známých veder v srpnu 2003 na úmrtnost. V dalším příspěvku **Rodičovství jako ekonomický rozhodovací problém: Modelově-teoretické základy a konsekvence rodinné politiky** *T. Petersen* a *B. Lübecke* rozebírají na základě teorií, mj. nositele Nobelovy ceny za ekonomii *G. S. Beckera*, „užitek“ dítěte, a to v kategoriích finanční – pracovní a pečovatelský a nefinanční – emoční a sociální. V druhé části se pak zabývají opačnou stranou této rovnice a sice kategorií „náklady“ dítěte, kde opět hovoří o příslušných finančních a nefinančních nákladech. V další podkapitole pak na základě rozboru uvedených výhod a nevýhod spojených s „pořízením“ si dítěte činí i některé závěry a také doporučení ke zvýšení porodnosti a zaměření rodinné politiky. *M. Meyer*, *A. Gertig-Daugš* a *M. Radespiel–Trögel* napsali stať **Regionální rozdíly v úmrtnosti na rakovinu v Bavorsku**. V textu podrobně analyzují existující diference z hlediska jejich geografické lokalizace, druhu onemocnění rakovinou a úmrť včetně rozdělení na muže a ženy.

V oddílu Informace z výzkumu je zařazen příspěvek **Proti toku času? – O vlivu náboženské příslušnosti a religiozity na narození dětí a zabezpečení dětských potřeb** od *N. Brose* a v další rubrice Zprávy je tentokrát otištěn text **Hospodářský význam demografického vývoje v Německu v době 1870–2050** od *K. Schwarze*.

ldp

Population, 2006, roč. 61, leden-duben č. 1–2; květen-červen č. 3; červenec-srpen č. 4. Paris: INED.

V úvodu nového dvoučíslí již 61. ročníku časopisu *Population* se připomíná právě toto výročí, které ho řadí mezi nejstarší existující demografické revue. V té souvislosti si mohou čtenáři prohlédnout obálku prvního čísla z roku 1946 a rovněž přečíst tehdy otištěný článek známého francouzského sociologa *J. Stoetzela* **Sociologie a demografie**. Na to pak navazuje aktuální příspěvek *P. A. Rosental* **Jean Stoetzel, demografie a veřejné mínění: k šedesátinám časopisu Population**.

Další příspěvek **Výsledky poznání reformy z hlediska nerovnosti mezi pohlavími ve Francii** je od trojice autorů *C. Bonnet*, *S. Buffeteau* a *P. Godefroy*. V následujícím článku **Sběr kontextuálních biografii pro studium determinantů demografického chování** *B. Schoumaker*, *H. B. Dabire* a *B. Gnoumou-Thombiano* popisují provedení experimentu s touto anketou v africké zemi *Burkina Faso*.

Čistě demografickým textem je příspěvek nazvaný **Vliv diferencí v plodnosti v evropských regionech na ideální podobu rodiny** od *M. R. Testy* a *L. Grilliho*.

Z výzkumů je uveden příspěvek autorky *A. Salle* zabývající se **Efekty rodinné politiky v bývalé NDR z hlediska sňatečnosti a porodů mimo manželství**.

Bibliografická část je věnována kritickému pohledu na výběr knih zabývajících se výzkumy a anketaми v sociologii a demografii včetně problematiky metod a metodologie. V čísle nechybí ani vzpomínka na významného demografa *Etienna van de Walla*, profesora University v Pensylvánii a editora anglického vydání časopisu, který zemřel v březnu 2006.

Vstupní studie 3. čísla od *A. Regnier-Loiliera* má název **Vliv velikosti původní výchovy rodiny na počet chtěných dětí v rozdílných fázích života**. **Příklad Francie**, autor tu analyzuje vliv rodinného prostředí na vývoj názorů na počet dětí. Vychází z tradičního modelu dvou až tří dětí ve francouzské rodině, a pak se zabývá vlivem způsobu konstituování rodiny (věk, děti, jedinec, pár) na přání počtu dětí, a uvádí mj., že tu působí i sociální zařazení. Podkladem k práci jsou záměry dotazovaných z šetření provedeného v roce 1998.

V části nazvané Demografická konjunktura – Evropa a jiné vyspělé země nalezneme dva materiály od *J. P. Sardona*. V prvním pod názvem **Současný demografický vývoj ve vyspělých zemích** (s. 227–300) nás seznamuje s posledními demografickými daty za Evropu, a to jak za staré země evropské patnáctky, tak nově přistoupení včetně naší republiky. Podrobně jsou rozebírány problémy migrace, porodnosti a plodnosti, sňatečnosti a rozvodovosti, nechybí pasáž zabývající se potraty. V části věnované úmrtnosti se autor zaměřuje na vliv vysokých teplot v létě roce 2003. Text končí pohledem na stárnutí populace. Mimo tabulky a grafy uváděné v textu článek doplňuje patnáct přílohových tabulek. Druhý příspěvek je zaměřen na **Plodnost ve vyspělých anglofonních zemích mimo Evropu – Kanada, Spojené státy, Austrálie a Nový Zéland**. Po seznámení s celkovou demografickou situací v těchto zemích autor podrobně rozebírá vývoj jejich plodnosti od roku 1925, zabývá se plodností z pohledu generací a podrobně informuje o plodnosti v USA, zejména o rozdílech mezi černou a bílou populací.

Do zpráv z výzkumu je zařazen článek italských autorek *A. Giraldo* a *G. Dalla Zuanna* s názvem **Procedura napravení šikmosti u non-response: případ italské ankety o městské plodnosti (ve městech) 2001–2002**.

Bibliografický modul je tentokrát věnován výzkumu sociálních věd na téma sexualita. Mezi převážně francouzskými recenzovanými publikacemi nalezneme práce: Prostituce v Paříži, Sexuální svoboda, Homosexualita a sebevražednost, Čína bez žen?

Další, tentokrát prázdninové 4. číslo (červenec-srpen), je uvedeno dvěma texty věnovanými Francii. První autorem je *F. Prioux*, který práci **Nedávný demografický vývoj ve Francii** podrobně mapuje stav a změny jednotlivých demografických ukazatelů. Začíná celkovým počtem obyvatel (k 1. lednu 2006 – 61 milionů obyvatel) a jeho věkovou strukturou, a pak následuje část věnovaná imigraci. Značně podrobně rozebírá plodnost (rozdíly podle věku, vliv imigrace a smíšených párů, územní diferenciacce v plodnosti). Podkapitolu mají i potraty, více místa je věnováno sňatkům a rozvodům a autor se zabývá i vývojem úmrtnosti. Mimo ilustrativní grafy v textu je práce doplněna podrobnou statistickou přílohou tabulek. Druhá studie s názvem **Současný progres v naději dožití ve Francii: muži vyrovnávají část svého zpoždění** je od *F. Meslého*. Vývoj ukazatele sleduje autor podrobně od roku 1950 v členění na muže a ženy včetně ohledu na hlavní příčiny úmrtí.

Italské autorky *L. Mencarini* a *M. L. Tanturri* píší na téma **Početné rodiny a páry bez dětí: individuální determinanty reprodukčního chování v Itálii**. Článek **Legalizace homosexuálních párů v Evropě** napsal *P. Festy*. Jedná se o podrobnější pohled na situaci v devíti západoevropských zemích (Dánsko, Finsko, Island, Norsko, Švédsko, Nizozemsko, Německo, Belgie a Francie), které tyto svazky zákonně upravily v letech 1989–2003.

Sekce z výzkumů obsahuje informace od *N. Beltzera*, *M. Bozona*: **Sexuální život po manželském rozchodu** s podtitulem Ženy pod tlakem stárnutí. Dalším titulem je **Podcenění antikoncepčních praktik podle ankety: příklad zemědělské zóny v subsaharské Africe** (*E. Guyavarch*) a posledním příspěvkem je **Analýza socioekonomické nerovnosti z hlediska perinatálního zdraví vycházející z údajů sčítání** s podtitulem Riziko velmi předčasných porodů v Paris-Petite couronne od autorů: *L. Lasbeur*, *M. Kaminsk*, *P-Y. Ancel*, *C. du Mazaubrun* a *J. Zeitlin*.

Blok recenzí má název Diaspora: zrcadlo Spojených národů a čas globalizace.

ldp

Europe's population and labour market beyond 2000. Aidan Punch – David L. Pearce (eds.). In *The population studies* No. 33, Vol. 1: An assessment of trends and policy issues. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2000.

Ve sborníku jsou hodnoceny předpokládané vztahy mezi demografickým vývojem vybraných členských zemí Rady Evropy a evropským trhem práce, a to jak v krátkém, tak středně dlouhém období. Publikace obsahuje i analýzy populačních projekcí, které se týkají změn ve věkovém složení ekonomicky aktivních obyvatel v porovnaných zemích a jejich možný dopad na zaměstnanost a nezaměstnanost. Práce se zabývá i vývojem mezinárodní migrace, plodností a úmrtností a změnou poptávky po práci v Evropě. Pozornost je věnována charakteristickým rysům na vlastních pracovních trzích a analýze vlivu zahraniční pracovní síly na fungování trhu práce. V závěru sborníku autoři řeší, do jaké míry jsou demografické trendy v budoucnosti schopny ovlivňovat vztah mezi účastí některé části populace (jako jsou mladí, vysokoškoláci, ženy apod.) na trhu práce a fungování tohoto trhu. Analýzy jednotlivých regionů ilustrují variace těchto vztahů uvnitř Evropy.

SoS